

ARTVİN ARAŞTIRMALARI

- 2 -

EDİTÖR
PROF. DR. NURİ YAVUZ

ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ARTVİN ARAŞTIRMALARI - 2

EDİTÖR / PROF. DR. NURİ YAVUZ (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

EDİTÖR YARDIMCISI / DR. ÖĞR. ÜYESİ EŞREF TEMEL

YAYIN KURULU

PROF. DR. YÜCEL ÖKSÜZ (ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ)

DOÇ. DR. BAYRAM ARİF KÖSE (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DOÇ. DR. KEREM COŞKUN (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DOÇ. DR. KEREM ÖZBEY (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DOÇ. DR. MELAHAT ÖZCAN (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DOÇ. DR. ÖMER SUBAŞI (ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET AKKUŞ (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ SABİNA ABİD (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ İLKUNUR BEYAZ ÖZBEY (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ AYŞE ÇELEBİOĞLU (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ CİHAN KARA (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ ELİF KAYA (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DR. ÖĞR. ÜYESİ NEŞE OKTAY (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

ARŞ. GÖR. NAGEHAN KÜÇÜKYILDIZ (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

ÖĞR. GÖR. MERAL COŞKUN (ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ)

DOKTORANT İBRAHİM GÖKCAN (KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ)

ÜNİVERSİTELER YAYIN YÖNETMELİĞİNİN 6. MADDESİNE GÖRE, BU ESERİN BİLİM VE DİL BAKIMINDAN SORUMLULUĞU YAZARA AİTTİR.

ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI NO: 4

ISBN 978-605-62377-7-5

1. BASKI ANKARA, KASIM 2020

© ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

YAZIŞMA ADRESİ: ŞEHİR YERLEŞKESİ MERKEZ KÜTÜPHANESİ / ARTVİN

TELEFON: +90 466 215 1021 / SERTİFİKA NO: 46167

E - POSTA: LIBRARY@ARTVIN.EDU.TR

TASARIM, DİZGİ VE UYGULAMA CEYDA ŞEREFLİOĞLU

BASKI VE CİLT UZUN DİJİTAL MATBAA

UZUN DİJİTAL MATBAA, SONÇAĞ YAYINCILIK MATBAACILIK TESCİLLİ MARKASIDIR.

İSTANBUL CAD. İSTANBUL ÇARŞISI NO.: 48/49 İSKİTLER 06070 ANKARA

WWW.UZUNDIJITAL.COM • UZUN@UZUNDIJITAL.COM

TELEFON: +90 312 341 36 67 • SERTİFİKA NO: 47865

ARTVİN ARAŞTIRMALARI

- 2 -

EdİtÖR
PROF. DR. NURİ YAVUZ

EdİtÖR YARDIMCISI
DR. ÖĞR. ÜYESİ EŞREF TEMEL

ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TAKDİM

Artvin Araştırmaları serisinin ikinci kitabı olan bu kitap önceki eseri tamamlamakta olup bu eserde tarih ağırlıklı birinci kitabın yerine farklı alanları kapsayan bir Artvin Araştırmaları ortaya çıkarılmıştır. Artvin oruh niversitesi akademisyenleri tarafından hazırlanan bu alışma, Artvin’e dair eserler arasında yerini almıştır. Bu eser üniversitemizin Artvin’e katkısını göstermesi açısından önemli olup 2007 yılında kurulan üniversitemiz, bilimsel çalışmalarda önemli bir merkez olma yolunda hızla ilerlemektedir. Üniversitemiz öğretim elemanları tarafından her geçen gün yeni bilimsel çalışmaların bilim dünyasına kazandırılabilmesi yönünde öğretim elemanlarımıza destek olmaya devam edeceğiz.

Artvin’le ilgili farklı alanlardaki makaleleri bir araya getiren bu kitabın yalnızca kütüphanelere hapsolmaması ve geniş kitlelere ulaşması en önemli arzumuzdur. Artvin için anlamlı olan benzeri eserlerin artması temennisiyle esere katkı sunan değerli mesai arkadaşlarıma ve emeği geçen herkese şükranlarımı sunarım.

Farklı alanlarda benzer çalışmaların gerçekleştirilmesi dileğiyle...

Prof. Dr. Fahrettin TİLKİ

Artvin oruh Üniversitesi Rektörü

Artvin-2020

ÖNSÖZ

Artvin, Doğu Karadeniz Bölgesi'nin en doğusunda yer alan bir sınır şehridir. Doğusunda Ardahan, güneyinde Erzurum, batısında Rize, kuzeybatısında Karadeniz, kuzeyinde Gürcistan Cumhuriyeti yer almaktadır. Artvin ve çevresi tarih boyunca farklı toplum ve kültürlerin etkisi altında kalmış bir bölgedir. Anadolu'nun Kafkasya ile bulunduğu bir nokta olması ve Kuzey Kafkasya'dan gelen toplulukların göç güzergâhında bulunması nedeniyle stratejik açıdan önemli bir konumda yer almaktadır. Bu konum Artvin açısından zengin bir kültürel birikimin doğmasına zemin oluşturmuştur. Bu tarihsel, toplumsal ve kültürel zenginlikler Artvin'i sosyal bilimler alanındaki çalışmaların ilgi odağı haline getirmiştir.

Akademik bakış açısıyla Artvin tarihine ışık tutmak, göğre komşu toprakların üzerinde yaşayan medeniyetlerin geçmişten günümüze kısa bir panoramasını sunmak üzere bu eseri kaleme aldık. Artvin Orta Asya'dan Anadolu'ya, Kafkaslara, Kırım üzerinden Balkanlara geçiş yolu üzerinde olduğu için tarihsel süreçte birçok kavime, farklı anlayıştan insanlara yurt olmuştur. Üzerinde yaşadığımız Anadolu'nun her coğrafyasında olduğu gibi medeniyetler beşiğidir. Diğer coğrafyaların aksine bölgenin engebeli ve arazi koşullarının zor olması çok daha fazla etnik kökenden insanın yakın mesafede iç içe yaşamasına neden olmuştur.

Anadolu'nun Kafkasya'ya açılan kapısı konumundaki Artvin, Çoruh Nehri kenarında muhteşem doğasıyla da dikkat çekmektedir. Kadim çağlardan beri pek çok millet için önemli olan Artvin ve çevresinin tarihsel seyrini ele aldığımız *"Artvin Tarihi Araştırmaları I"* adlı çalışmayı siz kıymetli okurlarımıza takdim etmiş olmanın mutluluğu içerisindeyiz. Bu serinin devamı niteliğinde olan elinizdeki bu eser ise, bölgenin tarihi, edebî, kültürel, sosyal ve tabî değerlerinin ele alındığı bir kaynak özelliği taşımaktadır. Tamamen konunun uzmanı yetkin geniş bir akademik kadroyla hazırlanan bu kitap, Artvin ve çevresine dair titizlikle toplanan pek çok verinin ilmi disiplinden geçirilmesi sonucu oluşturulmuştur. Bu eserde; Ermeni kaynaklarının ve Doğu Roma İmparatoru Constantine Porphyrogenitus'un Artvin ve çevresi hakkında kaydettiklerini, asi Moğol Şehzadesi Neküder Oğul bağlamında Moğolların bölgedeki faaliyetlerini, antik kaynaklarda Artvin/Çoruh Havzası'nın tarihsel rolü hakkındaki değerlendirmeleri bulabilirsiniz. Ayrıca bölge kültürünün

önemli taşıyıcılarından ve Artvin'in önemli değerlerinden olan halk şairi Gülden'in yerel ağızla kaleme aldığı Ana şiirinin dilbigisi bakımından değerlendirilmesi, Lazcanın bölgedeki önemi hakkında malumatlar, Artvin'in kültür değerlerinden Badeli Âşık Muhsin Küçükaltun'un hayatı, sanatı ve şiirleri hakkındaki değerlendirmeler ve Türk deneme ve roman yazarlarından bir Artvin sevdalısı olarak Ömer Yerlikaya hakkındaki malumatlar yine bu eserde Artvin kültür ve edebiyatına dair bulabileceğiniz önemli bilgilerdir. Artvin'in süreli yayınlarından olan Çoruh Dergisi'nin yazar kadrosu ve yayın politikası, Artvin'de göçmen kadınların aile ve evlilik bağlamında topluma uyum süreçlerinin değerlendirilmesi gibi kültürel ve sosyolojik araştırmalar da siz kıymetli okurlarımıza önemli bilgiler aktarmaktadır. Eğitim alanında Artvin'de Eğitim Yapan İlköğretim Çocuklarında Ses Faktörlerine Göre Ahlaki Kimlikleri İncelenmiştir. Son olarak bu eserde Artvin tabiatında yer alıp Fibonacci ve Lucas sayı örneği gösteren çiçek ve ağaçların Artvin floryasındaki dağılımı hakkında bilgiler edinmek mümkündür.

Titizlikle yapılan bu çalışma sonucunda ortaya konulan verilerin Artvin ve çevresi hakkında araştırma yapacaklara yararlı olmasını temenni ederim. Bununla birlikte, yeni konu ve araştırmalarla hazırlamayı planladığımız üçüncü kitabımızı da siz kıymetli okurlarımızın istifadesine sunmayı ümit etmekteyiz.

Editör
Prof. Dr. Nuri YAVUZ
Artvin - 2020

İÇİNDEKİLER

TAKDİM.....	v
ÖNSÖZ.....	vii

1. BÖLÜM

ORTAÇAĞDA ARTVİN VE ÇEVRESİ (KLARCETİ) HAKKINDA GÜRCÜ VE ERMENİ KAYNAKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Doç. Dr. Bayram Arif KÖSE	1
Giriş.....	1
Kartlis Tskhovreba (Gürcistan Tarihi).....	4
Moses Khorenats’i.....	6
Lasdiverd’li Aristakes	7
Ghazar P’arpec’i.....	8
Ananias of Sirak	9
Diğer Ermeni Kaynakları	10
Sonuç	11
Kaynakça.....	12

2. BÖLÜM

DE ADMINISTRANDO IMPERIO’DA ARDANUÇ’A DAİR KAYITLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Arş. Gör. Nagehan KÜÇÜKYILDIZ.....	15
Giriş.....	15
Constantine Porhyrigenitus ve Eseri Hakkında Bilgi	16
De Administrando Imperio’ya Göre İberyalıların Soy Kütüğü ve Ardanuç’ta Gürcü Yöneticiler	18
De Administrando Imperio’ya Göre Ardanuç’un Konumu ve Ekonomik Durumu	19
Doğu Roma İmparatorlarının Ardanuç Yöneticileriyle Diplomatik İlişkileri ve Ardanuç’u Teslim Almaları	20
Sonuç	24
Kaynakça.....	25

3. BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA ARTVİN VE ÇEVRESİNDE MOĞOLLAR

Doç. Dr. Ömer SUBAŞI	27
Giriş	27
Artvin’de Asi Bir Moğol Şehzadesi Neküder Oğul (Ekim-Kasım 1269)	31
Sonuç	38
Kaynakça	39

4. BÖLÜM

ANTİK KAYNAKLAR’DA ARTVİN / ÇORUH HAVZASI’NIN TARİHSEL ROLÜ

Dr. Öğr. Ü. Gülseren MUTLU	43
Giriş	43
1. Ticari İlişkiler Vasıtasıyla Etkileşim	50
1.1. Kalkolitik Çağ	50
1.2. Tunç Çağı	51
1.3. Demir Çağı	51
Kültürel İlişkiler Vasıtasıyla Etkileşim	56
1.4. Tunç Çağı	56
1.5. Demir Çağı	57
Sonuç	63
Kaynakça	64

5. BÖLÜM

ARTVİNLİ HALK ŞAİRİ GÜLDEN’İN YEREL AĞIZLA YAZDIĞI

“ANA” ŞİİRİNİN DİLBİLGİSEL İNCELENMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Sabina ABİD	67
Giriş	67
Gülden ve “Ana” Şiiri	68
Gülden Kimdir?	68
“Ana” Şiiri	69
ANA!	69
“Ana” Şiirinde Artvin Ağzının Kullanımı	70
Dilbilgisel İnceleme	70
Söz Dizimi	74
Sonuç	75
Kaynakça	76

6. BÖLÜM

A MULTILINGUAL “CONTACT” HUB IN WHICH ALTAI FACES CAUCASIA IN THE NORTH EASTERN TURKEY: LAZ ENCOUNTERS TURKISH IN ARTVIN

Assist. Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ,

Freelance researcher Batuhan AKKUŞ 77

Introduction	77
Main Features of Laz And The Laz Speech Community, With A Special Focus on Artvin	78
Main Linguistic Features of Laz	80
A Brief History of The Laz Language Contact	81
Review of Literature on Laz and Laz Language Contact.....	83
Definition of Terms	84
Methodology and Data	85
Data Analysis.....	85
i) Treatment of Vowels	86
ii) Treatment of Consonants	87
iii) Direct Insertion	88
iv) Loanblends.....	88
Conclusion.....	90
References	91

7. BÖLÜM

BADELİ AŞIK MUHSİN KÜÇÜKALTUN’UN HAYATI, SANATI VE ŞİİRLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ÇELEBİOĞLU 93

Hayatı	94
1.1. Çocukluğu, Gençliği ve Evliliği.....	94
1.2. Rüyasında Sevdığı Kız Elinden Bade İçmesi ve Şiire Başlaması	95
1.3. Mahlası	97
1.4. Dil ve Üslup Özellikleri	97
1.4.1.Edebî Sanatlar	99
1.4.2. Atasözleri	99
1.4.3. Deyimler.....	101
1.4.4. Şiirlerde Geçen Kargışlar (Beddualar).....	102
1.4.5 Şiirlerinde Kafiye ve Redif	103
Kafiye Türleri:.....	103
Etkilendiği Şairler	105
1. Yunus Emre	105
2. Sümmânî.....	106
Kitabı	107
1. Siyasi İçerikli Şiirleri	109

2. Öğüt (Nasihat) Şiirleri.....	111
3. Hayatını Anlattığı Şiirleri.....	111
4. Tabiat Şiirleri.....	113
5. Gurbet Şiirleri.....	114
6. Kahramanlık Şiirleri.....	114
7. Ölüm Şiirleri.....	114
8. Dinî Tasavvufî Şiirleri.....	114
Âşık Muhsin'in Karşılaşmaları	115
Sonuç.....	118
Kaynakça	119
Ekler	120

8. BÖLÜM

BİR ARTVİN SEVDALISI: ÖMER YERLİKAYA

Dr. Öğr. Üyesi Elif KAYA.....	121
Giriş	121
Ömer Yerlikaya Kimdir?	122
Ömer Yerlikaya'nın Sanat Anlayışı	124
Eserleri	127
Romanlarının İncelenmesi.....	127
1. Rüzgârlı Tepeler	127
2. Bu Şehrin Delikanlısı	129
3. Küçük Şehrin İnsanları.....	131
4. Çapulacılar Sokağı	132
5. Beyaz Ali	134
6. Çam Sakızı	136
Sonuç.....	138
Kaynakça.....	139

9. BÖLÜM

ÇORUH DERGİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Neşe OKTAY	141
Giriş.....	141
Derginin Şekil Özellikleri	142
Çoruh'un Yayın Politikası	143
Yazı Kadrosu	144
Muhteva.....	144
Sonuç.....	151
Kaynakça.....	153
Ekler	154

10. BÖLÜM

GÖÇ, AİLE VE EVLİLİK BAĞLAMINDA GÖÇMEN KADINLARIN TOPLUMA UYUM SÜREÇLERİ: ARTVİN ÖRNEĞİ

Doç. Dr. Kerem ÖZBEY, Dr. Öğr. Üyesi İlknur BEYAZ ÖZBEY	157
Giriş	157
Göç Kavramı, Türkiye’ye Göçler ve Kadın Göçü	158
Ailenin Tanımı, Toplumsal İşlevleri ve Aile Temelli Göç	159
Evlilik, Evlilik Yoluyla Göç ve Göç Yoluyla Evlilik	161
Yöntem	162
Elde Edilen Bulgular ve Değerlendirme	164
Göç ve Evlilik Kararını Belirleyen Dinamikler	164
Arkadaş, Tanıdık ve Akraba	164
Ekonomik Dinamikler	165
Dinsel Dinamikler	167
Kız Kaçırma	168
Göç ve Evlilik Sonrası Topluma Uyum Süreçleri	170
Aile Yapısı ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Farklılaşma	170
Eğitim Düzeyindeki Farklılaşmalar	172
Dinsel Kimlik ve Kültürel Yakınlık	173
Dil Bilmenin Avantajları ve Dilsel Yakınlık	174
Burada ya da Orada Olmak: Aidiyetin Mekânsal İzdüşümleri	175
Sonuç	177
Kaynakça	180

11. BÖLÜM

INVESTIGATION OF MORAL IDENTITY AMONG PRIMARY SCHOOL CHILDREN STUDYING IN ARTVIN ACCORDING TO SES FACTORS

Assoc.Prof. Dr. Kerem COŞKUN, Assist. Prof. Dr. Cihan KARA, Prof. Dr. Yücel ÖKSÜZ, Lecturer Meral COŞKUN	183
Introduction	183
Method	184
Findings	184
Discussion And Conclusion	185
References	186

12. BÖLÜM

ARTVİN DOĞASINDA FİBONACCİ VE LUCAS SAYILARI

Doktorant İbrahim GÖKCAN, Doç. Dr. Melahat ÖZCAN	187
Giriş.....	187
Materyal ve Metot.....	188
Bitki Örnekleri.....	188
Fibonacci Sayı Dizisi	188
Altın Oran	189
Bazı Altın Oran Örnekleri	190
Fibonacci ve Lucas Sayıları ile Çiçekler ve Ağaçlar.....	191
Sonuçlar.....	193
Artvin Doğasında Otsu, Çalı ve Ağaçlar ile Fibonacci ve Lucas Sayıları	193
Kaynakça.....	206

1.BÖLÜM

ORTAÇAĞDA ARTVİN VE ÇEVRESİ (KLARCETİ) HAKKINDA GÜRCÜ VE ERMENİ KAYNAKLARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Bayram Arif KÖSE*

Giriş

Artvin ismi en eski tarih kaynaklarında geçmese de bulunduğu bölgeye ve burada yaşanan olaylara dair yazılı kaynaklar Urartulara kadar uzanmaktadır. Urartular özellikle Kral İşpuini (M.Ö. 825-810) ve oğlu Miuna (M.Ö. 810-780) zamanında kuzeydeki Luşa, Witerhu ve Klarjeti gibi bölgelere akınlar düzenleyip ganimetler elde etmişlerdi. Bu dönemlerde kuzeye yapılan seferlere dair Horhor yazıtında bölge adı olarak Katarza ve Diauehi'nin¹ adına rastlamak mümkündür. Artvin ve çevresini kapsayan ve tarihi kayıtlarda Klarjeti, Kalarjk, Kalarck, Katarzene, Cholarzene, Galarjit, Clardjeti, Karapznun, Korapznun Choloraneze, Oljakerk, Orjlakerk ve Korzene olarak telaffuz edilen Klarjeti bölgesine dair var olan kayıtlar aynı zamanda Artvin tarihini de kapsamaktadır. Bu bakımdan inceleyeceğimiz Ermeni kaynaklarında Artvin'den ziyade Klarjeti'ye dair malumatları ön plana çıkaracağız. Bununla birlikte Urartuların Diauehi olarak kaydettikleri ve eskiçağ kaynaklarından Ksenophon'un Taokhlar ülkesi olarak belirttiği bölge Artvin'i yakından ilgilendirdiği için konumuz dâhilindedir. Bu bölgenin sınırlarını tarihi kayıtlara göre belirlenmeye çalışılırken Çoruh havzası veya Çoruh'un kaynak bölgesi olan Sper'in (İspir) belirleyici olması Artvin ve çevresini de bu sınırlara dâhil etmektedir. Bu büyük bölge sınırlandırılırken Fırat Nehri kaynağına kadarki bölgeler bu

* Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/Türkiye, b.arifkose@artvin.edu.tr. ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9900-9835>

1 Artvin ve çevresine yönelik kapsamlı çalışmalar yapan araştırmacılar, Doğu Anadolu'nun Daya(eni)-Diau(e)hi isimli yerel krallığının sınırlarının Erzurum'un kuzeyine ve Çoruh Vadisi'ne ulaştığı tespitine varmışlardır. Asur kaynakların Daiane (Daiani) olarak kaydettiği bölgenin Yunanlılarca Taokhoi (Taokh) şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Ermeni ve Gürcü kaynakları Klarjeti'nin, Tayk-Tao'nun kuzeydoğusunda yer aldığı mutabık kalmışlardır. Artvin ve çevresindeki yer adlarına dair detaylı bilgi için bkz. Nagehan Küçükayıldız, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 1-16.

sınırlara dâhil edilmektedir. Bu durumda Artvin bu büyük tarihi bölgede çeşitli idari yapılar içerisinde yer almıştır. Bölge içerisindeki Klarceti, Çoruh Nehri'nin aşağısından Arsian (Yalnızçam) Dağlarının batısında Şavşat ve Nigal'in güneyine ulaşmaktadır. Ardanuç, Şavşat, Borçka, Murgul ve Muratlı'nın da dâhil olduğu bölge Karadeniz'e ulaşmaktadır.²

Kaynaklarda geçen diğer bir isim olan Qulha/Kolkhis de Artvin'i yakından ilgilendiren bölgedir. Bölgenin sınırları hususunda tam bir netlik olmasa da tarihi süreçte değişkenlik gösterdiği kesindir. Yine de bu ismin kapsadığı bölgeyi, Anadolu'nun kuzey doğusunda, kuzeyden Kafkas Dağlarına, batıdan ise Karadeniz'e (Pontus Euxinos) ulaştırmak mümkündür. Artvin merkezinin olmasa da ilçelerinin ulaştığı Karadeniz için kullanılan Pontus Euxinos ismi Yunanlıların verdiği isim olarak görülmüş ve İslam kaynakları tarafından tercih edilmemiştir. Bunun yerine Trabzon denizi demeyi tercih eden Müslüman müellifler kendilerinden sonra gelen yabancı kaynakları bu hususta pek fazla etkileyememişlerdir. Dolayısıyla Artvin'den bahseden Ermeni kaynaklarında Pontus ismine tesadüf etmek mümkündür.³

Büyük İskender'in Sper'le birlikte Çoruh Nehri kıyısındaki Tukharis'i hâkimiyetine katmasından sonra Parnavaz'la, Klarceti hâkimi Azon arasındaki mücadeleye sahne olan Ardanuç Kalesi bu dönem kaynaklarında kendine oldukça fazla yer bulmuştur. Burayı kendisine üs yapan Azon'un mücadeleyi kaybedip ölmesi Klarceti'nin Parnavaz hâkimiyetine girmesine neden oldu.⁴ Gürcü kaynağında ya-

- 2 Igor M. Diakonoff-S. M. Kashai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 48, 49, 52, 102; Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten*, C. LXIV, TTK, Ankara 2000, s. 718, 728, 717, 724, 726/dp. 44; Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 132-140; David Marshall Lang, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul 1997, s. 52; Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *AÜSBED*, C. IX/I, Erzurum, 2007, s. 96-97; Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 12, 2012, s. 17-18; Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, s. 324.
- 3 Herodotos, *Tarih*, (çev. Müntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006, s. 164-165; Arrianus, *Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (çev. Murat Arslan), Ödin Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 60-61, 83; Ksenophon, *age.*, s. 143; Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: Kitap XII, XIII, XIV*, (çev. Adnan Pekman), Arkeolji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, s. 14, 15, 25, 28, vd.; Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Şirak (AŞXARHAC'OYC')*, Wiesbaden 1992, s. 125; Adem Işık, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK, Ankara 2001, s. 13; Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Büldân*, C. I, Beyrut 1977, s. 216, 342; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Tâlib el-Ensârî ed-Dimaşkî es-Sûfî, *Nuhbetü'ddehr fi acâibi'l-ber ve'l-bahr*, (çev. M. A. F. Mehren), Copenhagen 1874, s. 21; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, (trc. ve not. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 1; A. C. Moorhouse, "The Name of the Euxine Pontus", *The Classical Quarterly*, Vol. 34(3/4), Jul-Oct. 1940, s. 123-128.
- 4 *Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)*, (trans. Dmitri Gamq'relidze, ed. Roin Metreveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 20-21; Robert W. Thomson, *Rewriting Causcasian History, The Medieval Armenian*

kından takip edebildiğimiz bu dönemlerden sonra Klarceti Eristavı'nın Tao'daki Parhal ülkelerine akınlar yapması ve Ermeni hududunu rahatsız etmesi bu dönemleri Ermeni müelliflerinin kayıtlarından takip etmemize imkân vermiştir. Bölge coğrafyasının ormanlık ve kayalık olmasının yanı sıra halkının savaşçı olması gibi etkenler buraya düşmanların girememesinin sebepleri olarak kaynaklara yansımıştır.⁵ I. Gorgasal'ın (446-522) Roma İmparatoru Flavius Zeno'nun (474-491) kızı Helena ile evliliği İberia, Tukharisd, Arsian'a kadar Klarceti ve Ghoda Dağı'na kadar bütün vadilerin hâkimi olmasına neden oldu. Tukharis Kalesi'ni oldukça beğenen I. Gorgasal, Klarceti'nin önemli merkezlerinden olan Artanuc'a (Ardanuç) Artvaz'ı ersitav tayin etti ve burada çeşitli imar faaliyetleri yapması için ona tembihatta bulundu.⁶

Bundan sonra her ne kadar bölgeye yönelik ilk İslam fetihleri gerçekleşse de İslam müellifleri ne bu sürecin detaylarına ne de bölgenin diğer hususiyetlerine değinmemişlerdir.⁷ Bu sebeple bölge tarihini daha çok objektif olmasalar bile Ermeni müellifleri kayıtlarından öğrenebilmekteyiz. Fakat bu kayıtların titizlikle analiz edilmesi ve süzgeçten geçirilmesi akademik araştırmalar için elzemdir. Her ne kadar bölge tarihine yönelik pek çok çalışma yapılmış olsa da, araştırmacıların işini kolaylaştıracak en önemli çalışmalar şüphesiz Artvin bibliyografyasına yönelik olanlardır. Ancak ne var ki Artvin tarihine yönelik kaynakların bir araya getirilip değerlendirilmesi ve bibliyografya çalışmasının yapılması oldukça geç kalınmış bir çalışmadır. Bu eksiklik Faruk Taşkın'ın *Artvin Tarihi Bibliyografyası*⁸ adıyla ortaya koyduğu eserle giderilmiş olsa da, konumuzu yakından ilgilendiren Gürcü ve Ermeni kroniklerinin Artvin özelinde yeniden gözden geçirilmesi tarafımızca uygun görülmüştür.

Adaptation of the Georgian Chronicle, The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation, Oxford 1996, s. 24-35; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset), (çev. Hrand D. Andreasyan), (notlar ve yayına haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003, s. 16-25, 29/dp. 158; Robert Bedrosian, *Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians*, New York 1991, s. 14-18; Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (trans. and Commentary: Robert W. Thomson), London 1980, s. 81-83, 135-140; Subaşı, "Arap Akınları" s. 325.

5 *Kartlis Tskhovreba*, s. 28, 30, 35; *Gürcistan Tarihi*, s. 42-43, 48, 54-61; Thomson, *age.*, s. 43, 52-57, 67; Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, D. C., Georgetown University Press, 1963, 1965, s. 458-460/dp. 98; Subaşı, "Arap Akınları" s. 326-327.

6 *Kartlis Tskhovreba*, s. 68, 77, vd.; *Gürcistan Tarihi*, s. 107, 147; Kirakos Gandzakets'i's, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986, s. 27-33; Lang, *age.*, s. 86-87; Thomson, *age.*, s. 67, 150-153; Toumanoff, *age.*, s. 460-461/dp. 109; Subaşı, "Arap Akınları" s. 327-328.

7 İlk İslam fetihleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 230, vd.

8 Faruk Taşkın, *Artvin Tarihi Bibliyografyası*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2020.

Kartlis Tskhovreba (Gürcistan Tarihi)

Ortaçağ Artvin tarihini Gürcü tarihinden ayrı düşünmek araştırmaları pek çok yönüyle eksik bırakır. Ayrıca Gürcülerle Ermenilerin bu dönemde gerek milliyet bakımından gerekse idari, siyasi ve kültürel bakımdan iç içe bir yaşam sergiledikleri düşünülünce Artvin araştırmalarında Ermeni kaynaklarının yanı sıra Gürcü tarihinin yegâne kaynağı olan *Gürcistan Tarihi* adlı eserin mühim olduğu görülmektedir. Bu sebeple çalışmanın başında *Gürcistan Tarihi*'nde yer alan Artvin ve çevresine dair kayıtlara yer verilmiştir. Bu kayıtlar XVII. yüzyılda Kral VI. Vahktang'ın (1675-1737) halk arasında dolaşan bilgileri derlemeye yönelik girişimin bir sonucu olarak günümüze ulaşmıştır. Bahsi geçen *Gürcistan Tarihi* adlı eser Kral VI. Vakhtang'ın emriyle derlenen bilgilerin *Kartlis Tskhovreba (Gürcistan Tarihi)* adıyla kaleme alınmasıyla teşekkül etmiştir. Eserin teşekkülünde kullanılan kilise kayıtları onu efsanevi rivayetlerden oluşan bir eser olmaktan çıkararak tarihi bir hüviyet kazanmasını sağlamıştır. M. F. Brosset'in eserin 1222 yılına kadar ki Fransızcaya çevirdiği bölümü Hrand D. Andreasyan ve Erdoğan Merçil tarafından Türkçeye çevrilerek yayınlanmıştır.

Eserin Artvin ve çevresine dair aktardığı ilk bilgiler, eskiçağlardan beri Artvin ve çevresinin dâhil olduğu Tao-Klarceti⁹ bölgesindeki idari ve siyasi gelişmeler nedeniyle. Ancak bu kayıtlarda Artvin adına rastlanmamakla birlikte tarihsel veriler dönemin bazı olaylarının Artvin ve çevresinde geliştiğine işaret eder. Her ne kadar Artvin adı ilk dönemlerde karşımıza çıkmıyor olsa da Urartu yazıtlarında geçen ve sonraki dönemlerde Choranzene olarak telaffuz edilen Katarza ismiyle Artvin ve çevresinin kastedildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde ise aynı coğrafya için M.S. 6. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlayan Klarceti ismi kaynaklarda daha çok tercih edilmektedir. Gürcü kaynağında sıkça rastladığımız bu coğrafi isim, Artvin (Nigal), Ardanuç, Şavşat, Borçka, Murgul ve Tukharis'i kapsamaktaydı. *Gürcistan Tarihi*'nde Artvin özelinde fazlaca malumat bulamamak da Artvin ve çevresini yakından ilgilendiren siyasi, ekonomik, idari ve kültürel gelişmelere dair oldukça zengin kayıtlar rastlamak mümkündür. Klarceti'ye tayin edilen eristavlar ve bunların hâkimiyet sınırları hakkında bilgilerin yanı sıra bölge topluluklarından Megreler ve Klarçlar hakkında da bilgiler mevcuttur. M.Ö. 2. yüzyılda gelişen olaylar sırasında Kalde, Lazistan, Pontus ve Aras Nehri'nin kuzeyindeki toplulukların Makedonlarla işbirliğinde olması ve bu sebeple Büyük Arsas'ın savaş ilan edip Klarceti'yle birlikte Odzrhe ve Egris'i hâkimiyetine katmasından bahsedilmektedir. M.S. 2. yüzyıllarda ise Klarceti ersitavının Tao bölgesindeki Parhal memleketinde Armenia sınırlarına saldırılarda bulunduğu anlatılırken Klarceti halkının savaşçı olduğu belirtilir. Ayrıca bölgenin ormanlarına ve kayalıklarına da dikkat çeken kaynak coğrafi şartların burayı müdafaa etmede avantaj sağladığına dikkat çekmektedir. 361 yılına gelindiğinde ise Ermeni Kralı ile Hüsrevli Hanedanlığı'nın kurucusu ve ilk Hristiyan Kral olan III. St. Mirian'ın soyundan gelen İberia Kralı

9 Detaylı bilgi için bkz. Subaşı, "XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti", *Turkish Studies*, S. 8/5, 2013, s. 705-731.

Bakar (342-364) arasındaki anlaşmazlığa, Gürcü Tarihi'nin bir bölümünün sahibi olan Leonati Mroveli'nin referans olması Gürcü Tarihi'nin bu döneme dair güvenilirliğini arttırmaktadır. Eser bu şekliyle dönemin şahitleri tarafından ele alınmış olmakla birinci elden kaynak hüviyeti kazanmaktadır. Leonati Mroveli'nin İberia tarihsel geleneklerine dair düştüğü kayıtlar eseri daha da mühim yapar. Bakar'dan sonra yerine gelen III. Mithridates'in (364-379) dindarlık örneği göstererek kilise bulunmayan Klarceti Vadisi'ne kiliseler inşa edip bölge idaresine papazlar tayin etmesine yönelik kayıtlar Çoruh Vadisi boyunca günümüze ulaşmış olan bazı tarihi yapılar hakkında ipuçları vermektedir. Bunun dışında Romalıların bölge hâkimiyetleri ve Kafkasya'nın geneline dair emelleri hakkında bilgiler aktaran kaynak, Klarceti'nin Vazar Bakar döneminde Romalılara terk edildiğinden bahsetmektedir. Gerek Romalılar gerekse İranlıların bölgede güç yarışına girmeleri ve yaşanan gelişmelerin neredeyse tüm detaylarını kaynağa bulmak mümkündür. Sonraki süreçte bölgeyi çeyiz yoluyla topraklarına katan Kral Gorgasal'ın Ardanuç'a (Artanuç) uğraması ve buraya sütkardeşi Artvaz'ı eristav olarak atamasıyla Artvin ve çevresi İberia idaresine girmiş oldu. Ardanuç Kalesi'nin tamir edilmesi, bir manastır, bir kilise ve Roma memleketlerinde olduğu gibi bir rahibe manastırı inşa etmesi yönünde kardeşine talimatlar veren Kral Gorgasal, vadiye zarar verilmemesi yönünde tavsiyelerde bulundu. Gürcü kaynağının belirttiğine göre Ardanuç artık Gürcülerin, İranlılara yenilmeleri durumunda sığınacakları yer olacaktı. Kaynak bu bilgilerle Ardanuç'un jeo-stratejik önemini teyit etmiştir. Bundan başka eserin Artvin'in mühim ilçelerinden olan Şavşat (Şavşeti) tarihine dair içerdiği bilgiler başka kaynaklarda bulunamayacak kadar eşsizdir. 575-600 yılları arasında ise Klarceti ve Javakheti yöneticisi Guaram, kuropalates¹⁰ unvanıyla bölgeyi yönetti. Bundan sonraki dönem, İslamiyetin güçlenip Müslümanların İran'ı fethetmesine kadar, Doğu Roma ile Sâsânîler arasındaki mücadelenin yaşandığı dönemdir. İberialıların bir kısmı İranlılara itaat ederken bir kısmı Doğu Roma'ya boyun eğmekteydi. Bu sıralarda Doğu Roma, İspir'le birlikte Klarceti ve sahil bölgesini ele geçirdiler. Bu iki gücün etkisinde kalan Artvin ve çevresi İslamiyetin doğuşu özellikle Hz. Ömer'in İran'ı fethedip Kafkaslara yönelmesiyle birlikte yeni bir sürece girecektir. İslamiyetin hızla yayıldığı dönemlerde Mir (639-663) ve Arçil (668-718) idaresinde, Gürcü kaynağının Hz. Muhammed'in yeğeni olduğunu belirttiği Murvan-Kru'nun¹¹ bölgeye yönelik fetihleri dikkat çekmektedir. Kronikte belirtildiğine göre Müslüman askerlerin dizanteri nedeniyle 35 bin kayıp vermesi Kura Mervân'ın İspir'e doğru

10 18 derece olarak sıralanan Doğu Roma unvanları arasında cesar ve nobilissimos unvanından sonra gelen kuropalates, sadece imparatorluk aile mensuplarına verilmekteydi. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret İşıltan), TTK, Ankara 2006, s. 232.

11 David Marshall Lang, Gürcü kroniğine dayanarak Mervan'a sağır manasında Kura denildiğini ileri sürmektedir. Ona göre kroniğin belirttiği sağır lakabı, eman isteyenleri duymamazlıktan gelmesiyle alakalıydı. Ancak Gürcü Kroniği aslında Mervan'a sağır denmesinin sebebini müşavirlerini ve yakın adamlarını makul tavsiyelerinde bile duymamazlıktan gelmesi olarak izah etmektedir. Lang, *age.*, s. 93; *Gürcistan Tarihi*, s. 202, 208'deki Hususi Notlar; *Kartlis Tskhovreba*, s. 111-112; Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Turkish Studies*, S. 7/3, 2012, s. 2334 dp. 31.

çekilmesine neden olmuştu. Müslümanların Kafkasya hâkimiyetinin pekişmesiyle birlikte Artvin ve çevresine dair kronikte yer alan kayıtlar daha çok Gürcülerle Ermeniler arasındaki ilişkilerden ibarettir. Emevi ve Abbasilerin bölge politikaları ve Doğru Roma'nın Kafkasya'da yeniden hâkim güç olma çabaları Artvin'in dâhil olduğu idari bölgeyi yakından ilgilendirmiştir.¹²

Müslümanların Kafkasya politikaları neticesinde kendilerini korumaya çalışan Ermeniler, hâkim oldukları topraklara daha çok tüccar çekmek adına bazı girişimlerde bulundular. II. Mervan döneminde 744 yılında Müslüman akınlarıyla tahrip olan Ardanuç Kalesi'nin yeniden inşa edilmesi bu anlamda önem taşır. Ardanuç Kalesi'ne yerleşen Ermeni yöneticisi Aşot'un burada havari Pierre ve Paul'a ithafen yaptırdığı kilise ve kendi mezarını inşası Ardanuç'un merkez olmasında rol oynadı. Karadeniz limanlarından hareketle Borçka ve Artvin'e gelen tüccarların Yalnızçam Dağlarını takiple yeni uğrak yerlerinden biri artık Ardanuç'tu. Buradan ayrıca Arap memleketlerine ve Ermenistan'a da yol gitmekteydi. Ardanuç halkı alınan gümrüklerle bir hayli zenginleşirken, buranın tüccarları da farklı yerlere ticaret kervanları götürmekteydiler. Kuvvetli savunması ve zengin halkı sayesinde İberia ve Abhazia'nın kilit noktası Ardanuç olmuştu. Ardanuç güzergâhını tercih eden tüccarlar Sarıkamış'ı aktarma yeri olarak kullandılar. Bu durumun sonucu olarak Ardanuç'un nüfusunda bir artış olduğunu söylemek mümkündür.¹³

Moses Khorenats'i

Antik çağ Ermeni tarihçisi olan Moses Khorenats'i, *History of the Armenians* adlı eserinin niteliği dolayısıyla *Ermeni Herodotu* olarak da anılmaktadır. Ortaçağın sonlarından günümüze değin "*Ermeni Tarihinin Babası*" olarak nitelendirilmesi onu bölgeyle ilgili çalışma yapacakların ilk başvuru kaynaklarından biri yapar. Eserin Artvin ve çevresiyle ilgili kayıtları, Klarceti bölgesinin eskiçağı ve bölgedeki isimlere dair verdiği bilgilerdir. Gürcü ve Ermeni kroniklerinin yanı sıra pek çok eserde adına rastladığımız Klarceti, kaynaklarda, Kalarjk, Klarjk, Kalarck, Katarzene, Cholarzene, K'larjk ve bunlardan farklı şekillerde telaffuz edilirken Moses bu ismi Gghardch olarak kaydetmektedir. Bu ismi Ghoulardchnili şekliyle

12 *Gürcistan Tarihi*, s. 23, 25, 29, 31, 42, 48, 113, 147, 180, 186, 189, 194, 202, 206, vd; *Kartlis Tskhovreba*, s. 1, vd.

13 *Kartlis Tskhovreba*, s. 214; *Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967, s. 217; H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Erevan 1946, (Eng. Trans. N. G. Garsoian), Lisbon 1965, s. 155; Subaşı, "Arap Fethi", s. 2339-2340; Ardanuç'un sonraki dönemlerdeki nüfus yoğunluğuna ve demografik yapısına dair detaylı bilgi için bkz. Faruk Taşkın-Ali İrfan Kaya, *Kazâ-i Ardanuç Der Liva-i Eyâlet-i Çildir, Ardanuç Nüfus Defterleri (1835)*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018, s. 9-14, vd.; Taşkın-Kaya, "1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanuç Sancağının Demografik Yapısı", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2019, S. 42, s. 116-130; Artvin ve ilçelerinde demografik yapı hakkında bkz. Taşkın-Kaya, "19. Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 165-199.

belirten Tsarevitch Wakhoucht'i ve Gaghardchk'h-Geghardchk'h olarak belirten Saint-Martin buranın Artvin ve çevresi olan Klarceti olduğu görüşünde mutabıktır. Bu bağlamda Moses'in Artvin ve çevresine dair verdiği bilgiler Gghardch dâhilinde gelişen hadiselerden ibarettir. İranlıların ve Partların bölgedeki faaliyetlerine değinen müellif, eskiçağ dönemlerinde bölgede etkin olan hanedanları ve kralları detaylı bir şekilde anlatmıştır. Moses'in bu eseri, İran hükümdarının dünya hâkimiyeti esnasında Armenia tahtına kardeşi Vagarşak'ı geçirip, Küçük Asya, Pontus, Kafkasya ve Azerbaycan gibi bölgeleri onun idaresine vermesine yönelik kayıtlardan başka eskiçağlarda bölgede hâkim olan hanedanların kimler olduğu hakkında da pek çok bilgi ihtiva etmektedir. Bu malumatlar doğrultusunda, Büyük Arsas'ın (I. Mithidates M.Ö. 171-138) Lazistan ve Pontus'la birlikte bazı yerlerde halkın Makedonyalılarla iş tutmaları nedeniyle buralara seferler düzenlediği ve Klarce-ti dâhil pek çok eristavlığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Moses bu dönemlerde Tayk ve Kogh'ta (Göle) yaz eğlenceleri ve avlar düzenlendiğinden bahsetmiştir. Moses'in eskiçağlardan beri Artvin ve çevresinin idari ve siyasi anlamda oldukça etkin olduğunu teyit eder nitelikteki kayıtları onu, Artvin tarihinin eskiçağ dönemi-ni çalışacaklar için temel başvuru kaynağı yapmaktadır.¹⁴

Movses, İberia'nın milattan önceki dönemleri hakkında bilgi vererek Artvin ve çevresine etki eden hâkimiyet değişikliklerinden bahseder. Kaynaktan anlaşıldığına göre, Parnavazi sülalesinden I. Mirvan'ın (M.Ö. 159-109) İberia'da hâkimiyet sürdüğü dönemde, Armenia'da Arsasid sülalesinin M.Ö. 149-127 yılları arasındaki ilk kralı İran'a hâkim olan Büyük Arsas'ın (I. Mithidates, M.Ö. 171-138) kardeşi Valarşak'tı. Bu süreçte Makedonyalıları sadık kalan Lazistan'a, Pontus'a ve Aras'ın kuzeyindeki halklara karşı seferler düzenlenmiş, gelişen olaylar sonucunda Klar-ceti Büyük Arsas'ın idaresine geçmişti. Bu olayları kısaca ele alan Movses, Asur hâkimiyeti üzerine devlet kuran İran ve Partların hükümdarı Arşak'ın Nineva kralı olarak tüm dünyaya hâkim olduğunu belirtmektedir. O, Armenia tahtına kardeşi Vagarşak'ı geçirip, Nusaybin, Filistin, Küçük Asya, Pontos, Kafkasya, Azerbaycan gibi pek çok bölgeyi onun idaresine verdi. Bu bilgilerden anlaşıldığına göre Artvin, merkezi Armenia'da olan Vagarşak'ın hâkimiyet bölgelerinden biri olmuştur.¹⁵

Lasdiverd'li Aristakes

Hayatına dair bilinenler kendi eserinde anlattıklarıyla sınırlı olmasına rağmen Ardzen yakınlarında Lasdiverd'de doğduğu bilinmektedir. Tarih kitabında mukaddes kitaplara yaptığı atıflar onun eğitilmiş bir rahip olduğu fikrini güçlendirmektedir. Türk tarihi ve bölge tarihi için oldukça mühim olan eseri, Bagratunilerin bir

14 Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (trans. Robert W. Thomson), London 1980, s. 81, 140, 240, vd.; Tsarevitch Wakhoucht, *Description Geographique de la Georgian*, (trans. M. Brosset), S. Petersbourg 1842, s. 72, 73; M. J. Saint-Martin, *Memoires Historiques et Geographiques Sur L'Armenia*, Paris 1818, s. 83; Klarceti hakkında ayrıca bkz. Bedrosian, *Juansher's*, s. 1; Moses Khorenats'i hakkında bkz. Nina Garsoïan, "Movsēs Xorenac'ı", *Encyclopaedia Iranica*, 2000.

15 Subaşı, "Arap Akınları", s. 324, vd.; Moses, *age.*, s. 81-83.

kolunun hâkim olduğu Tayk bölgesi hükümdarı Kuropalates Davit'in ölümüyle başlamaktadır. Türklerin Anadolu'ya yaptığı akınları ilk kaydeden müellif olan Aristakes'i bizim için önemli yapan, Doğu Roma imparatorlarından II. Basil, VIII. Konstantin, IV. Mikhaile ve Diogenes'in doğu bölgelerine yani Türklere karşı yaptıkları seferler hakkında bilgiler vermesidir. Artvin ve çevresinin Türk tarihine dair malumatlar bulmanın mümkün olduğu eser bu yönüyle bölgenin Türkleşmesine dair ilk kayıtları ihtiva etmektedir. Anadolu'ya Türkler tarafından yapılan akınları ilk kaydeden kaynak olması nedeniyle de oldukça kıymetli olan eser Erzurum ve çevresinde geçen hadiseleri detaylı bir şekilde anlatmaktadır.¹⁶ II. Basileios'un ölümü ve Selçuklu akınlarının tehlikeleri nedeniyle Abhazia ve Kartli krallıkları ile Doğu Roma arasındaki anlaşmazlıkların sona erdiğine değinen Aristakes, bu ve buna benzer bölgeyi yakından ilgilendiren olaylardan bahsetmektedir. Özellikle Selçuklu akınları bağlamında Doğu Roma'nın bölge politikalarına ve imparatorlarının bölge halklarıyla ilişkilerine dair detaylı bilgiler bulabildiğimiz bu kaynağın hususi olarak Artvin ve çevresine yapılan ilk Türk akınlarından bahsetmesi, Artvin tarihi araştırmaları için onu temel başvuru kaynaklarından biri yapar. 11. yüzyılın hemen başlarında Doğu Roma imparatorlarının Klarjeti'yle ilişkilerine dair bilgilerin yanı sıra, İbrahim Yınal ve Kutalmış emrindeki Türklerin Aras Nehri'ni takip ederek 1048 yılında Basean bölgesine gelişlerine dair önemli bilgiler yer alan kaynaktan anlaşıldığına göre, mezkûr Selçuklu şehzadeleri kuzeyde Çoruh Nehri havzasına, Sper (İspir), Taik (Tao) ve Arşarunik Kalelerine kadar ulaşmıştı. Selçuklu Türklerinin bölgedeki faaliyetlerine değinen Aristakes'in eserinde bulabileceğimiz en mühim bilgilerden bir tanesi de Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 16 Ağustos 1064'te Ani şehrini almadan önce Çoruh boylarıyla birlikte Artvin ve çevresine sefer düzenlemesiydi. Aristakes, Alparslan'ın Artvin ve çevresine yaptığı seferi, *"Kral, buraya yakın ve uzak her yere korku ve terör saçarak çok büyük bir ordu ile geldi ve ülkemize girdi."* şeklindeki ifadeleriyle belirtmektedir.¹⁷ Bu ifadeler Ermeni kaynaklarının bölge halkını tam olarak tahlil etmediğini ve kendi krallarının perspektifinden bakarak tarih yazdıklarını göstermektedir. Aslında bölgeye gerek siyasi, gerek dini gerekse kültürel anlamda baskı yapıp terör estiren taraf Doğu Roma idarecileriydi. Türkler ise bu düzene karşı bölge halkının yanında yer almışlardır.

Ghazar P'arpec'i

Ermenistan'ın Doğu Roma ile Sâsânî arasındaki bölünmüşlüğü anlatarak kitabına başlayan müellif, Ermeni alfabesinin icadından ve Vardan Mamigonyan

16 Hrand D. Andreasyan, "Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları", *İÜFTD*, C. 1, S. 1, Eylül 1949, s. 98-101.

17 Aristakes, *Aristakes Lastiverte'i's History*, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985, s. 27, 30, 58; Sonraki süreçte Doğu Roma'nın zorla zapt etmiş olduğu Klarjeti, Şavşat, Javakheti gibi bölgeleri yani Artvin ve çevresini kısa süreliğine de olsa Kral Giorgi'nin ele geçirdiği görülmektedir. *Gürcistan Tarihi*, s. 304; Thomson, *age.*, s. 307-308; Bedrosian, *Juansher's*, s. 106.

liderliğindeki ayaklanmalardan da bahseder. Özellikle İran karşıtı ayaklanmalarla ilgili bilgiler ihtiva eden kaynakta, dönemin iki önemli gücü olan Doğu Roma ve İran arasındaki hâkimiyet mücadelesinin Artvin ve çevresindeki idari yapıya etkisine dair bilgiler bulmak mümkündür. Ghazar P'arpec'i, *History of the Armenians* adıyla bilinen bu eserinde, 5. yüzyıl olaylarına değinir ve Klarceti'nin önemli merkezlerini sayarken Ardanuç, Şavşat, Nigal ve Tukharis Kalesi'ni de zikreder. *Costantine Porphyrogenitus*'ta Ardanoutzi olarak kaydedilen Ardanuç, Ghazar P'arpec'i'nin Tao-Tayk ile Klarceti arasında konumlandığı Orjnahagh şehriydi. Bu yerleşim yerinin Ardanuç olduğunu belirten araştırmacılar kaynaklarda geçen Ardenoudj, Artanoudji, Artanuj ve Ardanoutsion isminden kastın Ardanuç olduğu fikrinde müttefiktirler.¹⁸

Ananias of Sirak

Bölge coğrafyası ve yer isimlerine dair eski kaynaklara isnat edilen bilgiler bulabildiğimiz diğer bir Ermeni müellifi *Ananias of Sirak*'tır (Asxarhac'oyc').¹⁹ Yaklaşık olarak 600-670 yılları arasında yaşadığı düşünülen müellifin en mühim eserlerinden biri Ermeni Coğrafyası'na dair yazdıklarıdır. Bir dönem Trabzon'da eğitim alan müellif, derlediği bilgilerle bölgenin tarihi coğrafyasına dair yapılan araştırmaların öncüsü olmuştur.²⁰ Yer isimlerine dair gerek Kolhis gerekse Karadeniz isminin köken ve anlamına yönelik verdiği bilgiler bölgede yerleşen halkların anlaşılması açısından mühimdir. Jorop'or, Kolbap'or, Cobap'or, Tasir, T'relk, Kankark, Upper Jawaxk, Artanhan ve Kalarck'dır (Klarjeti) olarak dokuz bölgeye ayırdığı Gugark bölgesinin sınırları hakkında bilgiler aktarmaktadır. Tayk-Tao ve Gugark arasında bir yerde olduğu ve İberia'nın devamı olduğu düşünülen Klarceti'ye dair en eski ve mühim bilgiler Ananias'ın derlediği kayıtlar arasındadır. Araştırmacıların bir kısmına göre; Klarjk ismi, Kafkasya kabilelerinden Glurk veya Cxvar'ın yanlış telaffuzudur. Sözü geçen bu kabilenin bir kısmı Çoruh Nehri'nin aşağı bölgelerine yerleşmesiyle bölge de onlara atfen Klarjk olarak adlandırılmıştır. Göç eden kabilelerden özellikle ikisi olan Kalrjk ve Sawsk bölgeye isim vermişlerdir. Ananias'ın Ermeni coğrafyasında Murgul (Morugoule) ve Muratlı (Mereti) gibi Klarceti'nin eski yerleşim yerleri hakkında da bilgi bulmak mümkündür. Kaynaktan anlaşıldığına göre, tarihi kaynaklarda Şavşit, Sawset, Şavsethis ve Shavshet şeklinde gördüğümüz Şavşat isminin menşesine dair bölgenin eski sakinlerinden Suset'ac'ikler ön plana çıkmaktadır. Batısında Nigal, doğusunda Arsiani Dağları yer alan Şavşat, Savsuri Nehri'nin yukarı bölgesinde günümüzde Meydancık olarak bilinen Khevi, İmer-Exevi veya İmerhev adıyla kayıtlara geçen bölgedir.

18 Ghazar P'arpec'i's, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian) New York, 1985, s. 1, 41, vd.; Saint-Martin, *age.*, s. 77-78; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dalanoğlu), İstanbul 2005, s. 200; *Costantine Porphyrogenitus*, s. 215; Subaşı, "Artvin ve Çevresi", s. 19.

19 Hewsen, *Ananias of Sirak*, s. 125.

20 Tim Greenwood, "Ananias of Shirak (Anania Şirakac'i)", *Encyclopaedia Iranica*, 2018; Hewsen, *Ananias of Sirak*, s. 65-65A, 113, 131, 135, vd.

Klarceti dâhilinde önemli yerleşim yerlerinden olan ve adı kaynaklara Nigal veya Ligani olarak geçip daha sonra Livana ismini alan Artvin şehri Ananias'ın kayıtları doğrultusunda Çoruh Nehri aşağı bölgelerine, Kolhis arazisine ve Acara'nın güney batısına konumlandırılmıştır. Yine Klarceti'nin önemli sınır kalelerinden olan Tukharis (Tuharis-T'uxarisi-T'uxark-Thicharkh-Thuyarkh) hakkında malumatlar bu eserde yer almaktadır.²¹

Diğer Ermeni Kaynakları

7. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz Bölgesi'nde gelişen olaylar hakkında bilgiler veren Sebeos, Artvin'i yakından ilgilendirmese de İran hükümdarı Hüsrev ve Trabzon'a gemilerle gelip Bayburt üzerinden Erzurum'a varan Doğu Roma İmparator'u Heraclius'un Gence'ye varıp Hüsrev'le savaşına değinmektedir. İran ve Doğu Roma arasındaki mücadelelerin bölge tarihine etkisine dair az da olsa ipuçları elde edebilmekteyiz. İberia yöneticisi olan Stefanos, Heraclius'un doğu seferi sırasında İranlılarla müttefik halinde olması nedeniyle öldürülmüştür. Heraclius'un Kakheti Eristavı Adarnese'ye (619-639, 627-637) Tiflis'i vererek onu İberia mta-varı ilan etmesi İberia yönetimine dâhil olan Sper, Klarceti ve sahilin bir kısmının Doğu Roma kontrolüne geçmesinin sebepleri arasında yerini almıştı.²²

Müslümanların Kafkasya'ya yönelik ilk fetihlerine dair bilgiler veren Ermeni tarihçisi Ghewond'un kayıtları da Artvin'in çevresinde gelişen olaylar hakkında bilgiler ihtiva eder. Bu bilgiler Artvin şehrini yakından ilgilendirmese de bölge yöneticilerinin Kafkasya'da sürdürdüğü siyasetin açığa çıkmasında yararlanılabilecek bilgilerdir. İslam kaynaklarının Şevşeti (Şavşat) ve Kalarcit'in, (Klarceti) halklarıyla anlaşılıp sulh yoluyla ele geçirilmesine dair bilgiler Ghewond'da bölge geneli olarak ele alınmıştır.²³

21 Hewsens, *Ananias of Sirak*, s. 57, 65, 134, 210; Belâzurî, *age.*, s.290; Toumanoff, *age.*, s. 439; Heinrich Hübschmann, *Die Altarmenischen Ortsnamen Mit Beiträgen Zur Historischen Topographie Armeniens*, Amsterdam 1969, s. 355; *Gürcistan Tarihi*, s. 467; Subaşı, "Tarihi Coğrafya", s. 19-22; Hewsens, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001, s. 61.

22 Sebeos, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1985, s. 41, 78, vd.; Sebeos hakkında bilgi için bkz. James Howard-Johnston, "Sebeos", *Encyclopaedia Iranica*, 2010.

23 Ghewond, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006; Belâzurî, *age.*, s. 290.

Sonuç

Türklerin kadim zamanlardan itibaren dünya siyasetinde çok etkin rol alması, çeşitli milletlerle etkileşimlerini kaçınılmaz kılmıştır. Bu da haliyle Türkleri tarih yazmaktan ziyade tarih yapan millet konumuna yükseltmiştir. Bununla birlikte gerek cihan tarihi gerekse bölgesel tarih yazımına çok eski dönemlerde başlayan ve Türklerle münasebetleri uzun bir dönemi kapsayan Ermeni müellifler, Ermenistan coğrafyasının yanı sıra farklı bölgeler hakkında da bilgiler aktarmıştır.

Kaynaklarda Klarceti olarak karşımıza çıkan Artvin ve çevresine dair Ermeni müelliflerinin kayıtlarında zengin malumat bulabilmekteyiz. Yine de bu kaynakların titizlikle gözden geçirilip farklı kaynaklarla mukayese edilmesi gerekmektedir. Bölge sınırlarının siyasi gidişata göre değişiklik göstermesi farklı zamanlarda yazılan kaynakların bu hususta mutabık olmamalarına neden olmuştur. Ayrıca yer isimlerinde görülen farklı telaffuzların, idari, sosyal ve kültürel değişmelerin bir sonucu olduğu görülmektedir. Bölgede yer alan bazı isimlerin, telaffuzundan ziyade ihtiva ettiği anlam itibarıyla de, kaynaklarda farklı şekillerde anlamlandırıldıkları görülmektedir. Bu bağlamda Ermeni ve Gürcü kaynaklarında gerek Artvin ve çevresindeki yer isimleri, önemli siyasi ve ticari merkezler, bölgede yaşanan siyasi olaylar, kültürel etkileşimler, imar faaliyetleri ve dönemin önemli devletlerinin bölgeye yönelik politikaları hakkında bilgi bulmak mümkündür.

Kaynakça

- ANDREASYAN, Hrand D., “Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları”, *İÜEFTD*, C. 1, S. 1, Eylül 1949, s. 95-118.
- Aristakes, *Aristakes Lastivertc’i’s History*, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985.
- Arrianus, *Arrianus’un Karadeniz Seyahati*, (çev. Murat Arslan), Ödin Yayıncılık, İstanbul 2005.
- BEDROSIAN, Robert, *Georgian Chronicle Juansher’s Concise History of the Georgians*, New York 1991.
- BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu’l Büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (çev. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.
- BIJIŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları, (trc. ve not. Hrand D. Andreasyan), İstanbul 1969.
- Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967.
- ÇİĞDEM, Süleyman, “Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, *AÜSBED*, C. IX/I, Erzurum, 2007, s. 81-97.
- DIAKONOFF-Igor M.,- KASHAI, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981.
- DİMAŞKÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Tâlib el-Ensârî ed-Dimaşkî es-Sûfî, *Nuhbetü’ddehr fî acâibi’l-ber ve’l-bahr*, (çev. M. A. F. Mehren), Copenhagen 1874.
- GARSOIAN, Nina, “Movsēs Xorenac’ı”, *Encyclopaedia Iranica*, 2000.
- Ghazar P’arpec’i’s, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian) New York, 1985.
- Ghewond, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, Long Branch, N. J., 2006.
- GREENWOOD, Tim, “Ananias of Shirak (Anania Şirakac’i)”, *Encyclopaedia Iranica*, 2018.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dalanoğlu), İstanbul 2005.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset), (çev. Hrand D. Andreasyan), (notlar ve yayına haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003.
- HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu’cemü’l-Büldân*, C. I, Beyrut 1977.
- Herodotos, *Tarih*, (çev. Muntekim Ökmen), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2006.
- HEWSEN, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001.
- _____, *The Geography of Ananias of Şirak (AŞXARHAC’OYC’)*, Wiesbaden 1992.

- HUBSCHMANN, Heinrich, *Die Altarmenischen Ortsnamen Mit Beiträgen Zur Historischen Topographie Armeniens*, Amsterdam 1969.
- IŞIK, Adem, *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*, TTK, Ankara 2001.
- JOHNSTON, James Howard, “Sebeos”, *Encyclopaedia Iranica*, 2010.
- Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)*, (trans. Dmitri Gamq’relidze, ed. Roin Metrevelli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- Kirakos Gandzakets’i’s, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1986.
- KÖROĞLU, Kemalettin, “Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, C. LXIV, TTK, Ankara 2000, s. 717-757.
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, (çev. Tanju Gökçöl), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- KÜÇÜKYILDIZ, Nagehan, “Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 1-16.
- LANG, David Marshall, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, (çev. Neşenur Domaniç), İstanbul 1997.
- MANANDIAN, H. A., *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Erevan 1946, (Eng. Trans. N. G. Garsoian), Lisbon 1965.
- MARTIN, M. J. Saint, *Memoires Historiques et Geographiques Sur L’Armenia*, Paris 1818.
- MOORHOUSE, A. C., “The Name of the Euxine Pontus”, *The Classical Quarterly*, Vol. 34(3/4), Jul-Oct. 1940, s. 123-128.
- Moses Khorenats’i, *History of the Armenians*, (trans. and Commentary: Robert W. Thomson), London 1980.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2006.
- Sebeos, *History*, (trans. Robert Bedrosian), Sources of the Armenian Tradition, New York 1985.
- Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası, Geographika: Kitap XII, XIII, XIV*, (çev. Adnan Pekman), Arkeolji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012.
- SUBAŞI, Ömer, “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 49, s. 323-342.
- _____, Ömer, “Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin”, *Turkish Studies*, S. 7/3, 2012, s. 2329-2351.
- _____, Ömer, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 12, 2012, s. 9-24.
- _____, “XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti”, *Turkish Studies*, S. 8/5, 2013, s. 705-731.
- TAŞKIN, Faruk, *Artvin Tarihi Bibliyografyası*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2020.
- TAŞKIN, Faruk-KAYA, Ali İrfan, *Kazâ-i Ardanuç Der Liva-i Eyâlet-i Çildir, Ardanuç Nüfus Defterleri (1835)*, Gece Akademi Yayınları, Ankara 2018.

- _____, “1835 Nüfus Sayımına Göre Ardanoç Sancağının Demografik Yapısı”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 2019, S. 42, s. 116-130.
- _____, “19. Yüzyıl Artvin Demografisi Üzerine Bazı Değerlendirmeler”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 165-199.
- THOMSON, Robert W., *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford 1996.
- TOUMANOFF, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, D. C., Georgetown University Press, 1963, 1965.
- WAKHOUCHT, Tsarevitch, *Description Geographique de la Georgian*, (trans. M. Brosset), S. Petersbourg 1842.

2. BÖLÜM

DE ADMINISTRANDO IMPERIO'DA ARDANUÇ'A DAİR KAYITLARIN DEĞERLENDİRİLMESİ

Nagehan KÜÇÜKYILDIZ*

Giriş

Doğu Karadeniz sınırları içerisinde yer alan Artvin ilinin komşuları, doğusunda Ardahan, güney ve güneydoğusunda Erzurum, batısında Rize, kuzeyinde Karadeniz ve kuzeydoğusunda Gürcistan olarak sıralanabilir. Artvin ili Ardanuç, Arhavi, Hopa, Borçka, Murgul, Şavşat, Yusufeli ve Merkez ilçe olmak üzere 8 ilçeye sahiptir.¹

Çalışma alanımız olan Ardanuç, Karadeniz Bölgesi'nin Doğu Karadeniz Bölümü'nde bulunmaktadır. Doğal ve beşerî çevre unsurları itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi ile Karadeniz Bölgesi arasında geçiş özelliği göstermektedir. Yalnızçam Dağları'nın Çoruh Vadisi'ne doğru inen eteklerinde kurulan Ardanuç ilçe merkezi, Artvin iline bağlı küçük bir kasabaya konumlanmıştır. Bölge, kuzeyden ve batıdan Artvin merkez ilçe ile kuzeydoğusunda Şavşat, doğusunda Ardahan güneyinde ise Erzurum iliyle çevrilidir.²

Artvin bölgesinin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Ardanuç adı Constantine Porphyrogenitus'da Ardanoutzi şeklinde geçmektedir ve Gürcistan sınırlarının kilit noktası olarak bahsedilmektedir. Adontz, ismi Artanuj olarak vermiştir. Ad gerçekte Ardanoutsion olup Türk ağzında Ardanuç olarak telaffuz edilmiştir. Ayrıca ismin kökeni Akarsu anlamına gelen Arda sözcüğüdür. Ardanuç Çayı'nın kendi adı Kappadokia dilindeki Arda (Akarsu) kelimesi ile ilişkilidir. Hellen dilinin “yeri” manasındaki “-ion” takısı ilave edilerek türetilmiş olan Ardanoutzion Hellen dilinde ç sesi, Hellen yazımında ç değerinde bir harf olmadığından “ç” yerine “tz” kullanılmıştır. Ardanoutz+ion=Ardanoutzion: Hellen yazımında “u” sesi de “ou”

* Arş. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Artvin/Türkiye, nagehan.guler@artvin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8856-5898>

1 Mehmet Tıraş, *Bölgesel Coğrafya açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994, s. 3.

2 Mehmet Tuncer Rızvanoğlu, “Merkezi Yaylalara Bir Örnek; Bilbilan Yaylası”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 22, 38, s. 87.

harf grubu ile gösterilir. Ardanuç, Gürcü kayıtlarında Artanuci ismi olarak geçmektedir.³

Kaynaklarda çeşitli biçimlerde gördüğümüz Ardanuç ismini Constantine Porphyrogenitus bu çalışmada temel kaynağımız olan *De Administrando Imperio* adlı eserinde Ardanoutzi olarak kaydetmiştir. Bu şehrin Ghazar P'arpec'i'nin Tao-Tayk ile Klarceti arasında konumlandığı Orjnahagh şehri olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte araştırmacılar bu isimlerden başka kaynaklarda Ardenoudj, Artanoudji, Artanuj ve Ardanoutsion şeklinde geçen isimlerden kastın Ardanuç olduğunda mutabıktır.⁴

Constantine Porhyrigenitus ve Eseri Hakkında Bilgi

Oldukça uzun boylu ve geniş omuzlu olan VII. Kostantin için kaynaklar fiziki özellikleri nedeniyle onun imparator duruşuna sahip olduğunu belirtirler. Adı tam olarak Constantine Porphyrogenitus olarak kayıtlara geçen bu Doğu Roma imparatoru, Babası VI. Leo'nun tahta olduğu dönemde sarayın mor odasında imparatorun tek oğlu yani tek varisi olarak dünyaya gelmişti. Ancak 8 yaşından itibaren annesi ve amcası başta olmak üzere nüfuzlu devlet adamlarının etkisinde kalmıştır. Bu durum 16 yaşına kadar devam etmiştir. Haklarını yeterince savunamayan küçük yaşta VII. Kostantin bir darbe de Helenle evlilik yapan eşi Romanus Lecapenus'tan gelmiştir. 33 yıl boyunca sembolik olarak kullandığı imparatorluk tacının hakkını 945 yılından sonra vermek için harekete geçen VII. Kostantin ilk olarak tahtı elinden almak isteyen Lecapenidleri ülkeden kovmuştur.⁵

Doğu Roma imparatorları arasında bilgeliğe önem vermesi ve *De Administrando Imperio* adlı mühim bir eser bırakması onu farklı yapan en önemli özelliklerinden biridir. Öyle ki ülkeyi ulaştırdığı bolluk ve refahta onun bilgeliğe verdiği önemin yeri ayrıdır. İmparatorluğun entrikalarından bunaldığı sıralarda döneminde teşekkül etmiş ilmi eserleri incelemekle ve klasik eserlere ilgi duymakla ruhen

3 Nicholas Adontz, *Armenia n The Period of Justinian*, (trans. Nina G. Garsoian), Lisbon 1970, 174; Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İnkılab Yay., İstanbul 1993, s. 20; Bilge Umar, *Karadeniz Kappadokiası (Pontos)*, İnkılâb, İstanbul 2000, 152; Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl. 6, S. 12, Trabzon 2012, s. 19; Nagehan Küçükyıldız, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-I*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 8.

4 Detaylı bilgi için bkz. *Costantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967; Ghazar P'arpec'i's, *History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian) New York, 1985, s. 1, 41, vd.; Saint-Martin J., *Memoires Historiques et Geographiques sur l'Armenie*, Paris 1818, s. 77-78; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dalanoğlu), İstanbul 2005, s. 200; Ömer Subaşı, "Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi", *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, Erzurum 2013, s. 328.

5 Zahide Ekmekçi, *Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016, s. 27-28; Fatma Koçak, "De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar, 2017, s. 50-52.

rahatlık bulmaktaydı. 15 Kasım 959'da ölen VII. Kostantin'in *De Administrando Imperio* adlı eseri her ne kadar eleştiriye ve tetkike muhtaç olsa da, VII. Kostantin'in klasik eserlerden ve çağdaş kaynaklardan haberdar olması eserini akademik anlamda temel başvuru kaynakları arasında yapmıştır. Eserinin bir bölümünü Ardanuç'a ayıran VII. Kostantin, aslında imparatorluk yönetimi adı verilen bu eseri oğlu Romanus'a ithaf etmekle ona hem yönetim kabiliyeti kazandırmış hem de bilgeliğinin mahsulü olan eserini miras bırakmıştır. İmparatorluk idaresinden bahsedilen bu eserin bir bölümünün Ardanuç'a ayrılmış olması, Doğu Roma idaresinde Artvin ve çevresinin özellikle de Ermeni idarecilerin ne kadar mühim olduğunu kanıtlar niteliktedir.⁶

948-952 yıllarında kaleme alınan eser, Meursius'un olan verdiği Latince *De Administrando Imperio* ismiyle günümüze kadar gelmiştir. Doğu Roma'nın tek bilge imparatoru VII. Kostantin'in bir nevi hükümdarlık sanatının inceliklerini ülkesinin geçmişi ve içinde bulunduğu dönem çerçevesinde belirtmeye çalışmıştır. Eserin bu niteliği bizi, Ardanuç'un Doğu Roma'nın mezkûr dönemindeki idarî, siyasî, kültürel ve ekonomik anlamdaki özelliklerini bilge imparatorun kaleminde incelemeye sevk etmiştir. Ancak eserde izaha muhtaç pek çok yerin olması bizleri dönemin diğer kaynaklarının Ardanuç'la ilgili kayıtlarını incelemeye sevk etmiştir. Bu sebeple Ardanuç bahsine geçmeden önce eserin tamamı hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. “*Kuzeyliler ve İskitler*”, “*Kuzeydeki problemler üzerine yürütülecek diplomasi*”, “*Sarazenler, Akdeniz ve Karadeniz havzalarına oradan Ermenistan'a ulaşan bir alanda tarihi ve topografik bilgiler*” ve “*İmparatorlukta politika, tarih ve idare*” şeklinde dört kısımdan müteşekkil olan *De Administrando Imperio* günümüzde Türkçe 'ye tercüme edilmiştir.⁷ Kaynak, özellikle Peçenekler, Hazarlar, Bulgarlar, Avarlar ve Türklerle bağlantılı halde bulunan Rusya ile coğrafyasındaki halklar ile alakalı da detaylı bilgiler aktarmaktadır.⁸ Yunanca orijinal metnin birinci baskısı 1611 senesinde John Meursius adlı kişi tarafından, *De Administrando Imperio* başlığıyla yayımlanmıştır. Bu başlık o dönemden bu zamana kadar kullanılmaktadır. 6 yıl sonra tekrar birincinin kopyası olan yeni bir baskısı yapılmıştır. İlk baskıdan sonra 1711'de kaynak, Anselm Banduri tarafından yeniden yayımlanmıştır. Eser, Banduri, Meursius'un 1617'deki metni ile orijinal Paris el yazmasını karşılaştırması yapılarak düzeltilerek yeniden basılmıştır. Bu baskı düzeltilmiş haliyle iki kez daha basılmıştır. Sonra da Banduri'nin metnini Migne, 1884'te birkaç düzeltme yaparak tekrar yayımlamıştır. Sonuncu baskı Emmanuel Bekker tarafından yapılmıştır. *De Administrando Imperio*'un daha sonraki çalışmaları yalnızca birkaç bölüme ait basımlar oluşturulmuştur.⁹ Eserin bizim de faydalandığımız 1967 senesinde R. J. H. Jenkins tarafından yayımlanan İngilizce

6 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 7-9.

7 Ekmekeci, *De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi ve Yorumlanması*, 27-28.

8 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 13.

9 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 15-23; Koçak, “*De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi*”, s. 60-61.

nüşhası mevcuttur. 2020 yılında ise İlhan Aslan tarafından Türkçeye çevrilerek notlandırılması yapılmıştır.

De Administrando Imperio'ya Göre İberyalıların Soy Kütüğü ve Ardanuç'ta Gürcü Yöneticiler

İmparator, idareye dair tavsiyelerde bulunurken İberyalıların soy kütüğüne değinmeyi ihmal etmemiş ve akabinde Ardanuç'tan bahsederek coğrafyadaki Gürcü yöneticilere dikkat çekmiştir. Kaynakta geçen kayıtlardan anlaşıldığına göre İberyalı yaşlı Symbatios'un Pankratios ve "hep kutsal" anlamındaki ismiyle dikkat çeken Mampalis¹⁰ David adlı iki oğlu vardı. Baba mirası olarak Ardanuç (Ardanautzi) Pankratios'in payına düşerken Davit diğer ülkelere sahip olacaktı. Pankratios ise payına düşen Ardanuç'u Adarnese (Adranaser), Kourkenios (Gürgen) ve Kiskais denen soylu Aşot (Asotios) adında üç çocuğuna bölüştürdü.¹¹

Daha sonra Ardanuç, Kiskais denen Aşot'a bırakan Kourkenios (Gürgen)'a kaldı. Ancak Ardanuç'u kayınpederi Aşot'un elinden alarak karşılığında Kolorin'de Romanya sınırını oluşturan Atzaras Irmağı bölgesini ve Tyrokastron'ı (Gürcistan'daki Kouel bölgesi) verdi ve Kourkenis ile evlendirdi. Aşot'un eşi, Abasgia'nın idarecisi George'un kız kardeşiydi. Magister Kourkenios ve Abasgia magister George'un araları bozulduğunda, soylu Aşot Abasgis idarecisinden yana politika sergiledi. Bunun sonucunda da üstünlüğü ele geçiren Kourkenios, onu Ardanuç'a karşılık verdiklerinden de mahrum etti ve sürgüne gönderdi. O da Abasgia'ya gitti. Kourkenios'un ölümünden sonra da Ardanuç, babasının mirasçısı olarak Kiskais denen soylu Aşot'un kızı olan eşine kaldı. Ancak daha sonra Küropalat Aşot ve Abasgia idarecisi olan George ve Küropalatın kardeşi Pankratios, Kourkenios'un ülkesini silah gücüyle bölüşme yoluna girdiler. Daha sonra hepsi Ardanuç şehrinin Aşot'un kızının elinde olmasından rahatsızlık duyarak şöyle dediler: "*Bir kadın olarak şehri elinde tutamasın.*" O zaman Symbatios kadına şehre karşılık mıntıklar verdi ve Ardanuç şehrini aldı.¹²

İberyalılar'ın birbirleriyle olan akrabalıkları şu şekildeydi; David'in annesi ve Küropalat Aşot'un babası olan Küropalat Adranase'nin annesi iki erkek kardeşin çocuklarıydı. David'in oğlu Symbatios'un eşi magister olan Adranasi'nin babası magister Pankratios'un kızıydı. Onun ölümünden sonra Adranasi, David oğlu Symbatios'un kız kardeşiyle evlendi.¹³

10 Gürcüce "mama-upali" ("baba-Lord") teriminin ortak kullanılmaktaydı. Gürcü terimi "Mampali", İngilizce "Lord"a karşılık gelmektedir. Karşılaştırma için uplis-tsikhe'ye bakın. Kelime tam manasıyla "Lord'un şatosu" veya "Başkent anlamına gelmektedir. (Kartlis Tskhovreba (History of Georgia), (trans. Dmitri Gamq'relidze, ed. Roin Metreveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 127 no. 135)

11 *Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)*, s. 214, no 30-35-40 vd..

12 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 215.

13 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 217.

De Administrando Imperio'ya Göre Ardanuç'un Konumu ve Ekonomik Durumu

Ekonomik anlamda halkının refahını düşünmesiyle dikkat çekmekte olan VII. Kostantin Ardanuç'taki iktisadi durumu; “*Ardanuç çok iyi savunulur ve üstüne bir vilayet şehri gibi önemli bir banliyö alanı vardır ve Trapezus'un (Trabzon) ve İberya'nın ve Abasgia'nın ve tüm Ermenistan ve Suriye ülkesinden ticaret buraya gelir ve bu ticaretten devasa bir gümrük geliri vardır. Ardanuç şehrinin ilçesi olan “Arzyn” hem geniş hem de bereketlidir ve İberya ile abasgia'nın ve Mischialıların bir anahtarıdır.*” şeklindeki sözleriyle özetlemektedir.¹⁴

Ermeni yönetici II. Aşot, Müslüman hücumlarının olduğu zamanlarda ülkenin refah seviyesini yükseltmek amacıyla ekonomiyi kalkındırmanın önemli olduğunu düşünmekteydi. Bu yüzden II. Mervan'ın 744'te yıktığı Ardanuç Kalesi'ni tekrardan onararak Ardanuç'u merkez yapmıştı. Buna ilaveten Pierre ve Paul'un adına sunduğu kilise inşa ederek mezarını bu kilisede yaptırarak kalenin önemini artırmıştır. Tüccarlar, Ortaçağ döneminde bölgenin önemli ticaret limanı olan Trabzon'dan hareket ederek Hopa-Borçka ve Artvin yolu üzerinden Yalnızçam Dağları'ndan yeni ticaret merkezi Ardanuç'a ulaşmışlardı. Müslüman hâkimiyetinde olan Kars ve Erzurum'dan buraya da ticaret kolu uzanmaktaydı. Ardanuç şehri sadece İberya, Trabzon, Abhazia gibi yerlerden başka Suriye ve Ermenistan'dan da tüccarlar bölgeye gelmektedir. Bu sebeple bölgenin nüfusu arttı ve bölgenin zenginleşmesini sağladı. İberia ve Abhazia'nın önemi artınca tüccarlar Trabzon'dan hareket ederek Ardanuç üzerinden Sarıkamış'a gelip bölgeyi aktarma noktası olarak kullandılar. Kafkas tüccarlarıyla Trabzon limanının birleşim noktası olan bölgede ticaret hacmi yükselince yeni yollara gereksinim olmuş ve Abbasiler zamanına gelince de ticaret ağları tekrar yapılmıştı. Bir kısım tüccar Tebriz'den yolar çıkarak Hoy, Van ve Bitlis'e uğrayarak Musul'a bir kısmı da Tebriz'den başlayarak Nahçıvan ve Dvin'den geçerek Tiflis'e, bir başka kısmı ise Partav'dan hareketle Dvin ve Ani'den geçerek Artvin'deki Ardanuç'a ulaşmışlardır. Bu şekilde ticari manada bölgenin önemi giderek artmıştır.¹⁵

Ardanuç ilçesinin stratejik konumundan dolayı imparatorluğun uluslararası ticaretteki yerine katkısı büyük olmuştur. Ancak buna rağmen Ardanuç ekonomisiyle ilgili olarak Konstantin'in daha fazla malumat vermesi beklenirdi.

14 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 217.

15 *Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)*, s. 214; H. A. Manandian, *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Erevan 1945, (trans. N. G. Garsoian), Lisbon 1965, s. 155; *Costantine Porphyrogenitus*, s. 217; Bayram Arif Köse, “İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman ve Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-I*, Kriter Yayınevi İstanbul 2019, s. 73-74; Bayram Arif Köse, “Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihse Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları”, *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 22, 2017, s. 15.

Doğu Roma İmparatorlarının Ardanuç Yöneticileriyle Diplomatik İlişkileri ve Ardanuç'u Teslim Almaları

Siyasi tarihi IV. yüzyılda Büyük İskender'in (M.Ö. 356-323) akınları sebebiyle başlayan ve Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Tukharis gibi bölge coğrafyasını kapsayan Klarjeti'nin bilinen ilk krallık sülalesi Parnavazi (Pharnabazus) olmakla birlikte ilk kralı M.Ö. 302-237 yılları arasında idarede kalan Parnavaz'dır. Azon'a karşı isyan eden Parnavaz'ın en mühim destekçilerinin Grek askerleri olması, Romalıların Gürcistan'daki ilk krallıktan itibaren buranın yöneticileriyle ilişki halinde olduğunu göstermektedir.¹⁶ Bölgede gerek Sâsânîlerin gerekse Müslümanların etkili olduğu dönemlerde, Romalıların bu iki güce karşı benimsediği dengeli aktif politika İberya'da Doğu Roma'yı zaman zaman etken güç haline getirmiştir. Onların bölge hâkimiyetlerinde coğrafyada yaşanan feodal kavgalarının yeri de oldukça önemlidir. Romalıların öteden beri hâkim olmaya çalıştıkları bu bölgede idarî değişikliklere müdahil olmaları VII. Kostantin'in kayıtlarından rahatlıkla görülmektedir. İmparator Romanus (919-944)¹⁷ dönemine atıfta bulunan VII. Kostantin, zamanın protospahtarius ve lictoru olan amiral soylu Kostantin'in bir magisterlik tünüğüyle birlikte İberyalı Kourkenios'u magister yapmak üzere gönderildiğini belirtmektedir. İmparator Romanus'un gönderdiği heyetin başkanı Kostantin, Nicomedeia'ya (İzmit) vardığında, bir yemini yerine getirmek üzere, Kyminaslı keşiş Agapios da buraya gelmişti. Kutsal saydıkları bu şehirden birlikte çıkıp Ardanuç'a ulaşan Kostantin ve keşiş Agapios, buradaki Gürcü yöneticilerin sorunlarını dinlemiş ve kendilerinden yardım isteyen yöneticiler hakkında bilgiler edinmişlerdir. Kiskasis olarak da bilinen Aşot'un, damadı Gurgen'le arasındaki problemler bölgedeki iktidar mücadelelerine açıklık getirmektedir. VII. Kostantin bu hususta Aşot'un keşiş Agapios'a dert yandığı ifadeleri; *"Tanrı adına ve şerefli haçın kutsal gücü adına sana yalvarıyorum, Konstantinople'e gidip imparatora adamlarını gönderip şehrimin yönetimini kendi hâkimiyeti altına almasını söyle."* şeklinde kayıtlara geçmiştir.¹⁸ Bu kayıtlar Doğu Roma imparatorlarının bölge politikalarına etki eden nedenlerden bir tanesinin de İberya yöneticilerinin kendi aralarındaki kavgaları olduğunu göstermektedir. Ardanuç da akraba yöneticilerin arasındaki husumetlerden etkilenmiştir. Her ne kadar bu etkilenmenin olumlu veya olumsuz olduğu yönünde bir

16 Kartlis Tskhovreba (*History of Georgia*), s. 20-21; Robert W. Thomson, *Rewriting Caucasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Original Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford 1996, s. 24-35; *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset), (çev. Hrand D. Andreasyan), (notlar ve yayına haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003, s. 16-25, 29/dp. 158; Robert Bedrosian, *Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians*, New York 1991, s. 14-18; Moses Khorenats'i, *History of the Armenians*, (trans. and Commentary: Robert W. Thomson), London 1980, s. 81-83, 135-140; Subaşı, "Arap Akınları" s. 325.

17 John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, (trans. John Wortley), Cambridge 2011, s. 206.

18 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 218-219.

fikir edinemesek de en azından bölge idarecilerinin kavgalarının Doğu Roma imparatorluğunu buraların hamisi yapan temel sebeplerden biri olduğu aşîkârdır.

Bu olayın devamında imparatorluk merkezine gelen keşiş Agapios, Ardanuç'tan edindiği bilgileri bir rapor şeklinde İmparator'a sunmuştu. Diğer taraftan Gürcistanlı Gorgen'in magisterlik atama işleri için Nicomedeia'da bulunan amiral Konstantin, imparatorluğun idarî işlerinin en yetkili ismi olan soylu Symeon'dan bir tezkere almıştı. Symeon'un İmparator'un emriyle gönderdiği tezkere tam anlamıyla Ardanuç şehrindeki yönetim problemlerinin çözümüne yönelikti. Symeon, kutsal imparatorun isteğinin, keşiş Agapios'un ağzından bizzat dinlediği sorunların çözümüne yönelik Ardanuç şehrinin devralınması için, Konstantin'in aceleyle Kiskasis Aşot'un yanına gitmesi yönünde olduğunu belirtmişti. İmparator bu emirde güvenilir ve tanıdık bir hizmetkârın bölgeye gönderilmesini emrettiği için, idarî işler sorumlusu Symeon tarafından Konstantin'in gönderilmesi uygun görülmüştü. Bu iş için gerekli askerî güç Ardanuç'un da dâhil olduğu Chaldia teması'ndan¹⁹ tedarik edilecekti. Buradan seçtiği cesur ve güvenilir subay, korgeneraller ve 300 kadar askerlerle yola çıkan Konstantin, Ardanuç'a varmıştı. Ancak buraya varınca Kuropalates olan Aşot'un kardeşi Davit'in eline düşmekten kurtulamamıştı. Kuropalates Adarnese'nin ölümünden sonra çocukları arasında çıkan taht kavgaları sebebiyle İmparator'un Gurgeni kuropalates rütbesiyle idareye tayin etmesinden şüphelen David, Konstantin'e; *"Bu kadar askerle geldiğine göre hangi görevle geldin? İmparator tarafından nereye gönderildin?"* diye sormuştu. Ayrıca Gorgen'in baş danışmanını çeşitli hediyelerle İmparator'a göndererek ondan kuropalates veya magister rütbesi istemişti.²⁰ İmparator'un Ardanuç'u sadece imparatorluk aile mensuplarına verdikleri ve 18 derecelik Doğu Roma unvanlarının en yüksekleri olan cesar ve nobilissimostan sonraki en önemli unvanı olan kuropalates unvanıyla²¹ yönetmeye kalkışması buradaki hâkimiyetin oldukça önemli olduğunu göstermektedir.

İberyalılar Konstantin'den geliş sebebine yönelik bekledikleri cevap, İmparator'un emriyle Gorgen'i kuropalates yapmak olduğu yönündeydi. Ancak Konstantin, Gorgen'i magister yapacağını belirterek onları geçiştirdi. Sonrasında ise Gorgen'in memleketine giderek ona magister unvanını tevdi etmişti. Bu görevi tamamladıktan sonra magister David'in yanına gelen Konstantin, David'e imparatorun hediyelerini sunmuş ve ona bir ferman getirmişti. Kiskasis Aşot'un memleketi Ardanuç'a gelince imparatorluk fermanını açıklamıştı. Ancak bu ferman Ardanuç-

19 İmparator Theophilos (829-842) döneminde merkezi Trabzon olan ve Chaldia/Khaldia Teması adıyla oluşturulan bu yeni idarî bölgenin en doğu noktasında İspir (Sper) olduğu görülmektedir. Çoruh kenarındaki Toû ve Murgul Suyu yanındaki Moupyoun Turmaları da bu themanın sınırları içerisinde kalmıştır (Ernst Honigsmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yayınları No:1528, İstanbul 1970, s. 51-52; Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29 (1975), s. 117; Bayram Arif Köse, "Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme", *History Studies*, Vol. 6/4, 2014, s. 81.).

20 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 219.

21 Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2006, s. 232.

luların beklediğinin aksine Ardanuç şehriyle alakalı olmayıp başka konuları içermektedir. Ardanuç'un alınmasına yönelik bir ferman olmamasına rağmen şehir, keşiş Agapios'un İmparator'a sunduğu rapor üzerine alınacaktı. Bu durumu izah eden Konstantin, Kiskasis Aşot'a daha önce bu yöndeki söylemlerini hatırlattı. Yarındaki adamları da imparator'un emriyle Ardanuç'a yerleştireceğini belirtti. Zaten damadı Gurgen'le problem yaşayan Kiskasis Aşot da bu düşüncede olduğunu daha önce İmparator'a iletmişti. Bu hususta mutabık kalınca Konstantin yanında getirdiği imparatorluk sancaklarından birini Kiskasis Aşot'a verdi. Sancağı bir mızrağa takan Kiskasis Aşot ise onu tekrar Konstantin'e vererek burçlara onun dikmesini istedi. Böylece sancağı görenler şehrin artık imparator'un himayesine ve yönetimine girdiğini anlayacaktı. Bu tamamen Kiskasis Aşot'un isteğiyle gerçekleşmişti. Ardanuç burçlarına imparatorluk sancağına diken Konstantin buradan gelenek üzere imparator'u selamladı.²² Bu konuyu detaylarıyla aktararak Gürcü yöneticiler arasındaki hâkimiyet mücadelesine değinen *Costantine Porphyrogenitus*, bir ülkenin silahsız teslim alınması hususunda taht mücadelelerinden nasıl yararlandığını Ardanuç örneğiyle aktarmış oldu. Bu durum bundan sonraki süreçte de Ermeni ve Gürcü memleketlerinin idare altına alınmasında Doğu Roma politikalarına, buraların feodal beyleri arasındaki kavgaların iyi değerlendirilmesi gerektiği yönünde şekil verecekti. Gerek Ermeni nakhararları gerekse Gürcü kuropalatesleri her hangi bir miras kavgasında bile imparatorluğa müracaat edebiliyorlar ve mevkilerini bu surette koruyabiliyorlardı. Ancak bu süreç bölgede Türk varlığının hissedilmesiyle Doğu Roma aleyhine gelişen bir faktör olacak ve bölge yöneticileri teker teker Türk hâkimiyetini tanıyacaklardı.

Costantine Porphyrogenitus'un bu olaydan sonra aktardığı bilgiler de Ardanuç ve Çoruh Vadisi'yle ilgili bilgilerdi. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Ardanuç'taki mücadelenin Davit kanadında da hareketlenme vardı. Yaşına rağmen mücadeleyi bırakmayıp kendi ülkesini Doğu Roma'ya teslim etmemekte kararlı olan Davit, Çoruh Vadisi'nde Akamphis ve Mourgouli (Murgul) şehrine yöneldi. Bu durum üzerine Konstantin'e İmparator'a iki mektup göndermiş ve birinde magister unvanı alan Gurgen'in İmparator'u selamlamasından diğerinde ise Kiskasis Aşot'un Ardanuç'u teslim etmesinden bahsediyordu. Sadece Ardanuç'la yetinmeyip bölgeye tam olarak hâkim olmak isteyen Konstantin, sunduğu raporda Kiskasis Aşot'un damadıyla yaşadığı problem neticesinde şehrin ele geçirilmesini bu şehrin imdadına yetişmek olarak nitelendiriyordu. Ancak bölgedeki güç dengelerinden haberdar olan yaşlı Davit'in başka bir planı vardı. Gürcistanlı magister Gurgen ve kuropalates Aşot'un kardeşi magister Davit İmparator'a tehdit mektubu göndererek bölgedeki güç dengelerini sarsabileceklerini gayet cesur bir şekilde ifade etmişlerdi. Mektup; "Eğer siz imparator majesteleri olarak ülkemizi istilaya kalkacak olursanız sizin hizmetinizden ayrılır ve Araplarla işbirliği yaparız. Mecbur kalırsak Ardanuç şehri başta olmak üzere ona bağlı tüm yerlerde Romalıları karşı savaşıyoruz." şeklindeki üslubuyla tam bir savaş tehdidiydi. Öyle ki mektup amacına ulaşmış ve İmpara-

22 *Costantine Porphyrogenitus*, s. 219-220.

tor'un uykusunu kaçırmıştı. Şimdi aklında sadece Ardanuç olan Doğu Roma'nın imparatoru, David ve beraberindekilerin Araplarla işbirliği yapıp Roma askerlerine saldırmasından oldukça tedirgindi. Tahminine göre bölgeyi iyi bilen Davit'in Arap ordularına kılavuzluk edecek olması Ardanuç hâkimiyetini tehlikeye sokacaktı.²³ Mektupta Ardanuç hâkimiyeti üzerinden tehditler yapılması onun tarihteki yerini anlamak bakımından çok mühimdir. Dönemin en büyük iki büyük gücü olan Araplar ve Doğu Roma'nın savaş meydanında karşı karşıya gelmesi Ardanuç hâkimiyeti sebebiyle olacaktı. Her ne kadar Araplar için bunun bir önemi olmasa da Anadolu ve Kafkasya'da müttefikler edinilmesi bakımından hilafetin valilerinin elini güçlendirecekti.

Costantine Porphyrogenitus'un bu olayların yatıştırılmasına dair İmparator'un attığı adımlara dair kayıtları çok daha ilginçtir. Davit'e gönderdiği mektup onun ne kadar korktuğunu ve geri adım attığını göstermektedir. Mektupta Konsantin'e bu şehri almasını kendisinin söylemediğini belirtmesi aslında diğer taraftan İmparatorluk işlerinde tam hâkimiyet sağlayamadığını itiraf etmekteydi. Ayrıca idarî işler sorumlusu Symeon'un güvenilir olarak seçtiği Konsantin'i aptallıkla itham etmişti. Ardından bir mektupta Konsantin'e göndererek bu talimatı kimden aldığını sorarak şehirden çıkmasını istedi. Bu tehdit ve hakaret dolu mektupta ölmüş olan kuropalates Adarnese'nin oğlu Aşot'u şehre götürüp kuropalates unvanıyla şereflelendirmesini ve babasının makamına oturtmasını da emrediyordu. İmparatorluğun Ardanuç meselesi şimdi farklı bir çıkmaza girmiş ve Davit lehine değişmişti.²⁴

Bu emirleri alan soylu Konstantin, Kiskasis adlı soylu Aşot'u Ardanuç'da bıraktı ve kendisi de yaşlı David'e gitti. Ona sahip olduğu yetkiyi vererek geri dönüp İberyaya girdi. Magister Kourkenios ile Küropalat Aşot'un kardeşi magister David'i bir araya gelmiş vaziyette gördü. Tartışmaya başlayarak şu sözlerle soylu Konstantin'i rahatsız edici ifadeler kullandı şöyle ki: *"Sen Ardanuç'a hâkim olmak üzere olduğun hakkında bize herhangi bir bilgi vermediğin için kurnaz ve kötü bir adamsın"* ve sözlerine devam etti *"İmparatorluk politikası orayı ele geçirmek olmadığı bu işi imparatora bizzat kendisi haber ettiğini ve imparatorun bu konu hakkında bilgi sahibi olmadığını fakat bu işi senin Aşot'a olan sevginden dolayı yaptığın yanıtını aldık."* diyerek sözlerini tamamladı. Soylu Konstantin suçlamalar karşısında akıllıca savunma verdi öyle ki Küropalat Adarnese oğlu Aşot'u alıp Konstantinopolis'e götürdü. Sonra da imparator onu Küropalat soyluluğuyla onurlandırdı.²⁵

23 Costantine Porphyrogenitus, s. 219-220.

24 Costantine Porphyrogenitus, s. 219-221.

25 Costantine Porphyrogenitus, s. 221.

Sonuç

Sonuç olarak Bizans imparatoru Konstantinos Porphyrogenitus'un kaleme aldığı De Administrando Impreio adlı eser, Ortaçağ tarihi bakımından önemli bir kaynaktır. Böyle mühim bir eser bırakması imparatoru farklı kılan en önemli özellik olmuştur. Birçok konu hakkında bilgi veren yazar, günümüz Artvin ilinin ilçelerinden birisi olan Ardanuç'a da ayrıca değinmiştir. Yazar, Ardanuç'ta Gürcü yöneticilerinden bahsederek savunmaya müsait bir vilayet şehri olduğunu kaydetmektedir. Bölge, bulunduğu coğrafi konum itibariyle önemli bir ticaret güzergâhı olmuştur. Bu özelliğinden kaynaklı olarak da büyük bir gümrük geliri elde edildiği eserde anlatılmaktadır. Son olarak bu alan üzerinde Doğu Roma İmparatorlarının Ardanuç yöneticileriyle diplomatik ilişkilerine değinerek bölgeyi nasıl ele geçirdikleri hakkında bilgi vermektedir.

Kaynakça

- ADONTZ, Nicholas, *Armenia in The Period of Juztinian*, (trans. Nina G. Garsoian), Lisbon 1970.
- BEDROSİAN, Robert, *Georgian Chronicle Juansher's Concise History of the Georgians*, New York 1991.
- BRYER, Anthony, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 29, 1975.
- Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967.
- EKMEKÇİ, Zahide, *Konstantine Porphyrogenitus'un De Administrando Imperio Adli Eserinin Çevirisi Ve Yorumlanması*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2016.
- Ghazar P'arpec'i's History of the Armenians*, (trans. Robert Bedrosian), New York 1985.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dalanoğlu), İstanbul 2005.
- Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Gürcüceden çev. Marie Felicite Brosset), (çev. Hrand D. Andreasyan), (notlar ve yayına haz. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003.
- HONİGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (çev: Fikret Işıltan), İ.Ü.E.F. Yayınları No:1528, İstanbul 1970.
- KARTLİS TSKHOVREBA (History of Georgia)*, (trans. Dmitri Gamq'relidze, Ed: Roin Metreveli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- KHORENATS'İ, Moses, *History of the Armenians*, (trans. and Commentary: Robert W. Thomson), London 1980.
- KOÇAK, Fatma, "De Administrando Imperio ve Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl/Vol. 2, Sayı/No. 1 Bahar, 2017, s. 48-74.
- KÖSE, Bayram Arif, "Ortaçağda Rize ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası Hakkında Bir Değerlendirme", *History Studies*, Vol. 6/4, 2014, s. 71-86.
- KÖSE, Bayram Arif, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman ve Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-I*, Kriter Yayınevi İstanbul 2019.
- KÖSE, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihse Coğrafyasının Siyasal ve ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İnceleme Dergisi*, 22, 2017, s. 9-42.
- KÜÇÜKYILDIZ, Nagehan, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları-I*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 1-16.
- MANANDİAN, H. A., *The Trade and Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, Erevan 1945, (trans. N. G. Garsoian), Lisbon, 1965.
- MARTİN J. Saint, *Memoires Historiques et Geographiques sur l'Armenie*, Paris, 1818.

- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2006.
- RIZVANOĞLU, Mehmet Tuncer, “Merkezi Yaylalara Bir Örnek; Bilbilan Yaylası”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C. 22, S. 38, Temmuz 2017, s. 87-110.
- SKYLITZES, John, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, (trans. John Wortley), Cambridge 2011.
- SUBAŞI, Ömer, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Yıl. 6, Sayı. 12, 2012, s. 9-24.
- SUBAŞI, Ömer, “Arap Akınlarına Kadar Artvin ve Çevresi”, *Atatürk Üniversitesi, Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı. 49 Erzurum 2013, s. 323-342.
- THOMSON, Robert W., *Rewriting Causcasian History, The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicle, The Orginal Georgian Texts and The Armenian Adaptation*, Oxford 1996.
- TIRAŞ, Mehmet, *Bölgesel Coğrafya açısından Bir Araştırma Yusufeli ve Yakın Çevresinin Coğrafi Etüdü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1994.
- UMAR, Bilge, *Türkiye’deki Tarihsel Adlar*, İnkılab Yay., İstanbul 1993.
- UMAR, Bilge, *Karadeniz Kappadokiası (Pontos)*, İnkılâb Yay., İstanbul 2000).

3. BÖLÜM

XIII. YÜZYILDA ARTVİN VE ÇEVRESİNDE MOĞOLLAR

Ömer SUBAŞI*

Giriş

Günümüz Artvin merkez olmak üzere ilçelerinden özellikle Şavşat ve Ardanuç'un içerisinde bulunan saha tarihi süreç içerisinde Klarceti bölgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Klarceti'nin sınırlarını; Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerinden Arsian (Yalnızçam) Dağları'nın batısından, oradan da Şavşat ve Nigal'in güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan bölge olarak belirlemek mümkündür.¹ Yaygın olarak kullanılan isminin ilk örneklerine Agathangelos'ta rastladığımız Klarceti Bölgesi, Artvin (Nigal Deresi), Ardanuç, Şavşat, Borçka ve Murgul ile şu anda iskân halinde olmayan ancak tarihi kaynaklarda isminden sıkça bahsedilen Tukharis'ten oluşmaktadır. Bölge coğrafi olarak Çoruh Nehri'nin aşağı kesimlerinden, Yalnızçam Dağları'nın batısına, oradan da Şavşat ve Artvin'in güneyinden Karadeniz'e kadar uzanan toprakları kapsamaktadır. Moğol istilaları sırasında sıklıkla karşımıza çıkan Nigali veya Nigal vadisi (Xevi Nigalisa-Valley of Nigal) veya Liganis Vadisi (Liganis-xevi- Ligani Valley) daha sonraki ismi ile Livana, Çoruh'un aşağı bölge-

* Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/Türkiye, omer.subasi@atauni.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8081-6637>

1 Detaylı bilgi için bkz. Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998, s. 132-140; Igor M. Diakonoff-S. M. Kashai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981, s. 48, 49, 52, 102; W. E. D. Allen, The "March-Lands of Georgia", *The Geographical Journal*, Vol. 74, No. 2, 1929, s. 153; Cyril Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, D. C., Georgetown University Press, 1963, 1965, s. 441-442; Robert H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Şirak (AŞXARHAC'OYC')*, Wiesbaden 1992, s. 65, 134, 210; Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001, s. 61.; M. Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK. Yay., Ankara 1992, s. 198; Kemalettin Köroğlu, "Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten*, c. LXIV, TTK, Ankara 2000, s. 718, 728, 717, 724, 726/dp. 44; David Marshall Lang, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, çev. Neşenur Domaniç, İstanbul 1997, s. 52; Süleyman Çiğdem, "Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, c. 9/1, Erzurum, 2007, s. 96-97; Ayrıca Artvin Tarihi ile ilgili çalışmalar için bkz. Faruk Taşkın, *Artvin Tarihi Bibliyografyası*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2020.

lerinde nehrin kenarında, Kolkhis arazisinde, Acara Bölgesi'nin güney batısında ve günümüz Artvin şehir merkezinin de içerisinde bulunduğu derin ve sarp vadilere lokalize edilmektedir.² XIII. Yüzyılın ortalarına doğru Moğol baskılarını hissetmeye başlayan Klarceti, kendisine konusu Tao (Oltu-Tortum) ve Artan (Ardahan) bölgeleriyle birlikte istilacıların yoğun akınlarına maruz kalmışlardır.

XIII. yüzyıl siyasi hayatının belki de en renkli simalarından biri olan Harezmşah Muhammed, Moğol hükümdarı Cengiz Han ile giriştiği mücadeleden yenilgiyle ayrılmasının ardından batıya doğru çekilmeye başlamış ve nihayetinde Hazar Denizi'nde Âbeskûn Adası'nda ölümü sonrası yerini oğlu Celeleddin almıştır.³ Harezmşah Devleti'nin batı siyaseti doğrultusunda daha Celeleddin öncesinde başlayan Azerbaycan ve Kafkasya ile ilişkileri yeni Sultan'ın Hindistan'dan dönüşünden sonra uygulamaya konuldu. Nitekim Moğol ilerleyişi de bu durumu kaçınılmaz kılmaktaydı. Sultan Celeleddin uzun ve meşakkatli bir yolculuk sonrası geldiği Tebriz'den İldenizlileri kovarak, şehri kuracağı yeni devletin başkenti yaptı. Sultan Celeleddin 1226 yılına gelindiğinde başkent Tiflis dâhil bölgenin neredeyse bütün büyük şehirlerine hâkim olurken bir taraftan Somkheti, Kartli, Trialeti ve Javakheti-Samtskhe'ye; diğer taraftan Ardahan (Artan) ve Tortum ile Oltu'yu içerisinde alacak şekilde Tao, Karnipor⁴ ve Ani topraklarına kadar olan bütün bölgeleri ele geçirdi.⁵ Bu sırada Sultan'ın giriştiği başarılı savaşlar sonrası Gürcü ordusunu yok olma aşamasına getirmesi, Gürcü Kraliyet ailesinin güneyde tutunamayarak kuzeye Kutaisi'ye çekilmesini neden oldu. Sultan Celeleddin'in otoriteden mahrum bıraktığı Gürcü coğrafyasında işler Sultan'ın tarih sahnesinden çekilmesinin ardından daha karmaşık bir hâl aldı. Çünkü XIII. asrın ilk çeyreğinde Azerbaycan ve Gürcistan'ın maruz kaldığı Moğol istilasından yaklaşık on beş yıl sonra daha büyük ve daha organize bir Moğol saldırısı meydana gelmek üzereydi.

Ögeday Kağan'dan (1229-1241) alınan yeni bir emirle Cormagon (Carmagan-Carmagon-Çarma Han), Benal ve Mular (Molar-Molur-Moğar)⁶ isimli üç reis Arran ve Gürcü memleketleri üzerine yürüyerek birçok şehir ve kaleyi ele geçir-

2 Ömer Subaşı, "Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 12, Trabzon 2012, s. 9-24; Nagehan Küçükyıldız, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları- 1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yay., İstanbul 2019, s. 8.

3 Coşkun Erdoğan, *Harezmşahlar (Ortak Türk Tarihi)*, Yeni Türkiye Yay., 2019, s. 261.

4 Fahrettin Kırzioğlu, Karnipor isimli bölgeyi günümüzde Erzurum-Artvin karayolu olarak kullanılan, Tortum ile Uzundere isimli ilçelerin bulunduğu ve Tortum Çayı ile Çoruh Nehri'nin birleştiği su kavuşumu olarak da bilinen mevkiye kadar uzanan vadiye yerleştirmektedir. Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, Haritalar Bölümü, 3. Harita.

5 *Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia)*, Trans. Dmitri Gamq'relidze, Ed. Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 327; Marie F. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, S.Petersbourg 1849, s. 507.

6 Francis Woodman Cleaves, "The Mongolian Names and Terms in The History of The Nation of The Archers by Grigor of Akanc", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. 3/ 4 (Dec. 1949), s. 424.

diler.⁷ Harezmşah idaresi ortadan kalktıktan sonra meydana gelen Moğol istilası Gürcistan'dan önce Azerbaycan'ı vurdu. Moğollar, Azerbaycan'a girdikten sonra Tebrizliler ile anlaşma yaparak şehri teslim aldılar. Ertesi yıl Berda'a, Gence ve Mugan'a doğru yola koyuldular ve Gürcü coğrafyasını yağmaya başladılar. Derbend taraflarına doğru ilerleyen istilacı kuvvetler, Şirvan, Kakheti, Somkheti ile Dvin ve Ani'yi alarak tahrip ettiler. Bu bölgelere komşu toprakları aşarak hareketlerine devam eden Moğollar, Gürcistan'a yaklaştılar ve ülkenin sınır bölgelerinde özellikle de Kartli'de genç-yaşlı, büyük-küçük demeden herkese zulmettiler.⁸ Moğollar, Ermenistan, Gürcistan ve Arran Bölgesi'ni dağ ve ovaları da dâhil olmak üzere kısım kısım aralarında paylaştılar.⁹

Bu paylaşma sırasında her ölçek reisine, derecesine göre hisse düştü. Moğollar arasındaki dört önemli reis Likhi Dağları'nın doğusundaki Gürcistan Krallığı'nın tamamını aralarında bölüştüler.¹⁰ Bu reisler, memleketi, şehir ve istihkâmları zapt ve tahrip etmekle görevli idiler. Bu askeri birliklerin her biri kendisine gösterilen havaliye kadınları, çocukları ve ordugâh levazımları ile beraber gelip yerleştiler.¹¹ Bu sırada Gürcü tarihçilerin deyimiyle, çekirge sürüleri gibi yayılan Moğollar, bölgede Kartli, Trialeti, Somkheti, Javakheti-Samtskhe ile Şavşat, Klarjeti (Artvin), Gola (Göle) Artan (Ardahan), Ani ve Dvin (Debîl) gibi yerleşim yerlerini istila edip yağmaladılar.¹² Yaylalara, dağlara ve ovalara yayılmış olan Moğollar o kadar çok idi ki kolayca bütün memleketi istila ettiler. Açık şehirlerde toplu buldukları bütün koyun, mal gibi

7 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 329; Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, Trans. Robert Bedrosian, Long Branch 2015, s. 207, 208.

8 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 330.

9 Moğolların Kafkasya coğrafyasında gerek yağma akınları, gerek tahribatları gerekse nüfusu göçe zorlamaları gibi pek çok yıkıcı faaliyeti bulunmaktadır. Ancak burada kendi idarelerini yerleştirdikten sonra, bölgede uyguladıkları idari ve ekonomik uygulamalar Kafkas tarihinde önemli izler bırakmıştı. Robert Bedrosian, *Het'um the Historian's History of the Tartars*, [The Flower of Histories of the East] compiled by Het'um the Armenian of the Praemonstratensian Order Translated by Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2004, Capter 18, s. 38; Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, terc. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009, s. 21; Peter Jackson, *The Mongols and The West, 1221-1410*, Great Britain 2005, s. 39, 40; Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, *Mecmaû'l-ensâb*, Neşr. Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376, s. 250; Ebu Ömer Minhacüddin Osman b. Muhammed b. Osman Cüzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî -Tarih-i İran ve İslam-660/1262*, C.II., tsh. Abdülhay Habibi, Dünyayı Kitap, Tahran 1984, s. 153, 158; Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999, s. 526; Bayram Arif Köse, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, c. 8, sa: 41, s. 471-484.

10 W.E.D., Allen, *A History of The Georgian People*, London 1932, s. 113.

11 Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 207, 208; Stéphanos Orbélian, *Histoire de la Siounie*, trans. Marie F. Brosset, Saint- Petersburg 1864, s. 227; Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2007, s. 29; Cleaves, "The Mongolian Names", s. 404-433; Abdulkadir Yuvalı, *İlhanlılar Tarihi- I- Kuruluş Devri*, Kayseri 1994, s. 28.

12 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 330; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 514; R.J.C., Broadhurst, *A History of the Ayyubid Sultans of Egypt, Translated from the Arabic of al Maqrizi*, Boston 1980, s. 215.

hayvanları ve kıymetli eşyaları, sürü ile topladıkları esirleri zapt ettikten sonra birçok müstahkem şehri ellerine geçirdiler.¹³ Bu sırada Artan, Tao, Meskheti, Somkheti ve Kartli'nin yerleşik halkı ormanlara veya kalelere sığınmışlardı.¹⁴

Bölgede meydana gelen Moğol istila ve iskânından rahatsız olan Gürcü kralı Ulu David İlhanlı hükümdarı Hülagü'ye karşı isyan başlattı. Bu sırada İlhanlılar'da önemli bir devlet adamı olan Emir Argun, Gürcistan'ın durumunu ve David'in isyanını Hülagü'ye anlatınca Kağan, ordusunu ikiye ayırarak emrindeki Gürcüler de dâhil 200 komutanla 20 bin süvariye Emir Argun'un komutası altına verip Samtskhe'de isyan eden Kral'a karşı gönderdi. Argun, 20 bin süvari ile Gence'yi ve Somkheti'yi geçerek Tiflis'e geldi. Orada Gürcü soylu Aznavurlar ile birleşti ve bu müttefik kuvvetler hep birlikte Kral'a karşı savaşmak için Samtskhe'ye yürüdüler. Gürcü Aznavurlar ile Argun'un gelişi haberini alan Kral, kendisine sadık Klarçetili ve Şavşatlı kuvvetleri toplantıya çağırdı; ardından onlardan 8 bin süvarilik zayıf bir ordu kurdu. Bu ordunun da başına ise yetenekli bir savaşçı olan Sargis Cakeli'yi atadı. Sargis daha sonra başarılarına yenilerini ekleyip Oltu ve çevresinin yöneticisi olacak ve özellikle içerisinde Artvin'de bulunduğu Klarçeti bölgesinin de idarecisi olarak karşımıza çıkacaktır. Argun'u karşılamaya giden Sargis komutasındaki Gürcüler yola çıktıktan sonra bir vadide durdular. Bu esnada Argun, Kartli'yi geçmiş, Souram'da (Surami) savaş pozisyonu almış, öncü olarak da 6 bin kişilik bir süvari birliği göndermişti. Bu birlik Tasiskari'yi (Taşis-Kar-Azğur/Borcomi Boğazı'ndan ibaret Taş Kapı)¹⁵ aştı ve Göle taraflarındaki bölgeyi ele geçirdi. Sargis ise seçkin süvarilerinden öncü birlik oluşturmak için saklanmış olduğu vadiyi terk etti ve savaş tecrübesi olan askerlerinden 1500 kişiyi seçti fakat Argun'un yaklaştığından habersizdi. Yola çıktılar ve Ahaldaba (Akhal-Daba-Yeni Kasaba) Köprüsü'nü geçtiler. Kışın en şiddetli haliyle hissedildiği Aralık ayı olduğu için her yer donmuştu. Geçitten çıktıktan sonra öncüler Moğol savaşçıları ile karşılaştılar. Gürcüler hemen savaş düzeni aldıkları anda Meskhetiler de vazifelerini yapmaya başladılar. İlk şoktan sonra Moğolların arasına daldılar ve birçok Moğol savaşçısı bu pusuda öldürüldü. Ancak Gürcüler de az sayıdaki Moğol askerinin şiddetine maruz kalmış ve gözleri korkmuştu. Nihayetinde Argun'un büyük ordusuna karşı savaşmaktan çekiniyorlardı. Geri çekilerek dağlara sığındılar. Bu sırada Moğol ordu saflarındaki Gürcü Aznavurlar da Kral'a karşı mücadele etmekteydiler. Sargis ve adamları kazandıkları bu öncü savaşın tadını çıkarmak için eğlenceler düzenleyip savaştan vazgeçemediklerini göstermiş oldular. Sargis, ikinci bir savaş istiyordu ve Argun'a karşı yürümeye başladı. Argun ise adamlarını ve Gürcü Aznavurları toplamış, yap-

13 Kiragos, *Moğollar*, s. 23; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi*, (889-1269), çev. Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., Sayı: 2, İstanbul 1937, s. 225; A.G., Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., İstanbul 2005, s. 44.

14 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 331; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 514, 515; Galstyan, *Piskopos Stepanos Vakayinamesi*, s. 66.

15 Kırzioğlu, *Kıpçaklar*, s. 151.

tığı toplantıda geri dönmek istediğini onlara söylemişti.¹⁶ Moğol saflarında yer alan Aznavurlar, düşmanın savaş yöntemlerini bildiklerini ve Argun için savaşacaklarını belirterek savaşa devam edilmesi gerektiğini ileri sürdüler ve nihayet onu bu fikirden vazgeçirdiler. Bunun üzerine Argun geri dönmekten vazgeçip savaş düzeni aldı. Çok kanlı ve şiddetli mücadelelerin yaşandığı uzun çarpışmalardan sonra Moğollar, Gürcüleri dağıtarak Ahaldaba Köprüsü'ne kadar onları takip ettiler.¹⁷

Bu mücadelelerden gözü yılan Argun, artık Gürcüleri takip etme cesaretini gösteremedi ve Hülagü'nün yanına avdet etti.¹⁸ Argun, kazandığı zaferle Hülagü'nün huzuruna çıkarken Sargis ise çok azı hayatta kalan ve büyük bir bölümü ölmüş olan arkadaşlarının arkasından ağlayan Meskhetilerle birlikte Kral'ın yanına gitti. Kışın yarısını Samtskhe'de geçirmiş diğer yarısı da aşılmaz dağlık bölgelerle girilmez derin vadilerden oluşan Nigal Vadisi'ne geçirdi. Kral Ulu David, Argun'un uzaklaşmasından sonra derin bir nefes aldı ve ardından ilk önce Şavşat geldi ardından Samtskhe'ye geri döndü. Samtskhe'deki yıkımı gören Kral, Javakheti'de yandaşlarına ne yapılması gerektiğini sordu. Sargis, Samtskhe'nin Kral'ın ikamet etmesi için çok küçük olduğunu ve Moğolların hâkimiyet sahası dışında bulunan Likhi Dağı'nın ötesindeki Rusudan'ın oğlu Narin David'in yanına gitmesini önerdi. Bu öneriyi kabul eden Kral, Moğollardan kaçtığı için sığınma talebi ile bir elçiyi Narin David'e gönderdi. Rusudan'ın oğlu Narin David'in bulunduğu Kutaisi'ye ulaşan Kral, dostça karşılandı ve orada bir yıl kaldı.¹⁹

Artvin'de Asi Bir Moğol Şehzadesi Neküder Oğul (Ekim-Kasım 1269)

Gürcistan kralı Ulu David'in isyanında coğrafi olarak büyük bir rol oynayan Klarceti bölgesiyle Şavşat ve Oltu kısa zaman sonra yaşanacak olan önemli siyasi vakalara da ev sahipliği yapacaktı. Gürcistan'da siyasi hayat ikili yönetim şeklinde devam ederken İlhanlı Hükümdarı Hülagü'nün ölümün tahta Abaka Han çıktı. Abana Han, H.666 (1267-1268) yılında İran'daki devlet işleri ile meşgul iken Çağatay'ın torunu yani Muçi Yiba'nın oğlu şehzade Neküder (Teküdar) Oğul da bir tümen askerle Han'ın hizmetinde idi.²⁰ Muçi Yiba'nın iki oğlundan birisi olan

16 Müverrih Kiragos'a göre bir alay Gürcü süvarisi ansızın zuhur edip Argun'un birçok askerini imha etti. Dört yüz kişiden mürekkep olan bu Gürcüler, salimen geri döndüler. Argun'un bu hezimetten gözü yıldıdığı için artık Gürcüleri takip etme cesaretini gösteremedi. Kiragos, *Moğollar*, s. 83.

17 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 352, 353; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 557, 558.

18 Kiragos, *Moğollar*, s. 82, 83; Galstyan, *Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesi*, s. 167; Şirin Beyani, *Din ü Devlet der İran-i ahd-i Mogül: Siyaset-i Harici İlhanan der Cihan-ı İslami*, C.III., Merkez-i Neşr-i Danişgahi, Tahran 1375, s. 872.

19 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 354; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 559; Kiragos, *Moğollar*, s. 82; Galstyan, *Mhitar Ayrivanetsi Vakayinamesi*, s. 167; *Histoire Chronologique, par Mkhithar D'airivank, XIII-S.*, Traduite de L'armenien, Par M. Brosset, St-Petersbourg 1869, s. 108.

20 Neküder – Teküdar ismi için bkz. Ömer Subaşı, "Moğol Neküderlilerin Kökeni ve Faaliyetleri", *Belleten*, c. 83, sy., 298, TTK Yay., Ankara 2019, s. 853 – 886.

Neküder, bir tümen ile Hülagü'nün batıya doğru ilerleyişinde ona eşlik etmiş ve İran'a gelmişti. Hülagü devamlı olarak ona saygı gösterir, değer verirdi.²¹ Abaka da babasının yolundan giderek Neküder'e hak ettiği değeri verir, izzet ve ikramda bulunurdu. Han, ordu ve ulus ile ilgili büyük işlerde her zaman Neküder Oğul ile görüşür; fikir alışverişinde bulunmak için onu çağırırdı. Öyle ki Abaka, yaklaşık yirmi bin kişilik bir kuvvete sahip olan Neküder'e yazlık olarak Ardahan (Artan) Dağları'nı, kışlak olarak da Nahcivan taraflarında Aras Nehri kıyılarını tahsis etmişti.²² Bu dönemde Abaka ile Çağatay hanı Barak (1266-1271) arasında mücadele mevcuttu. Barak, kendi emniyetini temin etmek için Abaka'nın doguya sefere düzenlemesini engellemek ümidiyle İlhanlı hizmetinde bulunup Ardahan'da çadır kurmuş olan Neküder'i, gönderdiği elçiler aracılığıyla Abaka'ya karşı ayaklanmaya teşvik etti. Neküder ile Barak arasında mektuplaşmalar devam ettiği sırada, Neküder Artvin'i de içine alan Nigal Vadi'sinde ikamet etmekteydi. Bu yönüyle vadi, Neküder'in temsil ettiği Moğollar için kısa süreli diplomasinin yaşandığı merkezdi.²³

Barak'tan gelen mesajı aldıktan sonra vaziyetten haberdar olan Neküder, Gürcistan'daki yurduna gitmek için Abaka'dan izin istedi. Gayesi emirleri ile bu sırrı paylaşmaktı. Neküder'in isyan edeceğine dair fikrini öğrenen emirler, onu bu isyanda desteklemiş; hatta teşvik etmişlerdir. İzin talebine olumlu yanıt alan Neküder, bütün aile fertleri ve yaklaşık on bin beş yüz savaşı ile hazırlandı.²⁴ Bu kalabalık grup çadırlarını kaldırdıktan sonra Kars Dağları'na doğru yönelip Acara'ya

21 Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, 903/1498., C. V., Müessese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahrân 1339, s. 290; Fahrüddin Ebu Süleyman Davud b. Tacüddin Fahr-i Benâketî, *Târih-i Benâketî (Ravzat üli'l-elbâb fî ma'rife't -tevârih ve'l-enisâb)*, neşr. Cafer Şiar, Çaphane-i Daverpenah, Tahrân 1343 (1969), s. 397.

22 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 362.

23 Anonim Gürcü Kroniğine göre Abaka Han'ın hizmetinde bulunan Neküder Oğul, Ceyhun Nehri'nin öte tarafında hüküm süren Barak Han'a: "Niçin biz Abaka'nın ülkesini ele geçirmiyoruz! Ben buradan ilerleyeyim sen de oradan ilerle. Gücümüz Abaka'nın üstesinden gelecektir." diye bir mesaj yazdı. Ardından ağaçtan yapılan üç oku (Moğollar buna Togana derler ve üç uçlu ok demektir) aldı ve başlarını keserek bu gizli mesajı içerisine koydu ve üstlerini fildişi ile kapattı. Moğolların her yeri koruduğu ve habercinin mesajı okuyabilme ihtimalinden dolayı mesajlaşmak için bu gizli yol tercih edilmişti. Neküder'in mesajını alan Barak, Neküder'in yazdıklarından ve planından hoşnut oldu ve Abaka'ya saldırıp ülkesini ele geçirme hareketine katılma kararı aldı. Ancak hiç beklenmedik bir olay meydana geldi. Barak, Neküder'e bir mesaj göndermek istedi fakat mesajı yazan yazıcı, Neküder'in harekete geçmesi gerektiği zamanı yanlışlıkla planlanandan iki ay öncesi olarak belirtince, bu hata Abaka'nın bir nevi kurtuluşu oldu. Barak da mesajı bir okun başına koydu ve oku alan haberci oradan ayrılp Nigaliskhevi'ye (Nigal Deresi) geldi ve oku Neküder'e verdi. Neküder okun başını açtı ve Barak'ın mektubunu aldı. Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 363.

24 *Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze*, s. 363; Reşîdüddin Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u'l-Tevârih* -718/1318-, C.II., yay./haz. Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahrân 1362/1983, s. 750; Reşîdüddin Fazlullâh, *Câmiu'l-Tevârih, (İlhanlılar Kısmı)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani, TTK Yay., Ankara 2013, s. 86,87; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 290; Bertold Spuler, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957. s. 80.

gitmek üzere günümüzde Artvin'in Borçka ile Şavşat ilçelerini bir birinden ayıran Karçal Dağları'nın eteklerine geldi ve Şavşat'ta kamp kurdu.²⁵ Abaka'ya karşı isyan harekâtına girişen Neküder, Şavşat civarlarında yöresel kuvvetler tarafından durdurulunca geçiş izni almak için Oltu hâkimi Sargis Cakeli'nin yanına gitti. Kral Narin David'in yanına Abhazya'ya gitmek için ondan izin istedi ve ayrıca isyanın başarıya ulaşması halinde Sargis'in mevkiini yükselteceğine dair ona söz verdi. Sargis, müzakerelerin sürdüğü sırada Neküder'in bu planından hoşlansa da kısa zaman sonra taraf değiştirip Abaka'nın yanında yer almaya başlayacaktı.²⁶

Neküder'in İlhanlı merkezinden ayrılıp Gürcistan Kralı Narin David'e doğru yola çıkmasının ardından Horasan tarafından ardı ardına elçiler gelerek Barak ile alakalı Abaka'ya bilgi verdiler. Yaşananlar hakkında Neküder ile görüş alışverişi yapmak isteyen Abaka, Neküder'i çağırımları için birkaç defa elçi gönderdi. Her defasında bir bahaneye sarılan Neküder, emirlerine Derbend yoluyla²⁷ Barak'a kavuşmak istediğini söyleyip asi tavırlarını devam ettirmişti.²⁸ Bu sırada Ardahan Dağlarına gelerek kamp kuran Neküder, atlılarını çoğaltıp servetini büyüterek çok güçlendi. Namlı ve şiddetli muharipler olan atlılarının sayısı 40 bine ulaşmıştı. Bunlar geceleri yol kesmek suretiyle eşkıyalık yapıyor; şehirlerarasında seyahat eden kervanları soyarak her şeyi gasp ediyorlardı. Aynı zamanda geceleri küçük köylere baskın yapıp bütün eşya ve hayvanları götürüyor, acımadan insanları öldürüyor bu serkeşliklerini manastırlara ve kiliselere kadar hiç çekinmeden sergiliyorlardı. Öyle ki Neküder, dönemin en büyük manastırlarından biri olan günümüzde Artvin merkeze bağlı Bağcılar köyünde bulunan Opiza Manastırının dini açıdan önemini öğrenip zenginliklerini görünce onları elde etmek istemiş ve yağmalamak amacıyla bin kadar süvariye Opiza'ya göndermişti. Atlılar Karçal Dağlarında bir dağ yolu üzerinden ilerlediler. Ancak bu sırada yaşanan sis ve kötü hava şartlarından dolayı yağmacılar Opiza ve Midznadzor arasındaki günümüzde Şavşat ilçesine bağlı olan Pınarlı köyünde bulunan Aziz Giorgi adına yapılan kilisenin de bulunduğu Dzgeli Dağı'nın yamacına yaklaştıkları sırada oldukları yerde saplanıp

25 Sözü geçen güzergâh Gürcü ve Ermeni idarecileri için de oldukça güvenilir ve kullanışlı bir yol görevi görmüştür. Aslında Artvin'i Kafkasya'ya bağlayan asıl güzergâhın, Borçka üzerinden Yalnızçam Dağları'nı aştığı ve oradan da Ardanuç'a ulaştığı görülmektedir. Hatta aynı güzergâhın bir kolu Müslüman Arap coğrafyasına bir kolu ise Kars ve Ermenistan'a ulaşarak Kafkasya'yı aşmaktaydı. Bayram Arif Köse, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihî Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, Sa: 22, 2017, s. 15; Bayram Arif Köse, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, ed: Nuri Yavuz, Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 59, 73.

26 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 363; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 577; Reşidüddin Fazlullah/İsmail Aka, s. 87; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 290.

27 Dağlık bir alanda yol üzerinde bulunan Derbent (Bâbü'l-Ebvâb) bölgenin en önemli merkezlerinden ve güzergâhlarındandır. Derbent bağlantı yolları için bkz., Bayram Arif Köse, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniy'e ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Türkîsh Studies*, Vol: 11/1, 2016, s. 100.

28 Reşidüddin Fazlullâh/Behmen Kerimi, C. II., s. 750; Reşidüddin Fazlullah/İsmail Aka, s. 87; Mîrhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 290.

kaldılar. Şiddetli bir rüzgâr, dolu ve korkunç bir yağmurla kendini gösterdi bu kötü hava şartları sonucunda Şavşat nehrine akan küçük bir çay taşı ve Dzgeli'nin tepesine kadar ulaştı. Sular bu sırada dağın eteklerinde bulunan yağmacı Moğolları silip süpürürken askerlerden ve atlardan geriye sadece bir kişi kaldı. Sağ kalan asker geriye dönerek Teküder'e neler olduğunu anlattı ve yolunda devam ederken çok dikkatli olması gerektiğini söyledi.²⁹ Bu tarz yağma ve talan haberlerini alan Ermeni ve Gürcü Prensleri, hep birlikte Abaka Han'ın yanına gidip: “*Ya Neküder’i atlılarıyla birlikte bizim elimize ver ya da kiliselerimize ve ruhanilerimize yapılan bu hakaretleri görmemek için bizi huzurunda öldür.*” dediler. Bu sırada Moğol askerleri de şikâyet ederek: “*Neküder’in askerleri bizi de tutup dövüyorlar ve atlarımızı gasp ediyorlar.*” dediler. Aslında Abaka da bizzat Neküder’dan dertliydi. O da Ermeni ve Gürcü Prenslерinin ve diğer Moğol reislerinin önünde şikâyetle bulunarak: “*Neküder güç ve servet sahibi olunca bizi dinlemiyor ve yasaklarımıza itaat etmiyor. Yaptığı yasadız hareketleriyle ülkeyi kendi atlılarıyla tahrip etmek istiyor.*” dedi. Ardından, gözü pek ve ünlü savaşçı Cormagon’un oğlu Şıramun Noyan’a, Ardahan Dağları’nda kamp kurmaya giden çok sayıdaki noyanın da içinde bulunduğu 100 bin kişiden oluşan Moğol süvarilerinin başına geçmesini emretti. Eline kendi nişanını verip Şıramun’u ve Gürcü orduları başında Mandatörlerin şefi İvane’yi Şehzade Neküder ile cenk etmesi için Gürcistan’a gönderdi.³⁰ Ayrıca Ermeni ve Gürcü askerlerine de bütün kuvvetleriyle Neküder’in üzerine yürüyerek onun askerlerini kılıçtan geçirmelerini; her şeyini müsadere etmelerini ve onu sağ olarak yakalayıp kendisine getirmelerini emretti. Şıramun yanındaki 100 bin süvariden oluşan ordusu ve Ermeni-Gürcü askerlerinden oluşan yardımcı kuvvetler ile aniden Neküder’in üzerine geldi.³¹

Daha önce bu bölgelerde bulunduğu için buraları iyi bilen Şıramun Noyan orduları ile Gürcistan’a kaçan Neküder’in arkasından yola çıktı ve Alinak’ı öncü olarak gönderdi. Onlardan sonra ordunun kalan kuvvetlerini ise Abatay Noyan ile gönderdi.³² Neküder, Arsiyan Dağı’nın tepesinde konakladığında ona Ardahan Dağı’na yerleştirdiği gözcülerinden, Abakalılardan oluşan büyük bir ordunun yaklaştığı ve ertesi gün orada olacakları haberi geldi. Kari Dağları üzerindeki ormanlarda bulunan Neküder, uygun zamanı kollayıp eşleri ve eşyalarıyla birlikte harekete geçti. Neküder, derin uçurumlarla çevrilmiş yollardan yanındakiler ve askerleri ile geçip Arsiyan Dağlarını aştı. Bu sırada Şıramun, günümüzde Artvin-Ardahan sı-

29 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq’relidze, s. 363; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 578.

30 Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târih-i Güzîde*, Terc.: Abdülhüseyin Nevai, Müessese-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944, s. 591; Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq’relidze, s. 363; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 577; Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdi Şirazi Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, Neşr.: Abdul Muhammed Ayeti, İnstitute for Humanities an Cultural Studies, Tehran 1383/2004, s. 49.

31 Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, s. 81, 82; Galstyan, *Piskopos Stepanos Vakayinamesi*, s. 71.

32 Reşîdüddîn Fazlullâh/Behmen Kerimi, C. II., s. 750; Reşîdeddin Fazlullah/Thackston, C.III., s. 522, 523.

nırında Şavşat ile Posof arasında Kolköy’de bulunan Kuel (Kuvel) kalesinin de üzerinde bulunduğu Kuel Dağı’nı aşip Neküder’in önünü kesmek için bölgeye varmıştı ki bu iki kuvvet Kuel kalesinin önündeki bir tepenin üstünde karşılaştılar. Ünlü bir savaşçı olan Şiramun, düşmanı Neküder’in karşısına çıktı.³³

İki taraf arasında görüşmeler başlamadan önce Neküder’in kumandanlarından bazı bahadırlar saldırıya geçti. Şiramun’un yardımcılarının yaklaşık beş yüz kişiyi yere serdiler. Ancak ilk ve ani saldırının şokunu atlatan İlhanlı askerleri, saldıranların bazılarını öldürüp bazılarını da esir ettiler. Her iki taraftan da çok sayıda insan öldükten, iki gün boyunca süren mücadele ve savaştan sonra dağlarda iyi mevzilenmiş ordusuna güvenen Şiramun, Neküder’i savaş meydanında zor duruma düşürdü. Kurtuluşu kaçmakta bulan Neküder, gizlice savaş alanından ayrılıp bin süvari ile Gürcistan içlerine kaçarak Derbend’e doğru çekilmek istedi. Bu sırada kaçakların bir kısmı yol alırken Neküder, bir orman içerisine girip saklandığı Gürcistan Dağları’na doğru yönünü çevirmek zorunda kaldı. İlginç bir şekilde adamlarından bir kısmı Acara’ya doğru, bir kısmı da geçiş yolunun olmadığı Nigal vadisine yani Artvin’e doğru çekildiler. Geçilmesi imkânsız olarak düşünülen bu dağları geçtiler. Zira dik yamaçlardan atların çıkması imkânsızdı. İnsanların bile geçemeyeceği yolların açılması çok zordu. Balta girmemiş sık ağaçlar, dikenler dağlık arazinin yüzeyini örterken, dolambaçlı her yeri girilmez hale getirmiş sarmaşıklar; aynı zamanda vahşi hayvanlar ve ayakaltından kayan toprak bu ormanları geçilmez kılmıştı. Öyle ki Moğolların girdiği bu yerlerden güçlü bir hayvan bile sağ çıkmazdan çünkü orada şaşırtıcı daha birçok şey vardı. Moğollar bu yorucu ve yıpratıcı yolculuk sırasında yaşanan çığ ve toprak kaymaları sırasında tüm atlarını ve süvarilerini kaybetti. Kaçışı sırasında bu denli zor bir durumla karşı karşıya kalan Neküder ve yanındaki Moğol birlikleri, kurtuluşu Kral Narin David’e sığınmakta buldu.³⁴

Bu sırada çoktan Gürcistan Orduları Neküder’in bulunduğu ormanın etrafını çevirmişlerdi. Kral Narin David, Neküder’e: “*Ormandan dışarıya yol yoktur. Geri dön, kendi kendine yardım edemezsin.*” diye bir mesaj gönderdi. Başka kurtuluşunun olmadığını anlayan ve bu tavsiyeye uymak zorunda kalan Neküder, sonradan dışarı çıktı, Kutaisi’ye gitti ve Kral Narin David’e sığındı. Can güvenliğini garanti altına almayı düşünen Neküder, Kral ile akrabalık bağı kurmak amacıyla kızını ona verdi. Bu sırada Neküder’in geri kalan askerleri de Nigal vadisini geçerek Acara’ya oradan da Guria’ya geçip Kutaisi önlerinde Kral Narin David’in huzuruna çıktılar. Kral Narin David, onları sevinçle karşıladı ve büyük kazanlarda 500 sığır ile sayısız domuz ve koyunun etinden yemekler pişirtti. Kral Narin David, aynı gün Neküder’in ordusuna 600 at, 1500 sığır, 2000 koyun ile çok sayıda hediye verdi

33 Reşîdüddîn Fazlullâh/Behmen Kerimi, C. II., s. 750; Reşideddin Fazlullah/Thackston, C.III., s. 522, 523; Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq’relidze, s. 364; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 578.

34 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq’relidze, s. 364; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 579; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 49.

ve bunları onun askerleri arasında bölüştürdü. Bu misafirperverlikten şaşkına dönen Neküder'in adamlarına, arabalar ve kazanlarla getirilen şaraplar ikram edildi. Neküder ile giriştiği mücadeleyi kazanan Şiramun, kaçakları takip etmek yerine zaferle Abaka'nın yanına döndü.³⁵

Abaka, Barak ile Horasan'da savaşıırken Neküder, bölgeye dört önemli komutanını göndermişti. Bu komutanlar özellikle Javakheti Bölgesi'nde giriştikleri mücadelelerden başarıyla ayrılarak çok sayıda ganimet ile Neküder'in yanına geri döndüler. Ardından Kral Ulu David'in Horasan'da olduğu sırada Kartli Bölgesi'ni istila edip yağmalamaya başladılar. Yaşananlardan haberdar olan Abaka, Kral Narin David'den artık Neküder'e yardım etmemesini, onu kabul etmemesini güzel sözlerle rica etti. Bu istekleri kabul eden Kral Narin David, Neküder'e karşı Abaka'nın tarafına geçmeyi tercih etti. Bu sırada emri altında olanlar tarafından yapılan ifşalar bu noyanın ihanet şüphesini doğurmuştu. Abaka, Kral'dan Neküder'e haber vermeden aralarındaki yeminden vazgeçmesini istedi. Kral da tek bir atının bile geçemeyeceği şekilde yolları kapattığı sırada Neküder'in hiçbir şeyden şüphelenmediğini düşünüyordu. Neküder ise muhbirlerinden Gürcülerin gizlice onu öldürme niyetinde oldukları haberini aldı. Gürcüler tarafından öldürülmekten korkan Neküder, bir haberciyi Abaka'ya gönderip tövbe ederek af ve bağışlanmak istedi.³⁶

Bağışlanma isteğini alan Abaka, General Şiramun'u büyük bir ordu ile gönderdi. Şiramun, ordusu ile Trialeti'ye girerek Kral Ulu David ve adamlarını himayesi altına aldı. O sırada hasta olan Kral, komutanlarını, Kartli'ye giren Şiramun'a gönderdi. Şiramun'un gelişini haber alan Neküder, adamlarına savaş düzeni aldırıldı. Her iki taraftan da çok sayıda insanın öldüğü şiddetli bir çatışma oldu ve gece olunca ayrıldılar. Gündüz olduğunda yeniden karşı karşıya geldiler. Gürcü birliklerin daha çok savunmada kaldığı kısa süreli sert bir çatışma oldu. Savaş şiddetini arttırdığı bir sırada Neküder'in ordusu dağıtıldı; atlıları acımasızca kılıçtan geçirildi. Ateş hattında olanların tamamı yok edildi ve geri kalanlar ise kaçmak zorunda kaldılar. Savaş meydanında ümitsizliğe kapılan Neküder, genç oğlunu Şiramun'a göndererek kendisi ile Abaka arasında görüşme ayarlaması için ricada bulundu. Şiramun kendisinden istenilen her şeyi eksiksiz yerine getirdikten sonra teslim olan Neküder'i hapse atırıp karısını tutsak alarak bütün zenginliklerine, eşyalarına, evcil hayvanlarına ve haradaki atlarına kadar bütün servetine el koydu (Nisan-Mayıs 1270). Ardından Gürcistan ormanlarında yakaladığı Neküder'i, oğlunu ve eşini yanına alarak 700 adamıyla birlikte Abaka Han'ın yanına götürdü (Ekim-Kasım 1270).³⁷

35 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 364.

36 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 366; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 579; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 49.

37 Reşidüddin Fazlullâh/Behmen Kerimi, C. II., s. 750; Reşidüddin Fazlullah/İsmail Aka, s. 87; Benâketî, *Târih-i Benâketî*, s. 397; Vassâf, *Târih-i Vassâf*, s. 49; Hamdullâh Müstevfi, *Târih-i Güzide*, s. 591; Galstyan, *Sebastatsi Vakayinamesi*, s. 51-Piskopos Stepanos Vakayinamesi, s. 71; Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 367; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 583; Mirhând, *Târih-i Ravzatü's-Safâ*, C. V., s. 291; Fasîh Ahmed b. Celaledin Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II., Neşr.: Muhammed Ferruh, Meşhed 1340 (1961)., s. 338;

Bu sırada Gürcü kralı Kral Ulu David yakalandığı hastalıktan dolayı öldü.³⁸ Kral'ın Demetre isimli başka bir oğlu daha vardı.³⁹ Gürcistan'da kralsız geçen ve kargaşa ile devam eden bu süreç Abaka Han'ı 1272 yılında Gürcistan'a yeni bir kral tayin etmeye sevk etti. Bu yeni kral uzun zamandır rehine olarak İlhanlı Sarayı'nda bulunan müteveffa Kral Ulu David'in oğlu idi. II. Demetre (1271-1289) 1271-72'de Gürcü tahtına çıktı.⁴⁰ Abaka onu çok iyi karşıladı. Ardından Oltu merkez olmak üzere içerisinde Artvin, Ardanoç ve Şavşat gibi önemli yerleşim yerleri bulunan Klarceti'nin de dâhil olduğu birçok bölgenin idarecisi olan Sargis'in özel mülkleri ile idari bölgeleri dışında kalan ve ölen Gürcü Kralı Ulu David'e ait olan Gürcistan krallığının tamamını II. Demetre'ye verdi. Klarceti ve çevresi Gürcü krallığından ayrı tutularak İlhanlı merkezine bağlılığını ispatlayan Sargis'in yönetimine bırakılmış bir nevi Sargis'in bölgedeki gücü hem İlhanlılar hem de Tiflis merkezli Gürcü krallığı tarafından kabul edilmiş oldu. Artvin'in İlhanlılara bağlı kaldığı bu dönem de dâhil bölgenin yine meskûnları tarafından yönetildiği görülmektedir. Ancak II. Demetre'nin henüz küçük olması ve ülkeyi yönetecek güce sahip olmaması nedeni ile ona bir vekil tayin etmek gerekiyordu. Gürcistan işlerini takip etmesi ve düzenlemesi için Abaka, Kral'a eşlik etmesi amacıyla Sadun Mankaberdeli'yi (Mengü-Berdi) danışman olarak görevlendirdi. 1272 yılında Kağan ile görüşen Sadun'a "Atabeg" unvanı verildi.⁴¹ Kral, Tiflis'e vardıktan sonra babasının mülküne yerleşti. Yaklaşık üç yıl kralsız kalan ülke yeni kralına bu suretle kavuşmuş oldu. Burada düzenlenen törene Samtskhe, Kartli, Javakheti, Tao ve Kakheti'den gelen Gürcü Aznavurlar ile piskoposların hepsi iştirak ettiler.⁴² Kısa zamanda Gürcü coğrafyasının en güçlü insanlarından birisi haline gelen Atabeg Sadun, nüfuzunun ona sağladığı güçle büyük bir servet sahibi oldu ve 1282 yılındaki ölümüne kadar Kars'ta hayatını devam ettirdi.⁴³

38 Galstyan, *Sebastatsi Vakayinamesi*, s. 52; - *Piskopos Stepanos Vakayinamesi*, s. 71; Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 217; Aknerli Grigor, *Okçu Milletin Tarihi*, s. 79; Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 367.

39 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 367; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 584.

40 Stepannos Orbelean/Bedrosian, s. 217; Galstyan, *Sebastatsi Vakayinamesi*, s. 52; - *Piskopos Stepanos Vakayinamesi*, s. 71; Alexander Mikaberidze, *Historical Dictionary of Georgia*, Toronto 2007, s. 263.

41 Gürcistan siyasi hayatında Atabeglik Müessesesi için bkz., Ömer Subaşı, "XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: "Atabeglik Müessesesi ve Atabegler", *Vakanivis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 507-537.

42 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 368; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 586; Spuler, *İran Moğolları*, s. 84.

43 Galstyan, *Piskopos Stepanos Vakayinamesi*, s. 74; Allen, *A History of The Georgian People*, s. 118; Nikoloz Berdzenişvili - Simon Canaşia, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınlar, İstanbul 2000, s. 183.

Gürcü David'in Hülagü'ye karşı giriştiği harekât sırasında isyancılar tarafında yer alan ve Argun ile birkaç kez mücadeleye girişen Sargis Cakeli'nin, daha sonra gerek Sibalar'da üstlendiği görevleri başarıyla yerine getirmesi gerekse Neküder'in isyanı esnasında Abaka'dan yana tavırlar sergilemesi İlhanlı Kağan'ı tarafından memnuniyetle karşılandı. Kısa zamanda bölgenin kudretli şahsiyetleri arasına giren ve Moğollar tarafından Kral II. Demetre ve Sadun'a verilen yerlerin dışında kalan bölgelerin kendisine tahsis edildiği Sargis ve oğlu Beka, Samtskhe ile Oltu merkez olmak üzere Artvin ve çevresiyle Klarceti bölgesinin yöneticisi idi. Ancak babasından daha çok isminden söz ettirmeye başlayan yetenekli ve cesur Beka, yavaş yavaş babasının önüne geçmeye başladı. Beka, Tasiskari, Karnukalaki, Samtskhe, Acara, Şavşat, Hatta Ardanuç'u da içerisine alan Klarceti'nin bütün manastırlarına ve uçsuz bucaksız kırlarına, Nigal vadisi (Artvin), Göle, Karnipor, Varlaşavan, iki Artan (Ardahan) ile Kars'a kadar uzayan bölgeler ile Tao'nun büyük bir bölümüne ve Javakheti'nin çok sayıdaki köyüne sahip oldu. Bütün Didebuliler, Aznavurlar ve manastırlar emri altındaydı Abaka'ya hizmetleri karşılığında ondan aldıkları yardımlarla ve Kral II. Demetre'nin emri altında kaldıkları süre boyunca bu baba ve oğlun güçleri gittikçe arttı.⁴⁴

Sonuç

XIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren akınlarıyla düşmanlarına korku salan Moğolların yönlerini batıya çevirip Harezmşahlarla mücadeleye girişmeleri aslında yakın zamanda kopacak kıyametin adeta habercisiydi. Ardı arkası kesilmeyen Moğol saldırıları kısa zamanda Azerbaycan'ı aşip Gürcistan sınırlarına kadar ulaşınca Artvin ve çevresi özellikle de Ardahan, Göle ve Tao bölgesi yaklaşmakta olan yıkını çaresizce beklemeye başladı. Dönemin şartları göz önüne alındığında Anadolu içlerine doğru saldırılar düzenleyen Moğol ordularının Tao-Klarceti bölgesi olarak bilinen Torum/Oltu ile Artvin ve çevresini yağmadan mahrum bırakacakları düşünülemezdi. Ardahan ve Göle taraflarına nazaran daha dağlık ve sarp bir coğrafya ile derin vadilerden oluşsa da Klarceti bölgesi özellikle Ardahan'a kadar gelen Moğolların Şavşat'a ulaşması kaçınılmazdı. 1230'lu yılların ortalarından itibaren Ani ve Kars gibi şehirlerin Moğolların eline geçmesi istilacıların Ardahan üzerinden Şavşat'a gelmelerinin oradan da gerek Ardanuç gerekse Nigal vadisi boyunca yağmalar yapmalarının önünü açtı. Ardahan dağlarında yaylak kışlak kültürü doğrultusunda hayatlarını idame ettiren Moğol noyanları bir nevi yanı başlarında olan Klarceti'nin bütün nimetlerinden de yaralandıkları muhakkaktı. Aslında İlhanlı coğrafyasının Kafkasya'ya ve Karadeniz'e açılan kapısı olan bu bölgelerin kıymeti Moğollar tarafından bilinmiş özellikle Ardanuç üzerinden Karadeniz'e ulaşan ticaret yolu uzun yıllar doğudan gelen tüccarların geçiş güzergâhları olmuştur. Moğol şehzadesi Neküder Oğul'un isyanı sonucu Moğol varlığını iliklerine kadar hisseden bölge halkı Sargis Cakeli'nin idaresine geçip Gürcü krallığından ayrıldıktan sonra doğrudan İlhanlı merkezine bağlanmıştır. Bundan sonra gelişen siyasi süreçte ise uzun yıllar Atabegler yurdu olarak bilinen siyasi yapının idaresi altında varlığını sürdürmüştür.

44 Kartlis Tskhovreba/Dmitri Gamq'relidze, s. 370; Brosset, *Histoire de la Géorgie*, s. 590.

Kaynakça

- Aknerli Grigor, *Okçu Milletini Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yay., İstanbul 2007.
- ALLEN, W.E.D., *A History of The Georgian People*, London 1932.
- ALLEN, W.E.D., The “March-Lands of Georgia”, *The Geographical Journal*, Vol. 74, No. 2, 1929.
- BEDROSIAN, Robert, *Het’um the Historian’s History of the Tartars* [The Flower of Histories of the East] compiled by Het’um the Armenian of the Praemonstratensian Order Translated by Robert Bedrosian, Long Branch, New Jersey, 2004.
- BERDZENİŞVİLİ, Nikoloz - Simon Canaşa, *Gürcistan Tarihi (Başlangıçtan 19. Yüzyıla Kadar)*, çev. Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınlar, İstanbul 2000.
- BEYANİ, Şirin, *Din ü Devlet der İran-i ahd-i Mog l: Siyaset-i Harici İlhanan der Cihan-ı İslami*, C.III., Merkez-i Neşr-i Danişgahi, Tahran 1375.
- BROADHURST, R.J.C., *A History of the Ayyubid Sultans of Egypt, Translated from the Arabic of al Maqrizi*, Boston 1980.
- BROSSET, Marie F., *Histoire de la Géorgie*, S.Petersbourg 1849.
- CLEAVES, Francis Woodman, “The Mongolian Names and Terms in The History of The Nation of The Archers by Grigor of Akanc”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. 3/ 4 (Dec. 1949), s. 400-443.
- ÇİĞDEM, Süleyman, “Urartu Krallığının Doğu Karadeniz İlişkilerinde Diauehi Ülkesinin Rolü”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 9/1, Erzurum, 2007.
- DİAKONOFF, Igor M. -S. M. Kashai, *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981.
- Erdoğan, Coşkun, *Harezmşahlar (Ortak Türk Tarihi)*, Yeni Türkiye Yay., 2019.
- Fahraddin Ebu Süleyman Davud b. Tacuddin Fahr-i Benâketî, *Târîh-i Benâketî (Ravzat ulî'l-elbâb fî ma'rife'î -tevârîh ve'l-enisâb)*, neşr. Cafer Şiar, Çaphane-i Davenport, Tehran 1343 (1969).
- Fasîh Ahmed b. Cemaleddin Muhammed Hâfî, *Mücmel-i Fasîhî*, C. II., neşr.: Muhammed Ferruh, Meşhed 1340 (1961).
- GALSTYAN, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yay., İstanbul 2005.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Habraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, Süryaniceden İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türkçeye çev. Ömer Rıza Doğrul, C.II., TTK. Yay., Ankara 1999.
- Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, terc. Abdülhüseyin Nevai, Müessesesi-i İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran 1944.
- HEWSEN, Robert H., *The Geography of Ananias of Şirak (AŞXARHAC'OYC')*, Wiesbaden 1992.
- HEWSEN, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001.

- Histoire Chronologique, par Mkhithar D'airivank, XIII-S.*, Traduite de L'armenien, Par M. Brosset, St-Petersbourg 1869.
- JACKSON, Peter, *The Mongols and The West, 1221-1410*, Great Britain 2005.
- Kartlis Tskhovreba, (A History of Georgia)*, trans.: Dmitri Gamq'relidze, ed.: Roin Metreveli and Stephen Jones, Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar*, TTK. Yay., Ankara 1992.
- KÖROĞLU, Kemalettin, "Urartu Krallığının Kuzeye Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası", *Belleten*, c. LXIV, TTK, Ankara 2000.
- KÖSE, Bayram Arif, "10. Yüzyıl İslam Coğrafyacılarına Göre Ermeniyeye ve Arrân Tarihi Coğrafyası", *Türkish Studies*, Vol: 11/1, 2016, s. 89-108.
- KÖSE, Bayram Arif, "Ortaçağda Trabzon Limanının Tarihsel Coğrafyasının Siyasal ve Ekonomik Sonuçları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sa: 22, 2017, s. 9-42.
- KÖSE, Bayram Arif, "İslamiyet Öncesi Dönem, İlk Müslüman Fetihleri ve Müslüman Hâkimiyetinde Artvin ve Çevresi", *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, (ed: Nuri Yavuz), Kriter Yayınevi, İstanbul 2019, s. 59-81.
- KÖSE, Bayram Arif, "Moğol İstilasının Güney Kafkasya Şehirleri Üzerinde İdarî ve İktisadî Etkileri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 8, Sa: 41, s. 471-484.
- Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. Tanju Gökçöl, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1998.
- KÜÇÜKYILDIZ, Nagehan, "Artvin ve Çevresinin Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme", *Artvin Tarihi Araştırmaları- 1*, ed. Nuri Yavuz, Kriter Yay., İstanbul 2019.
- LANG, David Marshall, *Eski Halk ve Ülkeler, Gürcüler*, çev. Neşenur Domaniç, İstanbul 1997.
- MİKABERİDZE, Alexander, *Historical Dictionary of Georgia*, Toronto 2007.
- Mîr Muhammed b. Seyyid Burhaneddin Havendşah Mîrhând, *Târîh-i Ravzatü's-Safâ Fi Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mulûk ve'l-Hulefâ*, 903/1498., C. V., Müessesese-i Hayyam ve İntişarat-ı Piruz, Tahran 1339.
- Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Şabânkâreî, *Mecmaü'l-ensâb*, neşr.: Mîr Hâşim-i Muhaddis, Tahran 1376.
- Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, terc. Gürsoy Solmaz, Ankara 2009.
- Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi, (889-1269)*, çev. Hrand D. Andreasyan, İ.Ü.E.F.Y. Tarih Semineri Dergisi, C.I., Sayı: 2, İstanbul 1937.
- Reşidüddîn Fazlullâh-i Hemedânî, *Câmi'u't-Tevârih -718/1318-*, C. I-II., Yay./Haz.: Behmen Kerimi, İntişarat-ı İkbâl, Tahran 1362/1983.
- Reşidüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih, (İlhanlılar Kısım)*, çev. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Kelejani, TTK Yay., Ankara 2013.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları, Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1957.

- Stéphanos Orbélian, *Histoire de la Siounie*, trans. Marie F. Brosset, Saint- Petersburg 1864.
- Stepannos Orbelean, *History of the State of Sisakan*, trans. Robert Bedrosian, Long Branch 2015.
- SUBAŞI, Ömer, “Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, s. 12, Trabzon 2012, s. 9-24.
- SUBAŞI, Ömer, *Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346-*, Kitabevi Yay., 2015.
- SUBAŞI, Ömer, “XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu İzleri: “Atabeglik Müessesesi ve Atabegler”, *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Vol. 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, s. 507-537.
- SUBAŞI, Ömer, “Moğol Neküderîlerin Kökeni ve Faaliyetleri” , *Belleten*, c. 83, sy., 298, TTK Yay., Ankara 2019, s. 853 – 886.
- Şerefeddin Abdullah b. İzzeddin Fadlullah b. Ebu Nuaym Yezdi Şirazi Vassâf, *Tahrîr-i Târih-i Vassâf*, neşr.: Abdul Muhammed Ayeti, İnstitite for Humanities an Cultural Studies, Tehran 1383/2004.
- TAŞKIN, Faruk, *Artvin Tarihi Bibliyografyası*, Kriter Yayınevi, İstanbul 2020.
- TOUMANOFF, Cyril, *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, D. C., Georgetown University Press, 1963.
- YUVALI, Abdulkadir, *İlhanlılar Tarihi- I- Kuruluş Devri*, Kayseri 1994.

4. BÖLÜM

ANTİK KAYNAKLAR'DA ARTVİN / ÇORUH HAVZASI'NIN TARİHSEL ROLÜ

Gülseren MUTLU*

Giriş

Medeniyetlerin oluşmasında nehir havzalarının önemli katkıları tartışmasız kabul edilmektedir. Jeolojik ve hidrografik özelliklerin dünya tarihinde ayrı bir yeri vardır. Nehir vasıtasıyla ulaşım ve iletişim kültürel kaynaşmalarda ve ticaretin gelişmesinde yüzyıllardır önemli olmuştur. Stratejik konum itibarıyla göç yolları ve ticaret ağları üzerinde yer alan Güney Kafkasya/Doğu Karadeniz Yöresinde konumlanan Artvin İli/Çoruh Nehir Havzası, bereketli ve doğal bir coğrafyadır. Nitekim Kafkasya doğu-batı, kuzey-güney arasında büyük göçlere sahne olmuş en önemli geçiş yerlerinden biri konumundadır.

Plinius The Elder, *Naturalis Historia*'da "...Dünyanın en ünlü yollarından biri..." olarak ifade ettiği Kafkasya'da, iki ana geçit bulunduğunu bildirmektedir. Nitekim bölgeyi "...demirle kaplı kırımlarla kapatılmış..." diye nitelendirmiştir. Zengin demir maden yataklarına sahip Kafkas Dağları'nda "*Kafkas kapısı*" olarak adlandırdığı iki geçitten söz eder ki bunlardan biri; kuzey-doğu bağlantısını sağlayan Derbend Geçiti, diğeri modern Daryal Geçiti'dir¹. Bölge yüzyıllar boyunca önemli ticaret yolları üzerinde olması sebebiyle, stratejik olarak bu durum, konumunu derinleştirmiş ve bu özelliği ile çok farklı etnik unsur ve kültüre ev sahipliği yapmıştır.

Bölge hakkında bilgi veren Antik Kaynaklar'ın başında Strabon, Ksenophon, Plinius The Elder, Apollodoros, Apollonius Rhodius, Thukydides, Euripides, Herodotos, Homeros ve Hesiodos gelmektedir. Bölgede ilk çalışmalar K. Kökten tarafından, Kars, Ardahan, Iğdır dolaylarında yapılan yüzey araştırmalarıyla başlamıştır. Bölgenin prehistorik yerleşmeleri üzerine çalışmaları bulunan K. Kökten, Kars dolaylarında bölgenin önemli tarihi yollara sahip olduğunu

* Dr. Öğr. Ü. Gülseren MUTLU, Pamukkale Üniversitesi-Fen edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü- Eskiçağ Tarihi ABD, Denizli. E-mail: gmutlu@pau.edu.tr. ORCID: 0000-0003-2668-8360

1 Plinius The Elder: VI. 12.

bildirmiştir². Son dönem yapılan çok değerli çalışmalarla, bölgenin önemine ilişkin bulgular elde edilmişse de, Orta Çağ öncesi döneme ilişkin çok fazla kültürel varlığa rastlanılamamıştır. Bu son derece önemli bölgenin tarihi geçmişinde kültürel ve ticari yol bağlantılarının önemi üzerinde özellikle durulması gerekmektedir.

Çoruh Havzası'nın tarihsel rolü ele alınırken, Anadolu ile Kafkasya'nın birleştiği önemli stratejik noktada olan Artvin ili tarihi yol güzergahları, bölgede yapılan az sayıdaki yüzey araştırmaları ve antik kaynaklar ışığında değerlendirilecektir. Artvin ilinin içerisinde yer aldığı Kolkhis bölgesi bu bakımdan önemlidir. “*Weastern Georgia*”³ ismiyle kaynaklarda yer alan bölgenin özellikle güney batısına değinilecektir. Kolkhis bölgesi, güneyde Ermenistan, kuzeyde Skythia, doğuda İberia ve batıda Karadeniz-Trabzon dolaylarına kadar uzanan kesimin adıdır⁴. Yalnızçam Dağları ile Kafkasya'dan ayrılan Kolkhis bölgesi, Karadeniz'e uzanan derin vadiler içerisinde⁵. Kolkhis Bölgesi'nin güney batı sınırı net olarak kaynaklarda belirlenememiştir. Herodotos, “*..Medler'in ülkesi kuzey sınırında Saspeir'ler Saspeirler'in üstünde Kolkhis'ler yaşar ki, bunlar Phasis nehrinin döküldüğü Kuzey denizine kadar giderler...*”⁶ şeklinde bölgeyi tanımlamıştır.

Strabon'un eserinde Mithridates'in Kolkhis dolaylarını kendi tarafında çarpışan hükümdarlara dağıttığını anlatılırken, Pontus'un “*sağ tarafındaki kısımlar*”⁷ şeklinde lokalize ettiği bölge Kolkhis'in batı kısımları olmalıdır. Bu kapsamda değerlendirildiğinde Paryadros Dağları'ndan kaynağını alıp, Akampsis⁸ (Çoruh) Nehri'yle birleşerek Karadenize akan Apsaros Nehri⁹, Pontos bölgesinin son noktası, aynı zamanda Kolkhis'in güneybatı sınırını oluşturmaktadır¹⁰. Kısa sürede olsa Doğu Karadeniz'de yaşamış biri olarak, zor bir coğrafya olan Doğu Karadeniz'in ülke sınırlarını eskiçağda nehir boylarının belirlemesi fikri mantığa yakın gelmektedir. Doğu Karadeniz Bölgesi genel itibarıyla akarsular yönünden oldukça zengin bir bölgedir. Allahüekber Dağları'ndan kaynağını alan Kura Nehri, Gürcistan yönüne akarken, Pasinler-Erzurum civarından kaynağını alan Aras Nehri, Iğdır Ovası hattından Ermenistan'a ilerler. Aynı zamanda Kuzeydoğu Anadolu platosu önemli otlak alanlara sahiptir¹¹.

2 Kökten, 1943: 611.

3 Dundua, 2018: 1.

4 Herodotos: I.104; IV. 37-40; Ksenophon: IV. 8. 8; Apollonius: II. 360; Mutlu, 2019: 22-26.

5 Köroğlu, 1996: 371.

6 Herodotos: IV. 37.

7 Strabon: XII. 3. 1-2.

8 Arrianus: 67; Pinkerton, 1811: 143.

9 Plinius The Elder: VI. 9.

10 Arrianus: 59-60.

11 Can, 2007:190-191.

Caddours¹², Chorokhi¹³ gibi isimlerine kaynaklarda rastladığımız Çoruh Nehri, antikçağ Akampsis ya da Harppasos¹⁴ ismiyle bilinmektedir. Çoruh Nehri, dik yamaçlı, dar, genç bir vadi görünümündedir¹⁵. Erzurum il sınırları içerisinde Mescid Dağları'ndan doğup, Bayburt il sınırlarındaki Kurt Çayı ile birleşip Bayburt il merkezi ovalarından devam ederek Büyükçay ile birleştikten sonra Çoruh Nehri ismini alarak Yusufeli Yokuşlu köyünden Artvin iline geçer. Borçka istikametinde devam ederek, 150km sonra Gürcistan sınırlarına ulaşır ve Batum'dan Karadeniz'e dökülür. Coşkun suları, verimli ovaları ve platoları ile Anadolu'nun en hızlı akan akarsuyudur. Yıllık ortalama 6.3 milyar m³'lük akış hacmine sahiptir. Uzunluğu 431km olan nehir 5.8 milyon m³'lük tortu/sediment taşımaktadır. En düşük su seviyesi Aralık ve Şubat aylarında olurken, ilkbaharda eriyen kar suları ile debisi en yüksek seviyeye ulaşmaktadır.

Çoruh Havzası'nın güney batı Kafkasya'da Artvin il sınırlarında olan bölümü, yani il merkezi dahil Bayburt ve Erzurum İspir dolaylarından kaynağını aldıktan sonra Yusufeli'ne devam eden kısmı, Şavşat, Ardanuç, Borçka gibi iç bölgedeki uzantısı ve bunlara bağlı köy ve mezraları kapsar. Batıda Kelkit (Lykos) Vadisi ismiyle devam eder. Çoruh-Kelkit Havzası'nın oluşumu 1. Jeolojik zamana (Paleozoik) kadar uzanmaktadır. Çoruh Nehri'nin Doğu Anadolu tarafında kolları olan Oltu ve Tortum çayları Çoruh Nehri ile birleşerek Artvin üzerinden Karadenize dökülür.¹⁶

Artvin sınırları içerisinde uzanan 150km'lik Çoruh Havzası, gerek coğrafi yapı gerekse kültürel özellikler bakımından sahil yöresinden farklıdır¹⁷. Artvin yöresi sahil bölgesini iç bölgelerden ayıran yaklaşık 4000m yüksekliğe çıkabilen, Kaçkar, Karçal Dağları, Yalnızçam Dağ silsilesi ve Soğanlı Dağı uzanır. Bu dağlar arasında derin vadiler oluşturarak uzanan Çoruh Havzası, zaman zaman da hayvancılık için uygun geniş otlakların hakim olduğu yüksek rakımlı yayla ovalarına sahiptir¹⁸. Coğrafyanın belki de bir sonucu olarak Artvin ilinde tarih boyunca coğrafi yapının iç ve kıyı olarak oluşturduğu bu ayrım, kültürel anlamda, yaşayış ve gelenekler bakımından da oluşturduğu farklılıklarla dikkat çekmektedir¹⁹. Son derece hızlı akan Çoruh Nehri ve kolları üzerinde yerleşimler çoğunlukla vadi yamaçlarına yapılmıştır. Engebeli topografya, aynı zamanda farklı iklim koşulları ve farklı bitki topluluklarının ortaya çıkmasında da etkili olmuştur. Örneğin Artvin-Yusufeli Vadisi'nde zeytin, karaçalı gibi Akdeniz bitkileri yetiştirilirken, Şavşat-Ardanuç bölgesinde Kafkasya'nın en uzun ladin, sarıçam ve karışık ormanları yer almaktadır.

12 Pinkerton, 1811: 143.

13 Kurguz, 2016: 38.

14 Ksenophon: IV. 7. 18.

15 Kaymakçı, 2013: 9.

16 Can, 2007:190-191.

17 Emir, 2012: 10.

18 Köroğlu, 1996: 370.

19 Kırzioğlu, 1967: 95.

Meyve sebze yönünden de zengin olan bölge, eski tarihlerde olduğu gibi bugünde hayvan yetiştiriciliği için uygun çayır alanlara sahiptir²⁰.

Doğu Karadeniz Dağları ismini alan ve Artvin dolaylarına kadar uzanan bu dağlar, doğu-batı yönlü olup²¹, Çoruh Nehri bu dağ sırasının güneyinde kalmaktadır. Bölgede nehir havzaları ve yollar, çoğunlukla doğu batı yönünde uzanmaktadır. Bu sebeple Artvin yöresi, sosyal, kültürel ve ekonomik bağlantısını ancak dağların sarp topografyası ve yoğun bitki örtüsünden kaynaklı olarak güçlkle geçit veren nehir yataklarından sağlayabilmiştir. Bu bağlamda Eskiçağ ulaşımında Çoruh Nehir kolları yol ağının sağlanmasında oldukça önemli olmuştur. Özellikle de bu ulaşımın kuzey-güney bağlantısını sağlayan Oltu, Tortum, Berta çayı gibi Çoruh Nehri'nin kolları vasıtasıyla olmuştur. Doğu Anadolu Uygarlıklarının Kafkaslar'la bağlantısında, bölgenin dağlık coğrafyasının bir sonucu olarak, ulaşım ağını sağlayan bu yolların stratejik önemi ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda Oltu, Tortum, Berta ve Barhal çayları gibi birçok nehir kolları ile birleşen Çoruh Havzası bol su kaynakları, zengin ormanları ve değerli maden yatakları ile insanlar için en eski çağlardan itibaren cazip bir bölge olmuştur.

Strabon eserinde, “..zeytin ağaçları, birçok bağ ve bir ülkenin sahip olabileceği bütün diğer nimetlere sahiptir..”²² diyerek, bugün hala önemini koruyan Artvin ilinin özel konumundan kaynaklı bitkisel örtüsünü vurgu yapmıştır. Nitekim bugün, Borçka gibi kıyı bölgelerin yağışlı ve Doğu Anadolu Erzurum civarlarının karasal iklimine hiç benzemeyen ve zeytin yetiştiriciliğine uygun iklimsel yapısı sebebiyle Artvin ili Çoruh Havzası özel bir coğrafyadır. Topografik açıdan yüksek eğime sahip olup, iklimsel yönden uygunluğu sebebi ile bugün üzerinde çok sayıda büyük baraj inşaatı yer almakta olup nehir ana yatağı tarımsal sulamaya ve ulaşım için kullanıma uygun değildir²³.

Antikçağ Paryadros Dağ²⁴ silsilesi olarak adlandırılan dağlar günümüz coğrafyacıları tarafından Artvin sınırlarına kadar uzanan Doğu Karadeniz / Kaçkar sıradağları olarak adlandırılmıştır²⁵. Strabon Paryadros Dağları ile ilgili olarak eserinde;

*“..Paryadros dağ silsilesi arasında iyi sulanmış ve ormanlık yerlerin bulunuşu, birçok yerlerin derin vadiler ve dik uçurumlarla kaplı oluşu sebebiyle kaleler yapmaya çok elverişlidir. Bu nedenle, Pontos kralı Mithridates hazinelerinin çoğunu yerleştirdiği yetmiş beş civarında kaleyi buralara yaptırmıştır. Pompei ülkeyi işgal ettiğinde, Mithridates Pontus Krallığının bu en uç kısımlarına kaçmıştır...”*²⁶

20 Köroğlu, 1998a: 128.

21 Ceylan-Günaştı, 2017: 317.

22 Strabon: XII. 3. 30.

23 Yıldırım- Özalp ve Yüksel, 2015: 1-17.

24 Plinius The Elder: II. 29; VI. 9. 25.

25 Emir, 2012: 10.

26 Strabon: XII. 3. 28.

Strabon yukarıdaki ifadesinde, dağ silsilesinin en uç kısmı olarak tanımladığı, dik uçurumlar, ormanlık araziler ve derin vadilerle kaplı olan yer tanımlamasıyla tam olarak Çoruh Havzası'na işaret ediyor olmalıdır. Coğrafyayı çok güzel tanımlamış olan Strabon yukarıdaki pasajında, aynı zamanda bölgenin çok sayıda kale yapımına ihtiyaç doğuracak zenginliğe ve savunmaya elverişli yapısına da vurgu yapmaktadır²⁷. Strabon'un bu tanımı Artvin, Arhavi, Borçka, Murgul, Şavşat ve Çoruh Havzası'nda yapılan yüzey araştırmalarında bir nevi doğrulanmıştır. Bölgede Ortaçağ'a ait kale, kule ve köprülerin oldukça çok sayıda olduğu bildirilmiştir. Köroğlu, bu kulelerin maden yatakları yönünden zengin olan bölgenin rezervlerini kontrol etmede ve yol şebekesinin güvenliğini sağlamada etkili olduğu görüşündedir. Strabon'un pasajında ifade edilen, Pontos kralının hazinesini saklamak için buraları tercih etmesi olayında da bölge maden yataklarının güvenlik yönünden korunması amaç edinilmiş olmalıdır.

Bunun yanı sıra Çoruh Nehir Havzası'nın, İspir-Erzurum dolayları antikçağ özellikle altın ve gümüş madenlerinin merkezi konumundadır²⁸. MÖ 1. Bin yılın ikinci yarısına tarihlenen Artvin-Murgul bakır yatakları, madenlerin ilk işletim dönemlerini oluşturmaktadır. Burada ortaya çıkartılan maden galerisinde, ağaç kütüğünden oyularak yapılmış madenci küreği, ilk madencilik buluntusu olması açısından ayrı bir öneme sahiptir²⁹. Nitekim bugün MTA Artvin ili maden haritasında, maden rezervleri bakımından altın, bakır, kurşun, çinko, demir gibi metalik madenler ve grafit, kil, mermer gibi endüstriyel hammaddeler oldukça önemli rezervler oluşturmaktadır.³⁰ Ayrıca Kafkasör altın yatağı bölgenin en önemli altın yatağını oluşturmaktadır. Strabon ve Plinius The Elder'in, Çoruh Nehri için "*altın taşıyan nehir*" şeklinde benzetme yaptıklarından söz edilmesi, bu bağlamda oldukça anlamlıdır³¹.

Antikçağ maden yatakları yönünden zengin topraklara sahip Artvin yöresi, aynı zamanda Kafkasya ile Doğu Anadolu arasında her anlamda bağlantıyı sağlayan karayolları üzerindedir. Önemli yol bağlantıları üzerinde yer alması, eskiçağ şartlarında geçiş güvenliği için yukarıda pasajda ifade edildiği gibi kale ve kule tarzı yapıların önemini öncelikli hale getirmiş olmalıdır.

Hopa'dan başlayıp, Borçka ve merkez Artvin'e değin Çoruh Havzası boyunca uzanan güzergahın eski yol güzergahlarından biri olabileceği düşünülmüştür³². Tamamını oluşturmada da eski yol sisteminin bir kısmının Çoruh ve kollarının oluşturduğu vadiden sağlandığı yönünde değerlendirmeler yapılmaktadır. Yapılan çalışmalarda yakın coğrafyalarda Orta Çağ'a ait kale, kule ve köprü yapılarına sıkça rastlanılmıştır. Ardanuç ilçe merkezinin 6km kuzeybatısında, modern Artvin-

27 Strabon: I. 2. 39.

28 Kiepert, 1881: 53.

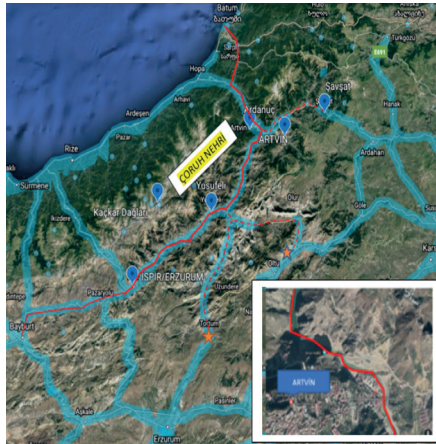
29 Kaptan, 1990: 179.

30 <https://www.mta.gov.tr/v3.0/>

31 Lordkipanidze, 1983: 125.

32 Köroğlu, 1998: 143-150.

Ardanuç yolunun güneyinde bir Orta Çağ kalesi olan Ferhatlı Kalesi kalıntısına ait izler bulunmuştur. Ardanuç ilçe merkezinin batısında bölgeye hakim bir tepe üzerinde Ardanuç Kale yapısı, 13km güneydoğusunda Bulanık Köyü yakınlarında bir başka kale, Ardanuç'un kuzeydoğusunda Kutlu köyü, güneydoğusunda Konaklı Köyü ve yine Konaklı köyünün 10km doğusunda kale inşası izlerine rastlanılmıştır. Yalnızçam Dağlarının batı yamacında Kapıköy Kulesi, Şavşat-Artvin yolu üzerinde Şavşat Kalesi bulunmuştur. Ardahan istikametinde ise, Çataldere Kulesi, Derindere Kulesi buluntular arasındadır³³. Çoruh Nehri'nin güneye uzanan kolları arasında sayılabilecek Bulanık Çayı önemli vadi oluşturmaktadır. Köroğlu'nun 1996 yılı yüzey araştırmaları ile tespit ettiği yine çok sayıda kale ve kule yapısı mevcuttur. Bunlardan Ardanuç dolaylarında, Tütünlü Kalesi, Aydınköy Kalesi, Şavşat ilçe merkezinin 6km güneyinde Kireçli Kalesi Ardahan yakınlarında, Gürçayır Kalesi, Sugöze Kalesi, Kalecik Kalesi, Bağdelen Kulesi, Bağdaşen Kalesi buluntuları tespit edilmiştir³⁴. Şavşat ve Ardanuç'ta bulunan bu kalelerden ikisi, günümüzde Ardahan üzerinden Artvin'e ve oradan Çoruh Nehri Havzası istikametinde Karadeniz'e ulaşan iki ana yol üzerindedir. Bugün çok fazla tercih edilmemekle beraber, Doğu Anadolu'yu Karadeniz'e bağlayan en kısa bağlantı olması bakımından Eskiçağ'da bu yol güzergahının kullanılmış olabileceği düşünülmüştür³⁵.

Harita.1. Çoruh Nehri Havzası.

Google Earth üzerinde hazırlanmıştır. 15.11.2020

Güneyde Erzurum ise, tarihi ve doğal yolların kavşak noktası konumundadır. Bölgenin dağlık olması nedeni ile yollar burada da akarsu yataklarını takip etmektedir³⁶. Yukarıdaki harita, modern yol bağlantıları vurgulanarak verilmiş

33 Köroğlu, 1996: 371.

34 Köroğlu, 1998a: 129-135.

35 Köroğlu, 1998a: 138.

36 Ceyhan-Günaştı, 2017: 317.

olup, hemen hemen günümüz yol ağına paralel uzanan Çoruh Havzası'nın güneyde Oltu, Tortum ya da Berta kolları, Doğu Anadolu'nun kuzeyle olan bağlantısını sağlayabilecek nehir havzası konumundadır. Tabi dönem şartları düşünüldüğünde, bugün kara yolu ulaşımında geçit vermez dağlar, ulaşım engel oluşturduğunda içerisinden tüneller yapılmak suretiyle bağlantı kurulabilmektedir. O dönem için böyle bir imkanın olmaması, başka tür bağlantıları akla getirmiştir. Çoruh Nehri'nin debisinin yüksek ve hızlı akan bir nehir olması sebebiyle nehir ulaşımını ana yataktan gerçekleştirmek güç olacağından, daha çok bağlantı kolları üzerinde vadilerin daraldığı noktalarda köprüler oluşturmak suretiyle ulaşım sağlanmış olmalıdır. Bu durum antik kaynaklarda aktarılan bilgilerle değerlendirildiğinde, coğrafi yapı özelliklerini ayrıntılı veren Ksenophon'un, önemli ip uçları verdiği görülmektedir;

*“...Taokların memleketinden sonra dört plethron genişliğinde Harpassos (Çoruh) Nehri'ne kadar ilerlediler. Buradan da Skythler'in memleketine girerek bir ovada dört günde yirmi parasang gittiler...”*³⁷ ifadesinde,

Ksenophon, askerlerin Çoruh Nehri'ne (Harpassos) ilerlediler diye tanımladığı yer, Çoruh Nehri'ne güneyden bağlanan bağlantı kolları olan Oltu, Tortum ya da Berta olmalıdır. Çünkü Ksenophon'un ordusu güneyden gelmektedir ve eserin devamında “...denizi görmek için dağa tırmanışlarını....deniz! deniz! Diye bağrışlarını...” aktarmıştır. Zorlu bir dağ yükseltisi olmalıdır ki, “...dağın tepesine vardıklarında askerler, komutanlar, yüzbaşılar gözlerinden yaşlar akarak birbirlerini kucakladılar...”³⁸ ifadesini kullanmıştır. Doğu Karadeniz'in kıyı boyunca uzanan sarp dağlarını, büyük ihtimalle aşmış olmalıdırlar. Çünkü buradan sonra Kolkhlr, Macronlar gibi kabilelerin bulunduğu ovalık alana geldiklerini aktarmıştır. Eserin devamında Ksenophon, deli baldan bahsederek Karadeniz kıyılarına ulaşmalarını ve Trapezus'a varışı aktarmıştır³⁹. Tanımlanan bu coğrafyalar Artvin merkez ve dağlarla ayrılan kıyı ilçeleri ve tabiki çevresini işaret ediyor olmalıdır. Çünkü bu coğrafyada iç kısımla Karadeniz arasında bağlantıyı sağlayan ancak Çoruh Nehri ve kollarının oluşturduğu doğal vadidir.

Bölgeye dair ilk yerleşim izleri Neolitik Çağ'a kadar uzandırılmaktadır. Yakın bölgeler olması sebebiyle Neolitik Çağ'a ait buluntulardan, Kars ve Çıldır'da taş aletlere rastlanılmış olması⁴⁰, Artvin dolaylarında da Neolitik Çağ'a ait yaşam izleri olabileceği yönünde görüşlere sebep olmuştur. MÖ V. bin yılda Hazar Denizi'nin batı istikametinden gelen toplulukların Çoruh Havzası dolaylarına yayıldıkları bilinmektedir. Asya kökenli olduğu düşünülen bu topluluklar Hurriler adı ile Çoruh Havzası boyunca yerleşmişler ve buranın bakır yataklarını kullanmışlardır.

37 Ksenophon: IV. 7. 18.

38 Ksenophon: IV. 7. 23.

39 Ksenophon: IV. 8. 1-22.

40 Kökten, 1944, 671-673; Kökten, 1947: 224, 225.

MÖ 2000’lerde Hititlerle tarih çağlarına giren başlayan Artvin yöresi, bu dönem ise Azzi-Hayaşa krallığı toprakları içerisinde anılmıştır⁴¹. Çoruh-Kelkit Vadisi topraklarını merkez edinen Azzi-Hayaşa Krallığı ile Hititler arasındaki mücadele MÖ 1200 yıllarına kadar devam etmiştir⁴². Bu ilişkilerde madencilik Hitit Devleti için önemli bir endüstri dalı olmalıdır. Orta ve Aşağı Çoruh Havzası’nın tarihte ilk defa tanınması ise Urartu yazıtları ile olmuştur⁴³. Bölgede MÖ 1. Binyıl Diauehei krallığının hakimiyeti görülmektedir⁴⁴. Urartular, Kuzeyde Kafkaslar’ın ötesine kadar uzanan bir coğrafyada egemenlik kurmuşlardır⁴⁵. Ayrıca Urartular, maden endüstrisinde Anadolu, Yunanistan ve oradan İtalya’ya kadar uzanan ticareti ile madencilikte önemli başarılarla imza atmıştır.

1. Ticari İlişkiler Vasıtasıyla Etkileşim

1.1. Kalkolitik Çağ

Mezopotamya’da Halaf Dönemi yaşandığı zamanlarda Doğu Anadolu’nun yüksek kesimleri ve Kafkasya’da Gürcistan-Ermenistan dolaylarındaki Şulaveri’de köy yaşantısına geçilmiştir. Kalkolitik Çağ’ın ortalarında Obeyd (Ubaid) dönemiyle birlikte köyden kente geçiş süreci yaşayan Mezopotamya kültürlerinin, teknoloji için gerek duyduğu hammaddeleri, değerli taşları, dokuma için hayvansal yün ve besin kaynaklarını karşılamak için Anadolu’ya yöneldikleri bilinmektedir. Özellikle karayolundan yürünerek ya da akarsu ticareti ile sağlanan bu ihtiyaçlar, her türlü maden ve doğal kaynaklar bakımından zengin Doğu Anadolu coğrafyasını Mezopotamya için cazip hale getirmiştir. Bu iletişim bazı sorunları beraberinde getirmiştir. Orta Kalkolitik Çağ boyunca Mezopotamya, maden ihtiyacı için Doğu Anadolu’nun dağlık bölgelerinde ticaret kolonileri kurmuştur. Kuzeyde Doğu Anadolu’nun dağ arası ovalarına ve oradan Kafkasya’da bugünkü Gürcistan, Ermenistan içlerine kadar uzanmıştır. Obeyd etkilerinin girmesiyle de çanak çömlek üretimi bu bölgelerde serileşmiştir. İlk Tunç Çağı ile birlikte çömlekçi çarkının yaygın olarak kullanımı sonrasında ticarete, malların paylaşımı ve ürün dağıtım ihtiyacı doğmuştur. Kısacası, Doğu Anadolu ve daha kuzeyde Kafkasya içlerine uzanan bu ticareti ilişkilerde, kırsal ekonominin hakim olmasına karşılık, uzak mesafe ticaretinin izlerini yansıtmaktadır⁴⁶. Erzurum civarında yapılan son dönem araştırmalarıyla da bölgenin bu dönemde Güney Kafkasya Kalkolitik kültürleri ile etkileşim içerisinde olduğu kanıtlanmıştır⁴⁷.

41 Kırzioğlu, 1967: 96-97.

42 Ceylan-Günaştı, 2017: 319; Özdemir 2002: 14.

43 Payne, 2006: 177-223; Kırzioğlu, 1967: 96-97.

44 Ceylan-Günaştı, 2017, 319.

45 Belli, 1982: 140.

46 Özdoğan, 2002: 111-116.

47 Can, 2007:190-191.

1.2. Tunç Çağı

MÖ 3500-3200 tarihlerinde Güney Kafkasya’da yayılan Kura-Aras ya da Erken Transkafkasya kültürleri, Doğu Anadolu ile yakından ilişkilidir. Bölgede maden kullanımının artması, göç olgusunda önemli değişimlere neden olmuş ayrıca Kafkasya’nın toplumsal yapısını oldukça değiştirmiştir. Erken Tunç Çağı’nın sonlarında ve Orta Tunç Çağı’nda bölgede önemli değişiklikler yaşanmıştır. Keramik geleneği ve Kurgan tipi mezarlar bu dönem bölgeye gelmiş topluluklarla etkileşimlere işaret etmektedir⁴⁸. Bu dönem Geç Kalkolitik - Erken Tunç Çağı olarak adlandırılan Karaz Kültürü özellikle Erzurum ve dolaylarında etkili olduğu bilinmektedir⁴⁹. Erken Tunç Çağı’nda bölgede çok sayıda yapılmış olan kalelerin devamı, MÖ 2. Bin yılda yapılmaya devam etmiştir⁵⁰. Orta Anadolu’da Asur Ticaret Kolonileri Çağı ile çakışan bu dönem, Doğu Anadolu ve Kafkasya halkları ile ilgili çok fazla bilgi mevcut değildir. Ancak önceki hemojen yapı artık yok olmuştur. Kuzeydoğu Anadolu bölgesi ve Transkafkasya halkının yaşam biçimi tam anlamıyla bir değişime uğramıştır. Göçebe bir aşiret düzeni bölgeye hakim olmuştur. Toplum hayvanları için elverişli yüksek yaylalara kaymış, göçebe ve yarı göçebe yaşam biçimine geçmiştir. Kuzey Doğu Anadolu’yu içine alan bu geniş coğrafyanın bu denli değişime uğramasıyla ilgili olarak değişik görüşler bulunmakla birlikte, bölgeye dışarıdan gelen farklı kültürlere sahip etnik grupların bu değişimde etkili olduğu savunulmuştur. Bu kültürel değişim kendini, başta ölü gömme gelenekleri olmak üzere, mezar biçimlerinde, çanak çömlek yapımlarında ve en önemlisi metalürjide göstermiştir⁵¹. MÖ 2000’den itibaren atlı göçebe kültür görülmeye başlamış, Son Tunç Çağı’nın bitimi ve Demir Çağı’na geçişte ise Kuban Kültürü daha geniş alanda bölgede yaygınlaşmıştır.⁵²

1.3. Demir Çağı

Bu etkileşimin izlerine yazılı kaynaklarda ilk Urartular’da rastlıyoruz. Van (Tuşpa) merkezli kurulan Urartu Krallığı’nda, Erzurum ve çevresi Menua dönemine ait Yazılıtaş anıtında “*Geçiş Ülkesi*” olarak geçmektedir. Uygurluk MÖ 9.yy’dan itibaren etki alanını kuzeyde Çoruh Vadisine ve Kafkas Dağları’na kadar uzatmıştır⁵³. “*Diauehei*” olarak geçen ülke adı, Assur kaynaklarındaki “*Daieni*” ile eşleştirilerek kuzeye doğru yapılan bu seferler Çoruh Havzası dolaylarına lokalize edilmiştir⁵⁴. Diauehei topraklarının uzandığı coğrafya hakkında çok sayıda farklı görüş bulunmakla birlikte, genel olarak görüşler seferlerin Doğu Karadeniz

48 Can, 2007: 191.

49 Ceylan-Günaştı, 2017: 319.

50 Ceylan-Günaştı, 2017: 332.

51 Sevin, 2004: 106-110.

52 Özgül-Ceylan, 2017: 29-30.

53 Ceylan-Günaştı, 2017: 321; Özgül-Ceylan, 2017: 31.

54 Diakonoff-Kashkai 1981: 68-69; Bijişkyan, 1969: 66-67; Ünsal, 2006: 131; Ünsal, 2008: 9.

Dağları'nın güney yamaçlarında olma ihtimali üzerinde yoğunlaşmıştır. Nitekim Van yakınlarında ele geçirilen yazıtlarda adı geçen Qulha Ülkesi ile antikçağ Kolkhis'in yakın coğrafyalara işaret ettiği yaygın görüş olarak kabul görmüştür⁵⁵. Urartuların kuzeyde Diauehi ülkesine yaptığı seferlerle ilgili yazılı belge olarak, Menua dönemine ait Yazılıtaş Yazıtı, Hasankale Yazıtı, Dilibaba Yazıtı ve Süngütaş Yazıtı bulunmaktadır⁵⁶. Yazılıtaş Yazıtında;

“..Minua der ki, Diaeuhi'nin kralı Utupurşi ayaklarımına kapandı. Merhamet gösterdim, haraç vermesi koşulu ile hayatını bağışladım. Altın ve gümüş verdi. Haraç verdi....”⁵⁷

Urartu I. Arğişti dönemi Van Yazıtlarında yine seferlerin düzenli olarak devam ettiği öğrenilmektedir⁵⁸. Sefer yazıtı olan Sarıkamış Yazıtında;

“..Tanrılar bana kulak verdi püskürttüm. Qa..şehrine kadar..ko-valadım.. orada..yüz..20..yüz.Yaktım..Xyüz 50..kadın..Tanrı Haldi büyüklüğüyle Minua oğlu Arğişti..”

I. Arğişti hakkında bilgi veren Horhor Yazıtları'nda da yine Diauehi kralı bölgeden altın, gümüş, bakır, binek atı, sığır, koyun hatta esir alarak Urartu'ya dönmüştür⁵⁹. Van'daki Sahak Kilisesi duvarındaki bir kitabede, Diauehi itaat edildikten sonra Arğişti'ye haraç olarak;

“..41 mim (20.500gr.) halis altın, 37 min gümüş, () 10000 min tunç, 1000 binek atı, 300 öküz, 10.000 koyun vereceğini; ve bu vasal krallığın Arğişti'ye her yıl vergi olarak (?) min altın, 10.000 min tunç, (?) öküz, 100 inek, 500 koyun, 300 binek atı ödeyeceği..”⁶⁰ bildirilmiştir.

Bu yazıtların tümünde olduğu gibi vergilerin o dönemler için değerli madenlerle ödenmesi yaygın bir uygulamadır. Özellikle altın ve gümüş yönünden zengin olan coğrafyanın, vergisini de bu şekilde ödemiş olması olasıdır. Bakır madenlerinin bugün bile işletiminin devam eden Artvin yöresi için bu durum, antikçağda maden yönünden zenginliğinin yazılı kaynaklarla da kanıtıdır. Nitekim günümüzde dahi Artvin dolayları ve yakın coğrafyalar Bayburt, Gümüşhane, İspir civarları “*Maden Ülkesi*” olarak adlandırılmaktadır⁶¹.

55 Burney-Lang, 1972: 193; Özdemir, 2002: 15.

56 Ceylan-Günaştı, 2017: 319-322.

57 Payne, 2006: 220-223.

58 Payne, 2006: 177-178; Ceylan- Günaştı, 2017: 323.

59 Kırzioğlu, 1967: 51.

60 Kırzioğlu, 1953: 51.

61 Kose, 1991: 76.

I. Arğişti döneminde, kuzeyde Ağrı, Kars dolaylarına kadar egemenlik sağlanmış, bol miktarda ganimet ve on binlerce insan ve yüzbinlerce hayvan ele geçirilmiştir. MÖ 755-730 yılları arasında hüküm süren Kral Sarduri döneminde ise, Urartular bölgede altın dönemini yaşamış, çevre bölgelere yapılan seferlere devam etmişlerdir⁶². Sarduri dönemine ait bir yazıtta;

“Sarduri derki: aynı yıl ordularım la Abiliani ülkesine karşı sefere çıktılar. Tanrı Haldi’nin büyüklüğü ile bir yıl içinde ülkeyi ele geçirdim. Kaleleri yerle bir ettim, şehirleri yaktım ve ülkeyi tahrip ettim. Oradan erkek ve kadınları sürgün ettim. x bin 810 delikanlı, 3.496 canlı erkek ve 6(?) .408 kadın götürdüm. Kimilerini öldürdüm kimilerini de canlı aldım ayrıca 65 at, x bin 090 büyükbaş hayvan ve 10.897 küçük baş hayvan sürüp çıkardım. Sarduri derki: bu kahramanlıkları, bir yıl içinde tanrı Haldi’nin uğruna yaptım...” denilmektedir.

Yazıttan anlaşılıyor ki, sefer sonrası elde edilen ganimetlerin büyük çoğunluğu altın ve gümüş gibi değerli madenlerden oluşmaktadır. Yine bölgede bol miktarda olduğu bilinen büyükbaş, küçükbaş ve at gibi hayvanların yanı sıra köle olarak insanların getirilmesi bölge ile tek taraflı da olsa bir iletişimin yansımasıdır. Ülkeler birbirlerine olan vergi borçlarını ödemede bölge zenginliklerini aktif olarak kullanmışlardır. Ayrıca, bölgedeki güçlü Urartu varlığına ilişkin höyüklerden ele geçirilen çanak çömleklerde, Urartu egemenliğine dair izler oluşturmaktadır.

Konumuz itibarıyla bu ve devamında yapılan seferlerle sağlanan bölgeler arası etkileşimin, daha çok ne maksatla yapıldığı ve sonucu önemlidir. Yapılan seferlere ait kalıntılarda, Urartu yazıtlarının bulundukları güzergah itibarıyla ve coğrafi şartların zorluğu nedeniyle, bu seferlerin Urartu kralları tarafından daha çok ganimet elde etme amaçlı yapıldığı ve bölgede iskan edilmediği düşünülmüştür⁶³. Bölge şartları değerlendirildiğinde zorlu bir coğrafyadan bahsedilmektedir. Ve stratejik önceliği olmadığı için de burada yerleşim faaliyetlerinde bulunmamış olmaları mantığa aykırı görünmemektedir.

Bölgenin engebeli coğrafi yapı özellikleri ve ulaşım zorluğu göz önünde bulundurularak, Doğu Karadeniz’e yapılan seferlerin bir kısmının Erzurum üzerinden Şavşat istikametinde yapılmış olabileceği değerlendirilmiştir⁶⁴. Merkezi Erzurum olan Urartu krallığı için seferlerde doğal güzergahlar olan akarsu havzalarının kullanılması dönem şartlarına uygun düşmektedir. Nitekim Çoruh Havzası’nda, İspir ve daha güneyinde Çağdarış’ta Çoruh Nehri yatağının hemen kenarında önemli kaleler tespit edilmiştir⁶⁵.

62 Sevin, 2005: 76-78; Zehiroğlu, 2009: 4.

63 Köroğlu, 2001: 720-721.

64 Emir, 2012: 14.

65 Honigmann, 1970: 51-52.

Bunun yanı sıra, bölgede değer itibar edilen madenlerin çokça bulunması, onları güzergah boyunca kaleler vasıtasıyla koruma ihtiyacını doğurmuş olmalıdır. Doğal olarak nehirlerle yarılmış vadi yataklarını takip eden yol kenarlarına kaleler inşa edilmiştir. Bu kaleler su kaynaklarına kolay ulaşımın sağlandığı yerlere ve daha çok yüksek dağların ovalara yakın alçak tepelerinde inşa edilmişlerdir. Çoruh Nehri'nin kıyısında Artvin merkezdeki kale de keza bu şekildedir. Çoruh Havzası bu noktada Doğu Anadolu'yu Karadeniz'e açan bağlantı konumunda olduğu için özellikle tercih edilmiş olmalıdır. Kale yapıları aynı zamanda yapılan bu seferlerin geçici bir sefer olmadıklarını ve devamının geldiğini düşündürmektedir. Nitekim yukarıda izah edildiği gibi seferlerin devamı yapılmıştır.

Bölgenin jeopolitik konumu, yeraltı ve yerüstü kaynakları yönünden zenginliği MÖ 8. ve 7. Yy Helen yazarlarının da dikkatinden kaçmamıştır. Helenli kolonistlerin ilgisini bölgeye çekmek için Kolkhis bölgesi ile ilgili birçok efsane oluşturulmuştur. Bu efsanelerden en ünlü olanı “*Altın Post Efsanesi*”dir. MÖ 1. yy Strabon, MS 2. yy'da Arrianos⁶⁶ ve Thukydides⁶⁷ tarafından Kolkhis'e düzenlenen Argonautlar seferinin tarihi bir olay şeklinde aktarılmış olması, ilk etapta bölgenin gelişmiş maden ve teknolojisini akla getirmektedir. Efsaneye ilişkin ilk yazılı eser Homeros tarafından kaleme alınmıştır⁶⁸. Paryadros Dağları'nın yakınında demir madenleri ve çıkardıkları demiri işleyen Khalybler⁶⁹ ve demir madenciligi yapan Kolkhis halkı için demir önemli bir madendir⁷⁰. Nitekim Strabon, Kolkhis'te sadece demir değil, aynı zamanda altın, gümüş ve bakır gibi metallerin bulunmasının Argonautların seferi için mantıklı bir sebep oluşturduğunu söylemektedir⁷¹. Bunun yanı sıra Argonautlar ve Altın Post Efsanesinin, Kolkhis Bölgesi'nin ünlenmesinde önemli rolü olmuştur. Bu bağlamda seferin nedeni oldukça önemlidir. Özellikle Kolkhis'e varmak için Helenlerin geçmesi gereken zorlu yollar ve tehlikeli sular (Karadeniz / Pontus Euxeninos⁷²) vardır. Apollonius Rhodius, bu zorlu geçişi anlattığı eserinde;

*“..Her iki taraftan öldürücü kayaların yükseldiği, her zaman sisle kaplı ve dar bir boğaz vardır. Orada rüzgarlar o kadar kuvvetli eser ki, esmeye başladığı zaman boğazın iki tarafındaki kayalar onların şiddetine dayanamaz, birbirlerine yaklaşıp, tokuşurlar...”*⁷³ demektedir.

66 Arrianus: 60-65.

67 Thukydides: IV. 75.

68 Homeros: VII. 465-480.

69 Ksenophon: V. 1; Strabon: XII. 3. 19.

70 Kose, 1991, 74.

71 Strabon: I. 2. 39; XII. 3. 28.

72 Strabon: XII. 3.2.

73 Apollonius Rhodius: II. 540-560.

Kolkhis'e geliş yolculuklarında yaşanan zorluklar ve Karadeniz'in zorlu sularının anlatıldığı efsaneden anlaşıldığı kadarıyla, Yunanlıların Karadeniz'in en ücra köşelerine kadar sokulup, hiçbir bağları olmayan tanımadıkları kavimler arasında yerleşip Yunan kültürünü geniş bir alana yayma nedenlerinin başında, ticari ve ekonomik sebepler gelmektedir⁷⁴.

Efsane şu şekildedir; Hellas'taki Jölkos kentinin kralı Aison'un, üvey kardeşi Pelias tarafından tahttan indirilmesi sonrasında, Aison'un oğlu Jason, tahtı geri istediğinde Pelias, ondan bir kahramanlık yapmasını ister. Kolkhis'e gidip oradan Altın Postu getirmesini ister. Bunun üzerine Jason Argo isimli gemiyle Yunanistan'ın en soylu erkeklerini yanına alıp, kehanet merkezine de danışarak yola çıkmıştır. Kolkhis'e geldiklerinde, Kolkhis kralı tunç ayaklı boğaları tek eliyle arabaya koşarsa Altın Postu Jason'a vermeyi vaat eder. Kralın kızı Medeia ise Jason'a aşık olmuştur. Bu sebeple Jason'a yardım eder ve Altın Postu ve Medeia'ya alan Jason, Korintos'a dönmek için yola çıkar. On yıl Medeia'yla Korintos'ta yaşarlar ve sonra Medeia'dan boşanır. Bir süre sonra da Medeia Kolkhis'e geri döner⁷⁵.

Hesiodos bu ilişkiyi eserinde ayrıntılı olarak işlemiştir⁷⁶. Yunan kolonizasyon hareketi çoğunlukla sahillerde yoğunlaşmıştır. Kolkhis, antik edebi kaynaklarda en yoğun kolonizasyonun yaşandığı yerlerden biri olmuştur. Kolkhis Krallığı'nın güçlü olduğu dönemde merkez olan Çoruh boyları, MÖ V. yy'dan itibaren bu anlamda belirgin kültürel etkileşim yaşamıştır. Bu durum uluslararası bir ticari ilişkiden ziyade çok ta kompleks bir durumu yansıtmaktadır. Efsanelerde anlatılan olaylar, birbirinden çok farklı gelenek ve göreneğe sahip ulusların aynı coğrafyada bir arada bulunmaları ve sonrasında gelişen gelişmelerden ibarettir.

Yukarıda Paryadros dağ silsilesinde Strabon'un anlattığı olay ile bağdaştırıldığı bazı gerçeklerin efsanelerle de örtüştüğü gözden kaçmamaktadır.

Yunanlıların Karadeniz'de kurdukları önemli ticaret merkezlerinden biri olan Sinop'un da Kolkhis'e özel bir ilgisi olmuştur. Kent kolonizasyon hareketini Kolkhis'e yönlendirmiştir. Karşılıklı etkileşimin göstergesi niteliğinde, Kolkhis'te özellikle Sinop kolonisinin paraları çok sayıda bulunmuştur. MÖ 5. Ve 4. yy'larda Kolkhis'te etkin olan Helenlerle, Kolkhis çanak çömlekleri, başta Karadeniz coğrafyası olmak üzere bölge için ticari anlamda önemli ticaret malları arasında yer almıştır. Kolkhis çanak çömleklerinde ise Yunan figürünün etkisi azımsanamayacak kadar önemlidir.⁷⁷

Ayrıca Paryadros Dağları, Skydises ve Moskhika Dağları, gemi yapımı ve kereste için her çeşit ağacın yetiştiği uygun sık ormanlarla kaplıdır. Ve gemi

74 Mansel, 1971: 156-157.

75 Apollodoros: I. 16-28; Apollonius Rhodius: IV. 350-450; Arrianus: 60-65.

76 Hesiodos: 963-1002.

77 Kvirkevelia, 2010: 127-130.

inşaatlarında rutubete dayanıklı kereste üretimi ile de bölge ün yapmıştır⁷⁸. Strabon, gemi yapımı için her çeşit malzemeye sahip, bol miktarda kaliteli sedir, servi ve çam ağaçları olduğunu yazdığı eserinde, bu ağaçların nehir yolları vasıtasıyla denizlere ve oradan ticareti yapılan ülkelere taşındığını anlatmıştır. Bölgesinin zenginliğini şu şekilde ifade etmiştir;

“...Hem mahsulü açısından mükemmeldir (balı hariç, bu genellikle acıdır) ve gemi inşasıyla ilgili her şey açısından; çünkü sadece bir miktar kereste üretmekle kalmıyor, aynı zamanda nehirlerle de indiriyor. Ve insanlar keten bezlerini miktarlarda, kenevir, balmumu ve zift yaparlar. Keten endüstrisi çok geniş bir üne kavuşmuştur; çünkü dış yerlere keten ihraç ediyorlardı..”⁷⁹

Doğal zenginlikleri arasında yörenin balının, bugün hala şifa amaçlı üretim ve kullanımına devam edilmektedir. Ksenophon, “...bu baldan az yiyenler sarhoşa benziyor, çok yiyenler deli gibi oluyorlardı...hemen hemen balı yedikleri aynı saatte tekrar kendilerine geldiler” şeklinde ifade ettiği balın özellikle az miktarda kullanımına bugün bile dikkat edilmektedir. Artvin yöresinin doğal zenginlikleri arasında sayılabilecek boğa, bölgede yetiştiriciliği yapılan büyük baş hayvanlardır. Ksenophon eserinde yine; “...öteki tanrılara olan adaklarını da yerine getirmek için ellerine kafi miktarda boğa geçmiştir...”⁸⁰ ifadesi yer almaktadır.

MS 1. yy’ın ikinci yarısından itibaren Kolkhis’e seferler devam etmiş⁸¹, bölge Roma egemenliğine girmiş, bu süreçte de yabancı kavimler tarafından cazibe merkezi olma özelliğini devam ettirmiştir. Cassius Dio, Roma’nın MS 2. yy’ın başlarında yapacağı seferler için askerlerinin lojistik ihtiyaçlarını bu bölgeden karşıladığını anlatmıştır⁸². Ulaşımın çoğunlukla nehirler vasıtasıyla sağlandığı dönemlerde kıyı bölgelerde önemli kentlere sahip olan Kolkhis bölgesinde, ayrıca İbera üzerinden Hazar Denizi’ne ve oradan Hindistan’a uzanan bir ticaret yolunun varlığından söz edilmektedir⁸³.

Kültürel İlişkiler Vasıtasıyla Etkileşim

1.4. Tunç Çağı

MÖ 2. Binyılın ilk yarısı içinde bölgeye gelen göçlerle yaşanan değişim, öncelikle tarımsal ağırlıklı yaşam biçiminin gelişen ve değişen ekonomik düzenle birlikte farklılaşması ve eski anaerkil yapının ortadan kalkmasıyla olmuştur.

78 Arrianus: 58-59.

79 Strabon: XI. 2. 17.

80 Ksenophon: IV. 6. 25.

81 Arrianus: 75-76.

82 Cassius Dio: 190-194.

83 Arrianus: 78-79.

Giderek inanışlar ve geleneklerde bölgede değişim yaşanmış, mezar biçimleri değişmiştir. Bu değişimle birlikte Kurgan türü mezarlar yaygınlaşarak tüm Transkafkasya'ya yayılmıştır. Mezarlar, soylu insanların öbür dünya ihtiyaçlarını karşılayacak nitelikte hazırlanmıştır. Mezarlarda ölü hediyesi olarak gümüş ve altından kaplar, işlemeli çanak çömlekler ve kalaylı tunçtan silahlar bulunmuştur. Kafkasya ile Doğu Anadolu arasındaki ticari ilişkilerin beraberinde oluşan kültürel farklılaşmaya, kurganlarda elde edilen buluntular en güzel örnekleri oluşturmaktadır. Gerek gömü biçimleri gerekse ölü hediyeleri, bölgeye göçlerle gelen toplulukların etkini yansıtmaktadır. Çanak çömlekler ya da mühürler üzerindeki sanatsal figürlere bakıldığında, Güney Kafkasya kültürüyle örtüşmeyen öğelere rastlanılmıştır. Figürler daha çok Orta Anadolu ya da Mezopotamya'nın etkilerini taşımaktadır⁸⁴. Ayrıca madeni kalay ticareti bu dönem bölgede ön plana çıkmıştır. Maden kaynaklarıyla gelen bu yeni yaşamın getirdiği zenginlik, kültürel değişimi de beraberinde getirmiş olmalıdır. Eskiçağ'da özellikle Kafkasya coğrafyasının devamı niteliğinde olan Transkafkasya ile Doğu Anadolu arasındaki kültürel etkileşimin sağlanmasında, bu anlamda göçler birinci derecede etkili olmuş olmalıdır.

1.5. Demir Çağı

MÖ 9.yy'dan itibaren Çoruh Vadisi ve Kafkas Dağlarına kadar uzanan bölümde Urartu Krallığının etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Egemenlik alanı yaklaşık 220 bin kilometrekarelik bir coğrafyaya yayılmış olan devlet, her yıl sefere çıkan ordusu için hızlı ve etkili bir ulaşım ağına öncelik vermiştir. Bu sebeple de uygarlık, yol, kervensaray ve köprü yapımına önem vermiştir. Urartular bu dönemde kuzeyden Transkafkasya ve Doğu Karadeniz dolaylarına inen halkla ilk kez, I. Argişti'nin (MÖ 774) Çıldır Gölü civarına düzenlediği seferle karşı karşıya gelmişlerdir⁸⁵.

MÖ 8. yy sonlarına doğru ise Artvin yöresi kuzeyden gelen toplulukların (Kimmerler ve devamında İskitler) göçüne maruz kalmıştır⁸⁶. Kolkhis Krallığı bazı topraklarını kaybettiği bu olay sonrasında devletin merkezini Chorokhi Nehri'nden (Çoruh Nehri) taşımak zorunda kalmıştır⁸⁷. MÖ 7. yy ortalarından itibaren kuzeydoğudan Urartuları tehdit eden İskitler'in üzerine, güneyde Med boyundan Pers kralı Kyaksares (MÖ 625-585) yürümüştür. Pers kralı I. Dareius ise MÖ 6. yy'ın sonlarına doğru bölgede üstünlüğünü kurmuştur. Ancak tıpkı Urartular'da olduğu gibi bölgeye iskân etmemiş, halkı vergiye bağlanmakla yetinmiştir. Bu süreçte gelişmeler bölgeler arası kültürel etkileşimi de beraberinde getirmiştir⁸⁸.

Hazar Denizi'nin batısını izleyerek Herodotos'un "*Yukarı Asya*" dediği Doğu Karadeniz'e gelip yerleşen İskit boyları, önlerinde Kimmerleri kovalayarak

84 Sevin, 2004: 114-117.

85 Sevin, 2005, 78.

86 Herodotos: IV. 11.13.

87 Kurguz, 2016: 38.

88 Can, 2007: 192.

gelmişlerdir. Skytler gelmeden önce bu ülkenin sahibi Medlerdi diyen Herodotos, Skytler'in bu bölgede yirmi sekiz yıl hüküm sürdüğünü yazmıştır⁸⁹. Çoruh Havzası'na Kolkhis'lilerin coğrafyasına gelen İskitlerin burada oldukça uzun süre yaşadıkları anlaşılmaktadır.

Herodotos, İskitler'in bu göçlerini anlattığı eserinde;

*"...Kimmerler'in yanına göç ettiler...Skyth'ler geldikleri zaman, Kimmerler büyük bir istila karşısında oldukları düşüncesiyle toplanıp görüştüler...Sonunda sayıları birbirine denk olduğundan birbirleriyle dövüştüler: ve Kimmer halkı kardeş eliyle ölenleri Tyras ırmağı kıyılarına gömdü, mezarları hala durur. Geride kalanlar onları mezarlarına koyduktan sonra yurtlarını bırakıp çıktılar. Skytler geldiğinde kimseler kalmamıştı..Bugün de Skythia'da Kimmer kaleleri vardır..."*⁹⁰

Bu anlatımda Skytler'den önce bölgeye Kimmerler'in gelip bir süre burada yaşadıkları, sonrasında ise tamamen Skytler'in "...Kafkasları sağlarına alarak..."⁹¹ buralara gelip yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Çoruh Havzası'nın en batıda Bayburt dolaylarına kadar olan kesiminde Skytler yerleşmişlerdir⁹². Artvin dolaylarına Sakalar⁹³, Saspir veya Herperit diye isimlendirilen bir Skyt boyu, Yusufeli/Artvin ve İspir/Erzurum'a yerleşmiştir. Ve İskender dönemine değin bu bölgede Skytler'in varlığından söz edilmektedir⁹⁴. Skytler'in geniş sınırları Herodotos'ta şu şekilde verilmiştir;

*"...Skytler iki kenarı deniz kıyısı olan bir dörtgen çizer, denize bakan kenarlarının uzunluğu eşittir. ...Skytia'nın bir uçtan bir uca enlemesine uzunluğu dört bin stad olur. ..boylamasına dagene dört bin stad tutar..."*⁹⁵

Bu geniş coğrafyada yaşayan Skytler'in savaş gelenekleri hakkında, Herodot'ta çok uç anlatımlar yer almaktadır⁹⁶. Ancak antik batı yazarlarının bölgeye karşı önyargılı ve taraflı olmaları ihtimal dahilindedir.

Anabasis'te;

"...Phasis Nehri'nden iki gün mesafede iki günde on parasang gidilerek dağların ovaya inmek için aşılacak yerlerinde Khalyb'ler, Ta-

89 Herodotos: IV. 1, 12; Kırzioğlu, 1953: 47-48.; Can, 2007: 192.

90 Herodotos: IV. 11-12.

91 Herodotos: IV. 12.

92 Ksenophon, IV. 7. 18.

93 Herodotos: VII. 64.

94 Kırzioğlu, 1967: 99-101.

95 Herodotos: IV. 101.

96 Herodotos: IV. 64.

oklar ve Phasian'larla karşılaştıklarını ..”⁹⁷ anlatan Ksenophon'un, “...Bundan sonra Helenler, Khalybler memleketinde yedi günde on beş parasang ilerlediler...Bundan sonra dört plethron genişliğindeki Harpasos (Çoruh) Nehrine kadar ilerlediler. Buradan da İskitler'in memleketine girerek bir ovada dört günde yirmi parasang gittiler...”⁹⁸ diye ifade ettiği yer, Çoruh Nehri'nin batısında İskitlerin memleketi olarak konumlandırılmış olan⁹⁹, yaklaşık Artvin ili ve devamında Bayburt'a kadar olan coğrafyaya karşılık gelmektedir. Yukarıda (harita.1) görüldüğü gibi, Çoruh Nehri, Artvin ilinin batısında yani sol tarafındadır.

Antik kaynaklardan Ksenophon'un aktardığı bilgilerde İskit halkı şu şekilde tanımlanmıştır;

“..Bunlar memleketlerinden geçtikleri bütün kavimlerin en savaşçıları idi, dövüştürün çekinmiyorlardı. Zırhları ketendendi ve karınlarına kadar iniyordu, zırhlarının iplikleri sıkı bükülmüş ipliktendi. Dizlik ve tulga taşıyorlardı. Kemerlerinde Lakonia kılıçları büyüklüğünde bir harp bıçağı sokulu idi. Alt edebildikleri bütün düşmanlarını bununla öldürüyorlardı. Onların kafalarını kesiyor ve çekilirken beraber götürüyorlar, düşmanları kendilerini görebilirse türkü söylüyor ve dans ediyorlardı..Beşinci gün Thekhes adındaki dağa vardılar..”¹⁰⁰

Herodotos'ta ise, Skyt kadınlarının Kolkhis yöresindeki kölelerden çocuklarının olduğu¹⁰¹ bildirilmiştir. Antik kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda Çoruh Havzası dolaylarında uzun süre yaşamlarını sürdüren Skytler, bölge halkı ile karışık kaynaşmıştır. Adet ve gelenekler yönünden her iki taraf için etkileşim kaçınılmaz olmalıdır.

Herodotos'ta genişçe anlatılan İskitlerle Amazonların ilişkileri şu şekildedir; Skytler tarafından bunlara “Amazonlar- erkek öldürenler” ismi verilmiştir¹⁰². Coğrafyada o dönem için Amazonların Argonautlar'la çağdaş bir zaman diliminde Kafkasya'da görülmeleri, mitlerde de yer almaktadır¹⁰³. Amazonların savaşçılıkları aynı zamanda madencilikle olan ilişkilerini de yansıtmaktadır. Çünkü gelişmiş savaş

97 Ksenophon: IV. 6. 5.

98 Ksenophon: IV. 7. 17-18.

99 Can, 2007: 193.

100 Ksenophon: IV. 7. 15-17; IV. 7. 21. Bu konuda Shane Brennan, Ksenophon'un bu yolculuğunda izlediği yolu bizzat yola çıkarak geçmeye çalıştığını ancak Thekhes Dağı'nın yeri gibi birçok konumu tespit etmekte zorlandığını anlatmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkzn. Brennan, 2020: 15-20.

101 Herodotos: IV. 64.

102 Herodotos: IV. 110-119.

103 Demir, 2016: 136.

araçları ve bunların üretim teknolojilerine sahip olan halklarla madencilik arasında tarih boyunca ilişki olmuştur¹⁰⁴. Gerek Herodotos'un anlatımlarında gerekse, Helen mitolojisinde Amazonlarla Argonautların çağdaş bir zaman diliminde Doğu Karadeniz'de bulunmaları soy ve akrabalık bağlarına dayalı unsurları da ön plana çıkarmaktadır¹⁰⁵.

Amazonların İskit topraklarına girip yağmaladıkları anlatılır. Dilleri, giyinişleri farklı olan bu topluluk karşısında Skytler, bunların kadın olduklarını anladıklarında onları öldürmemişlerdir. Onlardan çocukları olsun istemişlerdir. Herodotos, bunlardan genç erkek ve kadınlarının evlendiklerini yazmıştır¹⁰⁶.

Skytler'in şöyle dedikleri yazılmıştır;

*“..Bizim ana babalarımız, malımız mülkümüz var. Artık böyle yaşamayı bırakalım (savaşmayı) bizimkilerle birleşelim, onlar gibi yaşayalım. Bizim karılarımız olacaksınız, üstünüze başka kadın getirmeyeceğiz..”*¹⁰⁷

Cevap olarak Amazonların;

*“..Biz sizin evlerinizdeki kadınlarla birarada oturamayız; törelerimiz birbirine benzemez....Eğer siz bizleri karı olarak almak ve bize iyi davranmak istiyorsanız, gidip babalarınızı bulunuz, payınıza düşenleri alıp geliniz. Burada kendi yasalarımıza göre yaşayalım... Delikanlıların akılları yattı, öyle yaptılar..”*¹⁰⁸ şeklinde devam etmektedir.

Metnin devamında ise Skytler'in güneyden gelen İranlılara karşı Yunanlılardan yardım istedikleri, buna cevap olarak ise onların; siz önce İranlılara saldırdınız ki onlar size saldırıyorlar. Biz onları öldürmeye kalkmayız. Üstümüze gelirlerse ve ilk onlar saldırırsa ancak onlarla savaşırız. Değilse yerimizde rahat dururuz, demişlerdir¹⁰⁹. Bu diyaloglarda dikkat çeken husus, Amazonlarla soya dayalı bir etkileşimin yaşandığıdır. Amazonların Skytler karşısında kendi yasalarına göre yaşamak istedikleri görülmektedir. Anadolu'nun etnik tarihi zenginliği bakımından değerlendirildiğinde diğer bölgelerine nazaran çok farklı etnik topluluğun bölgede bulunması oldukça önemli bir ayrıcalıktır. *Harita.2*'de görüldüğü gibi Artvin yöresi ve Kolkhis bölgesi, dönem dönem, farklı topluluktan halklara Amazonlar, Kolkhlar, Mossynoikler, Laziler, Khalybler, Taoklar, Tibarenler vd. gibi ev sahipliği yapmıştır. Her ne kadar Doğu Karadeniz'de yaşayan halklar hakkında

104 Kose 1991, 74.

105 Demir 2016, 136-139.

106 Herodotos: IV. 110-119.

107 Herodotos: IV. 114.

108 Herodoto: IV. 114-115.

109 Herodotos: IV. 119.

antik yazarlar kendi bakış açılarıyla, toplulukların uç özelliklerini anlatmışlarsa da, etnik farklılıktan kaynaklı bu mozaığe sahip olmak Artvin ve yöresi için ayrı bir zenginliktir¹¹⁰.

Harita.2. A Classical map of Asia Minor-AD 63-72. W. M. Calder and G. E. Bean.

Herodotos bu etkileşimle ilgili olarak, Skythler için; “...Skythler, yabancı geleneklerden hangisi olursa olsun, ama özellikle Yunanlılarınkinden ödleri patlar...” ifadesini kullanmıştır. Skytler için bu benzerlik istenen bir durum olmayabilir fakat gelenek ve inaçlarına yansıyan benzerlikler yok değildir. Nitekim Yunanlıların tanrıları olan bu tanrılar için Ksenophon bölgeden geçerken, “..kurtarıcı Zeus ile Herakles’e yollarını kolaylaştırmaları için kurbanlar sunduklarını...” anlatırken, Yunanlıların inanç ve adetlerinin gereği olan ritüellerini bu coğrafyalarda gerçekleştirdikleri görmekteyiz. Ayrıca Herodotos’un, “...İskitlerin ..Tanrılar içinde yaranmak istedikleri en başta Hestia olmak üzere Zeus ve Toprak, ki bunu Zeus’un karısı olarak tanırırlar, sonra Apollon, Göksel Aphrodite, Herakles ve Ares’tir. Bu tanrılar bütün Skythia’da ululanırlar...”¹¹¹ şeklindeki ifadesi, dini yönden halkın yöreye gelen Yunanlıların inançlarından etkilendiklerinin kanıtıdır. Eserin devamında bu tanrılar değişik isimlerle bölgede tapınım görürler şeklinde açıklamıştır¹¹². Her iki durum için de kesin olan bir gerçek ortadadır ki ticaret amacıyla bu coğrafyaya gelen Yunanlılar ile Kolkhis toplumu arasında toplumsal yapı, sosyal ve dini yönden etkileşim kaçınılmaz olmuştur. Tabi bu etkileşim daha çok kıyı ticaret üssü olarak kullanılmış olan kıyı kentlerinde olacağı için Artvin ili Karadeniz kıyı şeridindeki ilçeleri ile kent merkezi dahil olmak üzere, Yusufeli, Ardanuç vd. kesimleri arasındaki kültür farklılıkta bu etkileşimin rolü büyük olmalıdır.

Bölgede belki de Argonaut Efsanesi’nin etkisiyle Phasis’liler, Klasik dönemden itibaren Karadeniz kenarındaki kentlerde olduğu gibi, kendi etnik

110 Ksenophon, IV.6.5; Işık, 2008: 179.

111 Herodotos: IV. 59.

112 Herodotos: IV. 76.

kökenleri konusunda orjinlerini Hellas'a bağlama eğiliminde olmuşlardır¹¹³. Bu durum Artvin ilinde tarih boyunca coğrafi yapının iç ve kıyı olarak, kültürel anlamda, yaşayış ve gelenekler bakımından da oluşturduğu farklılıkları akla getirmektedir. Nitekim Artvin kıyı kesiminde yaşayan bölge insanlarının taşıdığı antropolojik yapı özellikleri, Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklı izler taşımaktadır¹¹⁴.

Argonautlar miti, bu kapsamda içinde barındırdığı özellikler ile çalışma alanımız olan coğrafyanın yer aldığı Doğu Karadenizle, Yunan coğrafyası arasındaki, Altın Posta sahip olma rekabeti, güç mücadelesi yanında keşif, fetih gibi kavramları ön plana çıkarmaktadır. Bazı kaynaklarda "Altın Post" efsanesinde Jason'un sefer sebebinin Postu getirmek olmadığı da ifade edilmektedir. Korintos'lu şair Eumelos'a göre, Jason'un Kolkhis'e gitme amacı "Altın Post" efsanesi değildir. Ona göre Kolkhis kralı Aietes (Medeia'nın babası) aslen Korintos'ludur. Eumelos'un bu yorumu şu şekilde değerlendirilmiştir. Aietes, kendisi ya da kendi soyundan birisi, çocuğu ya da torunu daha sonra Korintos'a geri dönecektir. Nitekim bu Argonaut Efsanesindeki olay ile gerçekleşecektir. Medeia Jason'la Korintos'a gider¹¹⁵. Medeia'yı konu alan eserinde Euripides, Korintos'a gidişinin ardından gelişen olayları anlatmaktadır¹¹⁶.

Herodotos'a göre ise, Kolkhis kralının kızı Medeia'yı Persler kaçırmışlardır. Kral arkalarına adam salmıştır. Kendi soylarından saydıkları için MÖ 5. yy'da Persler'in Kafkaslar'a kadar geldikleri ("...zira Kafkasların kuzeyinde İranlılar yoktu..."¹¹⁷) ve Perslere kendi istekleri ile vergi vermelerini buna bağladıkları şeklinde anlatmıştır¹¹⁸.

Herdotos'un "...Kolkhisliler besbelli Mısırlıdırlar; bunu ben başkalarından işitmeden önce kendim anladım..." eserin devamında "...İnsanlar arasında yalnız Kolkhisliler, Mısırlılar ve Ethiopialılar sünnet olurlar....bu adeti kim kimden aldı ...bilemem...Ama Mısırlılarla ticaret yapan halklar bunu Mısır'dan öğrenmişlerdir..." ifadelerinde de, Kolkhis bölgesi ile Mısır arasında kültürel anlamda bir etkileşimin söz konusu olduğunu söyleyen Herodotos, eserin devamında "...Mısırlılar da Kolkhisliler de keteni aynı biçimde işlerler.." ifadelerinde olduğu gibi, Kolkhisliler'in Mısırlılar'la akrabalığa giden bağlarının olabileceğini ifade etmiştir. Fakat bu tarz gelenek ve adetlerdeki benzerliğin, toplumların uzun süreçli gerek ticari gerekse kültürel alış verişleri sonrasında gerçekleştiği bilinen bir gerçektir. Bir diğer mit Prometheus'un, Tanrı Zeus tarafından Kafkas dağlarında zincire vurulması olayında; "dünyanın en son ucundaki Kafkasya'ya" tabiriyle tanımlanan Kafkaslarda Prometheus, sevilen bir kahraman olarak karşımıza

113 Arrianus: 74.

114 Işık, 2008: 182.

115 West, 2002: 121.

116 Euripides: 1-1389.

117 Herodotos: III. 97.

118 Herodotos: I. 2; III. 97; VII. 62; VII. 79.

çıkılmaktadır. Şunu söyleyebiliriz ki, oluşturulan bu mitler, toplumların karşılıklı ekonomik ve kültürel etkileşimlerinde önemli rol oynamıştır¹¹⁹.

Sonuç

Her türlü maden ve doğal kaynaklar bakımından zengin, son derece önemli bir coğrafya olan Doğu Karadeniz / Çoruh Havzası, kuzey-güney ve doğu-batı yönünde bir geçiş coğrafyasıdır. Bu özel durumu Eskiçağ'da güç odaklarının dikkatinden kaçmamıştır.

Bölgeye gelen toplulukların temel ihtiyaçlarından tahıl, ticari faaliyetlerde nehir ve deniz ulaşımı için kereste, silah yapımı için madenler ve gelişen uygarlıkla birlikte insan ihtiyaçlarını karşılamada Kolkhis bölgesi önemli kaynaklara sahip, cazip bir bölgedir. Özellikle madenleriyle dikkat çeken bölgede, Kalkolitik Çağ'la başlayan ticari süreç, kolonizasyon döneminde olanca hızıyla devam etmiştir. Bölgeyle etkileşime geçen topluluklardan başta Hititler, Urartular olmak üzere Skythler, Persler ve MÖ 5. yy'dan itibaren ise Yunanlılar, ekonomik faaliyetlerin yanı sıra kültürel yönden bölge halklarıyla, etkisi bugünlere kadar uzanan kültürel etkileşim süreci yaşamışlardır.

Bölgenin coğrafi şartlarına rağmen yaşanan hareketlikte, Doğu Anadolu Dağları'ndan kaynağını alıp, Artvin il merkezinden geçerek Karadeniz'e ulaşan Çoruh Nehri'nin oluşturduğu havzanın rolü oldukça önemlidir. Çoruh Nehri'nin kendine has özellikleri nedeni ile ana yatak ulaşımında pek kullanılamamış, bu sebeple daha çok nehir kolları üzerinden, nehir genişliğinin dar yerlerinde yapılmış köprüler vasıtasıyla ulaşım sağlanmıştır. Bölgede yapılacak yeni çalışmalarla kara ya da nehir ulaşımı için önemli yapılar olan köprü, kervansaray, kale ve kule gibi yapılar tespit edilerek bu bağlantının ayrıntıları hakkında geniş bilgi sahibi olunabilecektir.

119 Beall, 1991: 355-371; Demir, 2016: 136-139.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- APOLLODORUS (2017). *Bibliotheka*, Çev. Nur Nirven, Pinhan Yayıncılık, İstanbul.
- APOLLONIUS RHODIUS (1811). *Argonautics*, Vol. II-IV, Çev. W. Preston, Printed at the Stanhone Press, London.
- ARRIANUS, (2005). *Arriani Periplus Ponti Euxini*, Çev. Murat Aslan, Odin Yayıncılık, İstanbul.
- CASSIUS DIO, (1906). *Dio's Roma*, Vol. I, Ed. Herbert Baldwin Foster, New York.
- EURİPİDES, Ed. David Kovacs. See: Perseus Dijital Library.
- HERODOTOS, (1991). *Herodot Tarihi*, Çev. Müntekim Ökmen, Remzi Kitapevi Yayınları, İstanbul.
- HESİODOS, (1914). *Theogony*, Ed. Hugy C. Evelyn. See: Perseus Dijital Library.
- HOMEROS, (1984). *İlyada*, Çev. Azra Erhat-A. Kadir, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
- KSENOPHON, (1982). *Anabasis*, Çev. Hayrullah Örs, Meb Yayınları, İstanbul.
- PLİNİUS THE ELDER (GAIUS PLİNİUS SECUNDUS), (2017). *Doğa Tarihi (I. ve II. Kitap)*, Çev. İnanç Pastırmacı, Say Yayınları, İstanbul.
- See: *The Natural History*, Ed. John Bostock, 1855. Perseus Dijital Library.
- STRABON (1924). *Geography*, Vol. VI-XIV, Ed. H. L. Jones. Perseus Dijital Library.
- STRABON (1892). *The Geography of Strabo*, Vol I, Translated by H. C. Hamilton, London.
- STRABON (2009). *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap:XII-XIII-XIV*, Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- THUKYDİDES, (2019). *Peloponnes Savaşları*, Çev. Furkan Akderin, Belge Yayınları, İstanbul.

Modern Kaynaklar

- BEALL, E. F. (1991). "Hesiod's Prometheus and Development in Myth", *Journal of History of Ideas*, C. 52. S. 3, Universty of Pennsylvania Press, s. 355-371.
- BELLİ, Oktay. (1982). "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I*, Görsel Yayınları, İstanbul, s. 140-208.
- BRENNAN, Shane. (2020). *On Binler'in İzinde Adım Adım Türkiye, Suriye ve Irak*, Çev. Nihan Naiboğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- BIJIŞKYAN, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul.
- CAN, Birol. (2007). "Antik Kaynaklar Işığında Kuzeydoğu Anadolu Bölgesi Tarihi ve Kültürel Coğrafyası", *Doğudan Yükselen Işık-Arkeoloji Yazıları/ Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Eds B. Can ve M. Işıklı, s. 189-206.

- CEYLAN, Alpaslan- GÜNAŞDI, Yavuz. (2017). “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. 4, S. 13, s. 313-350.
- DEMİR, Muzaffer. (2016). “Helen Kolonizasyon Dönemi Etnasında Hellen-Kolkhis (Gürcistan) İlişkilerinin Başlangıcı ve Süreci Üzerine Değerlendirmeler”, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C. 17, S. 36, s. 135-153.
- DIAKONOFF, I.- M-KASHKAİ, S. M. (1981). *Répertoire Géographique des Textes Cunéformes*, Band 9, Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
- DUNDUA, Tedo. (2018). “Colchis & Iberia in Antiquity”, *Ancient History Encyclopedia*.
- EMİR, Osman. (2012). “Eskiçağ’da Doğu Karadeniz Bölgesi’nin Jeopolitik Önemi“, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. VII, S.13, s. 9-26.
- HONIGMANN, Ernst. (1970). *Bizans Devleti’nin Doğu Sınırı*, Çev. F. Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- IŞIK, Adem. (2008). “Karadeniz Bölgesinde Eskiçağ Halkları”, *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S. 16, s. 177-183.
- KAPTAN, Ergün. (1990). “Türkiye Madencilik Tarihine Ait Buluntular”, *MTA Dergisi*, S. 111, s. 175-186.
- KAYMAKÇI, Salih. (2013). Eskiçağda Kelkit Vadisi (Lykos), Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- KIEPERT, Heinrich. (1881). *A Manual of Ancient Geography*, Translation From The German Of Heinrich Kiepert, Ph. D., Macmillan and Go, London.
- KIRZIOĞLU, M. F. *Yukarı Kür ve Çoruk Boyu En Eski Çağlardan 12. Yy Başlarına Değin*, TTK yay, Ankara 1946.
- KIRZIĞLU, M. Fahrettin. (1953). *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul Matbaa Basımı, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin. (1967). *Artvin il Yıllığı*, Güneş Matbaacılık Yayınları, Artvin.
- KOSE, A. Hikmet. (1991). “Tarihsel ve Mitolojik Verilerin Işığında, Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi Uygarlıklarının Madencilik Faaliyetleri”, *Jeoloji Mühendisliği*, S. 39, Trabzon, s. 72-82.
- KÖKTEN, İ. Kılıç. (1943). “Kars’ın Tarih Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, *Belleten*, C. VII. S. 27, Ankara, s. 601-613.
- KÖKTEN, İ. Kılıç. (1944). “Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, *Belleten*, C. VIII, TTK, Ankara, s. 667-673.
- KÖKTEN, İ. Kılıç. (1947). “Bazı Prehistorik Yerleşmeler Hakkında Yeni Gözlemler”, *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, S. 1, Ankara, s. 223-239
- KÖROĞLU, Kemalettin. (1996). “1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1, (27-31 Mayıs), Ankara, s. 369-397.
- KÖROĞLU, Kemalettin. (1998). “1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C. 1, Tarsus, s. 143-160.

- KÖROĞLU, Kemalettin. (1998a). “1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması”, *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C. 1, Ankara, s. 127-157.
- KÖROĞLU, Kemalettin. (2001). “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten*, C. LXIV, S. 241., TTK, Ankara, s. 714-741.
- KURGUZ, Rahim. (2016). Eskiçağ Tarihinde Kolkhis Bölgesi, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- KVIRKVELIA, Guram. (2010). “Colchis-North Black Sea Area-Sinope: The System of Interregional Trade”, *Varia Anatolica*, S. 21, s. 127-131.
- LORDKIPANIDZE, Monsieur Otar D. (1983). “The Greco-Roman World and Ancient Georgia (Colchis and Iberia)”, *Publications De l’Ecole Française de Rome*, s. 123-144.
- MANSEL, A. Müfid. (1971). *Ege ve Yunan Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- MUTLU, Gülseren. (2019). “Eskiçağ’da Artvin”, *Artvin Tarihi Araştırmaları-1*, Ed. Nuri Yavuz, Kriter Yayınları, İstanbul.
- ÖZDEMİR, Halit. (2002). *Artvin Tarihi*, Egem Matbaacılık, Artvin.
- ÖZDOĞAN, Mehmet. (2002). “Köyden Kente Kalkolitik Çağ”, *Arkeoatlas, Yaşayan Geçmişin Dergisi*, S. 1, İstanbul, s. 110-129.
- ÖZGÜL, Oktay -CEYLAN, Nezahat. (2017). “Caucasus Passeges in Ancient History (Daryal and Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt. 4, S. 13, s. 24-62.
- PAYNE, Margaret R. (2006). *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- PINKERTON, John. (1811). *The Best and Most Voyage and Travels in All Parts of the World*, C. IX, London.
- SEVİN, Veli. (2004). “Doğu Anadolu Orta ve Son Tunç Çağı”, *Arkeoatlas, Yaşayan Geçmişin Dergisi*, D-B-R Yayınları, C. 3, s. 104-129.
- SEVİN, Veli. (2005). “Urartu Krallığı”, *Arkeoatlas Yaşayan Geçmişin Dergisi*, D-B-R Yayınları, C. 4, s. 64-121.
- ÜNSAL, Veli. (2006). “Doğu Karadeniz’in Tarihi Coğrafyası”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. VIII, S. 2, Erzurum, s. 129-144.
- ÜNSAL, Veli. (2008). “Urartu Krallığı’nın Kuzeybatı Seferleri”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 3/5, Autumn, s. 9-32.
- WEST, M. L. (2002). “Eumelos’: A Corinthian Epic Cycle?”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 122, s. 109-133.
- YILDIRIMER, Saim - ÖZALP, Mehmet - YÜKSEL, Esin E., (2015). “Büyük baraj projeleri ve bağlantılı yol inşaatları sonucunda Çoruh Nehri Havzasında oluşan arazi kayıplarının ve tahribatlarının belirlenmesi”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, C. 16, S. 1, s. 1-17.
- ZEHRİROĞLU, A. M. (2009). “MÖ 8. Yüzyıl Urartu Belgelerinde “Kolha”, *Skani Nena 1*, İstanbul, s. 1-8.

5. BÖLÜM

ARTVINLİ HALK ŞAİRİ GÜLDEN'İN YEREL AĞIZLA YAZDIĞI “ANA” ŞİİRİNİN DİLBİLGİSEL İNCELENMESİ

Sabina ABİD*

Giriş

Diller, insanların iletişim ihtiyacından doğar ve zamanla toplumun tarihi, coğrafi ve kültürel durumuna göre gelişirler. Toplumlar büyüyüp çoğaldığı ve çeşitli boyalara ayrılarak farklı coğrafyaları mesken tuttuğu için çeşitli etkilere maruz kalmış ve ayrışmaların başlamasına sebep olmuştur. Coğrafi ve sosyo-kültürel hayatta ortaya çıkan bu ayrışma, ilk önce toplumun kavram dünyasını ve sonra da dilini etkilemiştir. Dilde ortaya çıkan bu ilk ve küçük farklılıklar ağız adlanır (Buran, 2002: 97). Diğer bir ifadeyle ağız, bir ölçünlü dilde var olan, coğrafyaya bağlı çoğunlukla ses, bazen de şekil, anlam, söz varlığına göre birbirinden az çok farklılık gösteren konuşma şekilleri, ağız dilidir (Karaağaç, 2013: 75). Aşık edebiyatının çeşitli türlerinde şairler yazan halk şairleri, şiirlerinde çoğunlukla halk dili yani ağız dilini kullanır (Güleç, 2002: 304). Çünkü halk şiirleri, halk içinden çıkan şairlerin sözlü şiir geleneğine bağlı kalarak deyişlerini hece ölçüsüyle ve özel şekillerle ortaya çıkardıkları manzum ürünlerdir. İlk müellifleri bilinmeyen anonim eserler olduğu gibi müellifleri belli olan ürünler de halk şiiri olarak kabul edilir. İsminin belli olduğu veya olmadığı ya da tarihsel süreç içinde unutulmuş şairler, belli nazım kalıpları ve türleriyle halkın yaşantısını, duygu ve düşüncelerini, sevinçlerini, kederlerini, inançlarını, korkularını, sorunlarını, özlemlerini belirli yapılarda söylerler. Bu yönüyle değerlendirildiğinde halk şiiri, hem kişiye özel hem de anonim ürünleri kapsar (Sever, 2013: 9). Halk şiirinde yalın ve sade bir dil kullanılır. Fakat tek bir dil ve üslup kullanılmaz. Türk halk şiirinin kendine has dil ve üslup özelliği vardır. Bu üslupta bölgenin kullandığı dil esas alınır. Halka hitaben yazılan bir şiirde, halkın anlayabileceği dil ve üslup kullanılır. Halk şairleri, şiirlerini genellikle yetiştikleri ortamda kullanılan ağız özellikleri ve yerel kelimelerle yazarlar (Güzel, 1999: 658).

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin/Türkiye, sabinaabid@artvin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2502-7691>.

Bu çalışmada Artvinli halk şairi Gülden'in "Ana" şiiri ele alınıp şiirin yazıldığı Artvin ağzının dilbilgisel özellikleri incelenmiştir. Çalışma, hem diyalektoloji hem de dilbilim çalışmalarına katkı sağlamak amacıyla ele alınmıştır.

Gülden ve "Ana" Şiiri

Gülden Kimdir?

Artvin halk şiirinin gelişmesine katkısı olan Gülden mahlasıyla bilinen Güldane Taş, 1967 yılında Artvin merkeze bağlı 5 km. uzaklıktaki Şehitlik köyünde doğmuştur. İlkokul eğitimini Şehitlik Köyüne bağlı Çoruh İlköğretim okulunda başlamış ve başarıyla bitirmiştir. Fakat ortaokula babasının engelinden dolayı gide-memiştir. İçindeki okuma sevgisi ve Gülden'in babasına olan ısrarı okuma engelini ortadan kaldırmıştır. Halasının desteğiyle ortaokulu Kız meslek ortaokulunda dışarıdan bitirmiştir. Güldane Taş, o yıllarda yazdığı şiirlerini saklar ve " " *Kim ne der?* " düşüncesiyle paylaşmaz. Lise eğitimini Kazım Karabekir Lisesinde yaşıtlarından çok sonra Edebiyat ve Sosyal Bilgiler bölümünü dışarıdan okuyarak tamamlar. Liseyi bitirdikten sonra üniversiteye hazırlanır. Fakat üniversite sınavına başvurduğu zaman tercih zamanı yaptığı basit hata yüzünden eğitiminden bir yıl uzak kalır. Bir yıl sonra Karadeniz Teknik Üniversitesi Sınıf Öğretmenliği bölümünü kazanır fakat eğitimine devam edemez. Çünkü kayıt yaptırmadan önce tanıştığı kişiyle ani evlilik kararı alır. Bu evlilikten iki oğlu dünyaya gelir. Fakat 15 yıllık evlilik özel sebeplerden dolayı sonlanır. Güldane Taş, bu dönemde tekrar üniversite sınavına girer ve bu kez Artvin Çoruh Üniversitesi Bitki Materyalı ve yetiştiriciliği bölümünü kazanır. Kazanmış olduğu bölümü, örgün eğitim olduğu için ve ailesinin geçimini sağlamak için çalışması gerektiğinden eğitimini devam ettiremez. İçindeki okuma sevgisi geçmeyen Güldane, yine sınavlara girer ve Açık öğretim Sosyal Bilimler bölümünü kazanır. Okuduğu bölümün son sınıfına geldiğinde harç parasını ödeyemez ve yine eğitimini tamamlamadan bırakmak zorunda kalır. Çünkü çocuklarının eğitimi için para gerekir. Oğullarının okuması için elinden geleni yapan bir anne olarak kendine öncelik vermez. Çocuklarının okuması için sözleşmeli olarak da çalışmayı kabul eder. Güldane Taş, halen Artvin Anadolu İmam-Hatip Lisesi Müdürlüğü'nde şirketten sözleşmeli olarak çalışmaktadır.

Şair, sıkıntılı geçen evlilik yıllarında kendisini şiire verir ve 2008 yılından 2011 yılına "*Çisem Irmak*" mahlasını kullanır. 2011 yılından Kültür Bakanlığı tarafından Halk şairi olarak tescil edilince "*Gülden*" mahlasını kullanır. Bugün de şiirlerinde aynı mahlası kullanmaktadır (Bahadır, 2015: 25-26). Gülden, tasavvuf şiirlerinin dışında yazdığı bütün şiirlerinde sade ve anlaşılır bir dil kullanmıştır. Halk ağzıyla yazdığı şiirleri çoğunlukla duyguya dayalı şiirlerdir. Gülden, yazdığı şiirlerini yaşamış olduğu kültürel ortamın etkisiyle şekillendirdiği için bu ortamın yani Artvin'e ait olan kelimelere de şiirlerinde yer vermiştir. Yazar, çokça kitap okuduğu ve söz varlığını geliştirdiğinden dolayı yerel kelimeleri birkaç şiiri dışında çok fazla kullanmamıştır. Gülden, yerel ağza ait kelimelerden oluşan şiirlerini Artvin'i tanıtmak, yerel ağızda kullanılan kelimelerin tanıtılması amacıyla yazmıştır (Bahadır, 2015: 42).

“Ana” Şiiri

Güliden, “*Ana*” şiirini 11’li heceyle mizahî tarzda Artvin ağzıyla yazmıştır. Yazdığı mizahî şiirinde şair, hicivli dille yalancılığa kadar çeşitli olumsuzlukları, dengesizlikleri ifşa etmek istemiş, yalanlara göz yumulduğunu ama söylenilen yalanların gerçeği kapatmadığını dile getirerek düşüncelerini *ana* kelimesiyle vurgulayarak dörtlüklerini kuvvetlendirmiştir. Yaşadığı sıkıntıları, isyanlarını annesiyle paylaşmış görünse bile gerçekte anneyi sığınacak biri gibi gördüğü için bu kelimeyi kullanmayı tercih etmiştir.

ANA!

Civciv ferik olmuş, yumurta vermez, (1)
 Çağırdım gel bili, gelmiyer ana! (2)
 Çöplükte samanı, yerina sermaz, (3)
 Tökarım her dili, bilmiyer ana! (4)

Domatis, biberi pas mi tutarmış? (5)
 Tavuklar pininda, erken yatarmış, (6)
 Sabah kuşluk vakti, horoz ötarmış, (7)
 Havliyer itlarda, duymiyer ana! (8)

Karakızın sütünü sağiyerkan, (9)
 Güneş da yamaçlarda doğuyerkan, (10)
 Merek dibina çamur, yağıyerkan, (11)
 Horomlar, üst üste olmiyer ana! (12)

Halil emmi geldi, ister demli çay. (13)
 Şeker kıtlamadır, sen yanına koy. (14)
 Ağırır dizlari, feryad eder vay! (15)
 Kendini misafir, saymiyer ana! (16)

Ezan okur hoca minare solda, (17)
 Cep tilifon almış, bozulmuş halda, (18)
 Tünemiş serçelar hepsi bir dalda, (19)
 Ağaçtaki kuşlar gülmiyer ana! (20)

Davari, komundan çayıra yaydım, (21)
 Karabaş, Sürmegöz beraber saydım, (22)
 Azık diyeriken, bir kete koydum, (23)
 Kurudu, boğazdan geçmiyer ana! (24)

Kaval elimdeydi, türkü çağırdım, (25)
 Nara attım, Çamlıbel'de bağırdım, (26)
 Birkaç batman gelir, biraz ağırdım, (27)
 Tartılarda, düzgün tartmıyer ana! (28)

Güliden der! Hicivin cılkın çığardım, (29)
 Limon olsa, yazmak gene sığardım, (30)
 Akkuş kanadında, şiir yığardım (31)
 Gerçeği, yalanlar örtmıyer ana! (32)

“Ana” Şiirinde Artvin Ağzının Kullanımı

Dilbilgisel İnceleme

Artvin merkez ağzı, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli ilçeleri dahil Karahan'ın diyalektolojik sınıflandırmasına göre (1996: 54) Doğu Grubu ağızları içinde yer alırken, Hopa, Arhavi, Borçka ilçeleri Kuzeydoğu Grubu ağızlarına dahil edilir (1996: 97). Artvin ağzı ses ve şekil özellikleri bakımından yazı dilinden farklılık gösterir. Bu farklılık Artvin ağzıyla yazılmış olan “Ana” şiirinde de bariz şekilde görülebilir.

Ses bilgisi özellikleri

d>t değişmesi

“Ana” şiirinde geçen *tökarım* kelimesinde, *d>t* değişmesi Artvin ağzı ve ilçelerinde geniş şekilde görülür. Ön seste *t* tonsuzlaşması, diğer Çağdaş Türk lehçelerinde sık görülen ses olayıdır. Bu yönüyle Artvin ağzı, ön seste *t*'nin korunduğu Çağdaş Türk Lehçeleriyle¹ birleşir.

Ünsüz ikizleşmesi

Şiirde geçen *emmi* kelimesinde kelime ortasında *m* sesi ikizleşmiştir.

emi>emmi (mm ikizleşmesi)

Ünsüz benzeşmesi

Horonlar> horomlar (n>m benzeşmesi, nazalleşme);

Daralma

a, e > â, ê, ı, î, i: Geniş-düz ünlülerin darlaşması, daha çok iç seste ve açık hece-lerde görülen bir ses olayıdır. Kelime köklerinde, eklerde ve *y* ünsüzünün daraltıcı etkisiyle ortaya çıkan daralmalar görülebilir. Artvin ve yöresi ağızlarında kelime köklerinde ve eklerde yaygın görülen ses olayıdır. Bu ses olayı, *a* ve *e* ünlülerinin

1 Ön ses *t* ünsüzü, Tatar Türkçesinde (Şahan, 2015: 15), Azerbaycan Türkçesinde (Ahundov, 1984: 119), Kazak Türkçesinde (Koç-Doğan, 2004: 89), Kırgız Türkçesinde (Başdaş- Kutlu, 2016 :46), Uygur Türkçesinde (Buran-Alkaya, 2013: 199) korunmuştur.

y'ye benzeme (i'leşme) durumudur. Eklerde y ünsüzünün yanında düzenli olarak bir daralma olayı görülür (Turan, 2006: 60). Şimdiki zaman bağlantı ünlüsünün geniş ünlüler yerine düz dar ünlülerle kullanılmasını, -y- sesinin düz dar ünlülerle özel bir yakınlığı bulunduğu için geniş ünlülerin y'den önce i ve ı'ya dönüşmesi olarak gösterilebilir (Brendemoen, 1992: 27).

“Ana” şiirinde hem kelime hem de eklerde daralmalar tespit edilmiştir.

Kelimelerde:

domatis (5), tilifon (18)

Eklerde:

davari (21), gelmiyer (2), bilmiyer (4), havliyer (8), duymiyer (8), olmiyer (12), saymiyer (16), gülmiyer (20), geçmiyer (24), tartmiyer (28), örtmiyer (32).

Kalınlaşma

Artvin ve yöresi ağızlarında düz geniş ünlülerden kalın a ve ince e sesinin var olmasına rağmen, ince ünlü dizilişine sahip olan kelimelerin sonlarında ve eklerde genellikle e> a kalınlaşması görülmektedir (Turan 2006: 61). Ünlü kalınlaşması sonucu oluşan kalınlık- incelik uyumsuzluğu Artvin ve yöresi ağızlarında yaygın görülür.

“Ana” şiirinde görülen kalınlaşmalar:

-maz< -mAz (Geniş zamanın olumsuzu) : vermaz (1), sermaz (3);

-a< -A (Yönelme hali eki) : yerina (3), dibina (11);

-ar< -Ar (Geniş zaman eki) : tökarım (4), ötarımış (7).

-lar< -lAr (Çokluk eki) : itlarda (8), dizlari (15-2), serçelar (19).

-da < -dA (Bulunma hali eki) : itlarda (8), halda (18);

-kan< -kAn (Zarf fiil eki) : sağiyerkan (9); doğuyerkan (10); yağıyerkan (11).

da< dA (Bağlaç): güneş da (10).

İncelme

Doğu Karadeniz ağızlarında ünlüler bütün ünsüzlerin yanında incebilir (Karan, 1996: 98).

Kelimelerde:

domatis (5); pas mi (5); tilifon (18);

Eklerde:

davari (21), tutarmış (5), ötarımış (7), sağiyerkan (9), doğuyerkan (10), yağıyerkan (11), olmiyer (12), saymiyer (16)

Şekil Bilgisi Özellikleri

Çokluk ekinin kullanımı: Çokluk eki, Artvin ağzında çoğunlukla ünlüsü kalın şekliyle kullanılır. Şiirde de *-lar* çokluk ekinin kalın ünlüyle kullanılan şekilleri tespit edilmiştir.

-lar itlarda (8); dizlari (15); serçelar (19);

Hal eklerinde değişmeler: Artvin ağzında, ismin hal çekimlerinde görev değişikliği sık görülür.

Yalın halin belirtme hal yerine kullanılması

Karabaş, *Sürmegöz* (Sürmegöz'ü) beraber saydım (22)

Belirtme halinin yalın hal yerine kullanılması

Domatis, *biberi* (biber) pas mi tutarmış? (5)

Belirtme hali eki

-i : davari (21);

Yönelme hali eki

-a : yerina (3); dibina (11)

Bulunma hali eki

-da : pininda (6); itlarda (8); halda (18);

Öğrenilen geçmiş zaman ekinin kullanımı

Kuzeydoğu Grubu ağızlarında öğrenilen geçmiş zaman eki *-miş* genellikle tek şekillidir (Karahan, 1996: 98).

ferik olmuş (1); tutarmış (5); yatarmış (6); ötarmış (7); tünemiş (19);

Şimdiki zaman ekinde meydana gelen değişmeler

Artvin ağzında şimdiki zaman eki ölçünlü dilden farklı ses değişmesine uğramış şekilleriyle kullanılır. Şiirde şimdiki zaman çekiminde yalnız ince ünlülü *-yer* eki² kullanılmıştır. Doğu Grubu ağızlarında (Diyarbakır Çermik; Erzincan Kemah, Refahiye; Artvin, Bingöl Karlıova; Gümüşhane Torul, Kelkit; Tunceli Pertek) kullanılan *-yer* grubu şimdiki zaman eki, bağımsız bir ek olarak, biçim ve görev bakımından Türkmen Türkçesiyle örtüşür (Özek, 2012: 1755). Türkmen Türkçesinde şimdiki zamanda ince sıradan fiil çekimlerine *-yäär* eki getirilmektedir (*övrenyäär*, *bilyäär*) (Kara, 2012: 126).

2 - *yer* eki, Artvin'in birçok ilçe ve köylerinde (Ardanuç ilçesi ağzında her durumda getirilen şimdiki zaman ekidir (Şenol, 2015: 97), (Yusufeli Ersis (Kılıçkaya) köyü ağzında) kullanılmakta ve söz konusu ek, bölgede yaşamış olan Kıpçakların hatırası olarak kabul edilmektedir (Hunutlu, 2014: 378).

-yer: gelmiyor (2); bilmiyor (4); havlıyor (8); duymiyor (8); sağlıyor (9); doğuyor (10); yağıyor (11); olmiyor (12); saymıyor (16); gülüyor (20); diyor (23); geçmiyor (24); tartmıyor (28); örtmüyor (32);

Geniş zaman ekinin kullanımı

Artvin ağzında, ince sıradan fiil çekimlerine geniş zamanın çoğunlukla ünlüsü kalın olan şekli getirilir.

-ar : tükürüm (4); ötürmüş (7);

Şiirde standart dilde olduğu gibi **-ar** ekinin kalınlık- incelik uyumuna uyduğu örnekler de vardır.

yatarmış (6); ağırır (15); tünemiş (19); gelir (27); sığardım (30); yığardım (31);

-maz (olumsuzu) : vermez (1); sermez (3);

Zarf Fiil eki

-kan : sağlıyor (9); doğuyor (10); yağıyor (11);

Edatların kullanımı

Soru edatı mı şiirde ünlüsü ince olan şekliyle kullanılmıştır.

mi : pas mı (5)

Yapım eklerinin kullanımı

çöplükte (1), *kuşluk* (7), *demli* (13), *bozulmuş* (18), *yazmak* (30)

Söz Varlığı Özellikleri

Yerel Kelimeler

Şiirde ağza özgü olan kelimeler tespit edilip Derleme Sözlüğünden (2009) yararlanılarak anlamları açıklanmıştır. Şiirde kullanılan yerel kelimeler arasında yalnız Artvin ağzında kullanılan kelimelerin yanı sıra birçok bölge ağzında kullanılan kelimeleri de görmek mümkündür. Şiirde geçen yerel kelimelerin kullanıldığı anlamı dışında farklı anlamlarına yararlanılan sözlükte yer verilmiştir. Şiirde sınırlı sayıda yerel kelime tespit edilmiştir. Gülten, şiirinde çoğunlukla yazı dilinden kelimeler kullanmıştır. Bu da şairin yazı dilini iyi bildiği için etkisinde kaldığı düşünülebilir.

ferik (1) Kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavruları, piliç (DS: 1846).

pin (6) kümes (DS: 3455)

merek (11) samanlık (DS: 3168)

ağır (15) ağrımak (DS: 92)

komun (21) ahır, davarların tutulduğu kapalı alan

azık (23) Harmanda yağmur yemiş ve özlüğünü yitirmiş tahıl (DS: 441)

kete (23) Yağlı, mayalı ya da mayasız hamurdan yapılıp küldü pişirilen çörek (DS: 2772),

batman (27) Büyük su testisi, büyük çömlek ; 200 m² lik arazi ölçüsü, (DS: 572)
cılkını çıkmak (29) bozmak (DS: 913)

Deyimler/Atasözleri

Sözlü geleneğin önemli söz kalıplarından birini de deyimler oluşturur. Deyim, bir kavramı ifade etmek için kullanılan özel bir anlatım biçimidir. Aşık edebiyatında her yörede kullanılan deyimlerin dışında yöresel deyimlerin de kullanıldığı görülebilir. Deyimler, anlatım zenginliğini sağlamak için kullanılır. Bunun yanı sıra deyimlerden yararlanılarak bağlı olduğu kültürün sözlü geleneğinin tanıtımı da yapılır. Atasözleri, sözlü gelenekten doğmuş bir genel kural, bir düstur niteliğinde olan kısa ve özlü sözlerdir. Her atasözünün bölgelere göre kalıplaşmış olan özel şekilleri bulunmaktadır (Artun, 2013: 21). “*Ana*” şiirinde hiç atasözü bulunmadığı halde 6 deyim tespit edilmiştir. Bu deyimler arasında yalnız bölgede kullanılanların yanı sıra ölçünlü dilde kullanılan deyimlere de şiirde yer verilmiştir.

ferik olmuş (1), *tökarım her dili* (4), *feryad eder* (15), *türkü çağırdım* (25), *nara attım* (26), *cılkını çığardım* (29)

Ünlemler

Gülden, şiirinde çok fazla ünlem kullanmamıştır. Başka kelime türleriyle şair, içindeki duygu, heyecan, üzüntü, itiraz ve isyanlarını mizah yoluyla dile getirebilmiştir. Şiirde “*Ana*” kelimesi yanında ünlem kullanılarak seslenmede, *vay* ünlemi de tedirginliği ifade etmek için kullanılmıştır. Bir mısrasında da (29) ünlem olmadığı halde ünlem işaretini fiil yanında kullanarak ünlemlili hitap şekline başvurmuştur.

ana (2, 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32), *vay* (15), *Gülden der!* (29)

Söz Dizimi

Ölçünlü dilden ses, şekil özellikleri bakımından farklılaşan bölge ağızı, söz diziminde de farklılıkları devam ettirir. Türkçede genellikle yüklem, cümle sonunda kullanılır. Anadolu ağızlarında belli bir kurala bağlı olmadan çeşitli sebeplerle yüklem cümlede yer değiştirir. Doğu Grubu ağızlarının en önemli özelliği yazı dilinden farklı olarak soru cümlelerinde soru bildiren ek ve edatlar kullanılmadan kelimenin son hecesinde yoğunlaşan vurguyla cümleye soru anlamı kazandırmaktır (Karahana, 1996: 52-103). “*Ana*” şiirinde ek ve edatların kullanılmadığı vurgulu soru cümlelerine rastlanmazken basit, birleşik yapıları cümleler, özellikle birçok devrik cümleler tespit edilmiştir. Devrik cümlelerin çokluğu, şiirin hem manzum biçimde olması hem de bölge ağızında devrik cümlelerin yaygın kullanımıyla alakalıdır. Bundan başka şiirde ölçünlü dilden farklı olarak yüklemde *-dır* bildirme ekinin kullanıldığı cümle de tespit edilmiştir.

Tökarım her dili, bilmiyer ana! (4) (devrik cümle), *Tünemiş serçelar hepsi bir dalda* (19) (devrik cümle), *Limon olsa, yazmak gene sığardım* (30) (şarhli birleşik cümle), *Şeker kıtlamadır, sen yanına koy* (14). (yüklemin *-dır* bildirme ekiyle kullanımı).

Sonuç

Çalışmada halk şairi Gülден'in Artvin ağızla yazdığı “*Ana*” şiirinin dilbilgisel incelenmesi yapılmıştır. Gülден, şiirlerini hem standart dille hem de Artvin ağızıyla yazmıştır. Çalışmada incelenmeye alınan “*Ana*” şiirinin Artvin ağızıyla yazılması, şiire ayrı bir canlılık ve doğallık katmıştır. “*Ana*” şiiri, 11 hece, 8 dörtlük ve 32 mısradan oluşan mizahî şiirdir. Çalışmada öncelikle ses, şekil bilgisi, söz varlığı ve söz dizimi ölçütleri esas alınıp sınıflandırılarak inceleme yapılmıştır. Şiirde ölçünlü dildeki seslerin gösterilmesinden dolayı bölgeye özgü sesler tespit edilememiştir. Fakat Artvin ağızına ait önemli ses olaylarına şiirde rastlanılır. Çalışmada inceleme konusu tek şiir olduğundan dolayı bölgede yaygın kullanılan ses olaylarının tek örneği karşımıza çıkar. Alıntı kelimelerde ve eklerde incelenen yanı sıra eklerde bölgeye özgü kalınlaşmanın hakim olduğu görülebilir. Şiirde şekil bilgisi bakımından elde edilen veriler değerlendirildiğinde çokluk eki, hal ekleri, görülen geçmiş zaman, zarf fiil ekindeki kullanım şekilleri bakımından bölgeye özgü özelliklerin yansıtıldığı görülmektedir. Fakat şiirde öğrenilen geçmiş zamanın bölgeye özgü tek şekilli örneklerinin yanı sıra çok şekilli örnekleri de kullanılmıştır. Bunu şairin yerel ağıza hakim olmasının yanında, ölçünlü dili iyi bilmesinden kaynaklandığı ve etkisinde kalarak kullandığı gösterilebilir. Bundan başka şimdiki zaman ekinin ölçünlü dilden farklı birçok değişik şekillerinin Artvin ağızında kullanılmasına karşılık şairin şiirde yalnız bir şeklinin (-yer) 'in kullanıldığı örnekler tespit edilmiştir. Bu şairin doğup büyüdüğü köyün etnik yapısının etkisiyle ağırlıklı olarak söz konusu eki kullandığı muhtemeldir.

Halk şairi Gülден, şiirinde Artvin'i tanıtmak, Artvin'e özgü ses, şekil bilgisi özelliklerini ve kelimelerin tanıtılmasını hedeflediği için yerel ağız araç olarak kullanmıştır. Ağız özellikleriyle yazılmış her çalışma; onun varlığını taşıyan ve koruyan bir belge özelliğindedir. Halk şiirlerinde ağız kullanımı, ağız verilerinin belgelenmesi ve ağız incelemeleri bakımından yararlı olduğu görülebilir. Çalışmada ağızla ilgili seslerin net tespiti yapılamasa da ses, şekil bilgisi ve söz varlığıyla beraber elde edilen verilerin önemsenecek derecede ağız çalışmaları için yararlı malzemeyi ortaya koyduğu gösterilebilir. Böylece yerel ağız özellikleriyle yazılmış halk şiirlerini incelemek, ağız malzemesini derlemek amacıyla kullanılması gereken yöntemlerden biri olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- AHUNDOV, Ağamusa (1984), *Azerbaycan Dilinin Fonetikası*, Maarif Neşriyyatı, Bakı.
- ARTUN, Erman (2013), *Aşık Edebiyatı Metin Tahlilleri*, Karahan Kitabevi, Adana.
- BAHADIR, Sedat (2015), *Artvinli Halk Şairi Gülden*, Pamiray Yayınları, İstanbul.
- BAŞDAŞ, Cahit KUTLU, Abdülmukaddes (2016), *Kırgız Türkçesi*, Paradigma Akademisi, İstanbul.
- BRENDEMOEN, Bernt (1992), “Trabzon Ağızlarında Şimdiki Zaman Bağlantı Ünlüsü”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s.19-34.
- BURAN, Ahmet (2002), “Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri”, *Türkbilig*, S 4, s. 97-104.
- BURAN, Ahmet ALKAYA, Ercan (2013), *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- GÜLEÇ, Hamdi (2002), *Halk Edebiyatı*, Çizgi Kitabevi yayınları, İstanbul.
- GÜZEL, Abdurrahman (1999), *Dini Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- HUNUTLU, Ümit (2014), “Yusufeli’nin Ersis (Kılıçkaya) Köyü Ağzında /-r/, /-(y)er/, / (y)ür/ eklerinin zaman görevi bakımından ayrımı”, *Turkish Studies*, Sayı 9 (12), s.369-380.
- KARAAĞAÇ, Günay (2013), *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARA, Mehmet (2013), *Türkmen Türkçesi Grameri*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- KARAHAN, Leyla (1996), *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- KOÇ, Kenan DOĞAN, Oğuz (2004), *Kazak Türkçesi Grameri*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- ÖZEK, Fatih (2012), “Türkiye Türkçesi Doğu Grubu Ağızlarında Şimdiki Zaman Ekleri”, *Turkish Studies*, Sayı 7(1), s.1751-1765.
- SEVER, Mustafa (2013), *Türk Halk Şiiri*, Ankara Üniversitesi Yayınevi, Ankara.
- ŞAHAN GÜNEY, Fatma (2015), *Tatar Türkçesi Referans Grameri*, Kriter Yayınevi, İstanbul.
- ŞENOL, Sevgi (2015), *Ardanuç Ağızı*, Rota Barışçı Matbaacılık ve Tanıtım Hizmetleri AŞ, Bursa.
- TURAN, Zikri (2006), *Artvin ili Yusufeli İlçesi Uşhum Köyü Ağızı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Türkiye Halk ağzından Derleme Sözlüğü, (2009), Türk Dil Kurumu yayınları, Ankara.

6. BÖLÜM

A MULTILINGUAL “CONTACT” HUB IN WHICH ALTAI FACES CAUCASIA IN THE NORTH EASTERN TURKEY: LAZ ENCOUNTERS TURKISH IN ARTVIN

Mehmet AKKUŞ*
Batuhan AKKUŞ**

Introduction

This chapter aims at shedding light on an underestimated language contact hub in the northeastern Turkey, i.e. Artvin where an Altaï language encounters an endangered Caucasian language, namely Laz, with a special focus on the outcomes of lexical borrowing from a socially-dominant language within the vicinity of Artvin. This chapter also attempts to outline a framework for some of the general issues that come to light when one studies language contact in the Caucasian *Sprachbund*. Throughout the history, Laz has been in close contact with other non-Caucasian speech communities e.g. Greeks, Armenian, and Turkish etc. However, since Laz has never been a written and documented language, it has always been a challenging task to trace language contact between ancient Laz society with neighboring Greek and Roman civilizations from a historical linguistic viewpoint (see Kavtaradze, 2009; Akkuş, 2019).

In this chapter, we have also attempted to examine whether the existence of Turkish nouns as loanwords code-copied in a multilingual ecology situated in Artvin due to contact-induced language change with a culture-heavy loanword transmission by categorizing loanwords in accordance with Thomason and Kaufman's (1991) borrowing scale. With the introduction of constructs *borrowing*, *loanword* and *contact-induced language change*, data were provided from both authentic spoken and written texts including daily conversations, destanis (a kind of Laz folk song), legends, folklore texts, and folk tales.

The organization of the study starts with the identification and explanation of some characteristic features of Laz and the Laz community in Artvin. Later, it provides a brief history of language contact of Laz and Turkish, presents a review of relevant literature on Laz, further elaborates on definitions of loanwords, borrowing and contact-induced language change. It eventually aims at explaining methodological considerations, and concludes with final remarks.

* Assist. Prof. Dr., Artvin Coruh University, Faculty of Education, Department of Foreign Language Education, mehmetakkus@artvin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9604-1418>

** Freelance researcher, batusakkus@gmail.com

Main Features of Laz And The Laz Speech Community, With A Special Focus on Artvin

Artvin is home to at least five distinct languages (Turkish, Georgian, Laz, Hamshen, and Lomari), three of which are endangered languages: Laz (ISO-639-3: lzz), Hamshen (ISO-639-3: hyw), and Lomari (not having any ISO-639-3 code) in a compact language ecology (between latitude: 40.882155; longitude: 39.295025 and latitude: 41.377067; longitude: 41.434354) according to the UNESCO Atlas of the World's Languages in Danger.

Hamshen, also known as Homshetsma, an Indo-European language, is mainly spoken in the Hopa and Borçka districts of Artvin by a small number of speakers. Hamshen is classified as an Indo-European language and it is referred to both as Homshetsma (UNESCO, 2010) and Hamshen, Hamschen (Ethnologue, 2019). According to The Endangered Languages Catalog, the estimated number of Hamshen speakers is not available at all.

Laz is a member of South Caucasian (also called Kartvelian) language family which comprises three other languages, i.e. Svan, Georgian and Mingrelian (Karimova – Deverell, 2001: 16; Lacroix, 2007: 1). Testelec (1997: 235) approaches this issue from a Kartvelo-centric perspective, claiming that it is possible to call Laz as Chan with the justification that Laz language is a subbranch of Georgian. It is a well-known fact that Mingrelian and Laz have been closely related to one another among all Caucasian languages. Kutscher (2001a: 1) asserts that these languages became completely autonomous languages under different administrative and religious ecologies in the course of history. Congruent with such claims, Laz and Mingrelian are sometimes referred as dialects of the Zan language (see Jorbenadze, 1991).

When it comes to Laz language ecology, Figure 1 illustrates the linguistic situation in the Caucasian sphere with a special focus on Laz-speaking communities in the northeastern Turkey.

Figure 1 below indicates that the habitat of Laz forms a compact linguistic area in the coastline of Artvin and Rize provinces situated in the Black sea region (cf. Kojima and Bucaklışı, 2003). Laz is mainly spoken in Arhavi, Hopa, and Borçka situated in Artvin. There are Laz speakers in Pazar, Ardeşen, Fındıklı in the vicinity of Rize province, and in some other “language islands” in the Marmara and the western Black sea region.

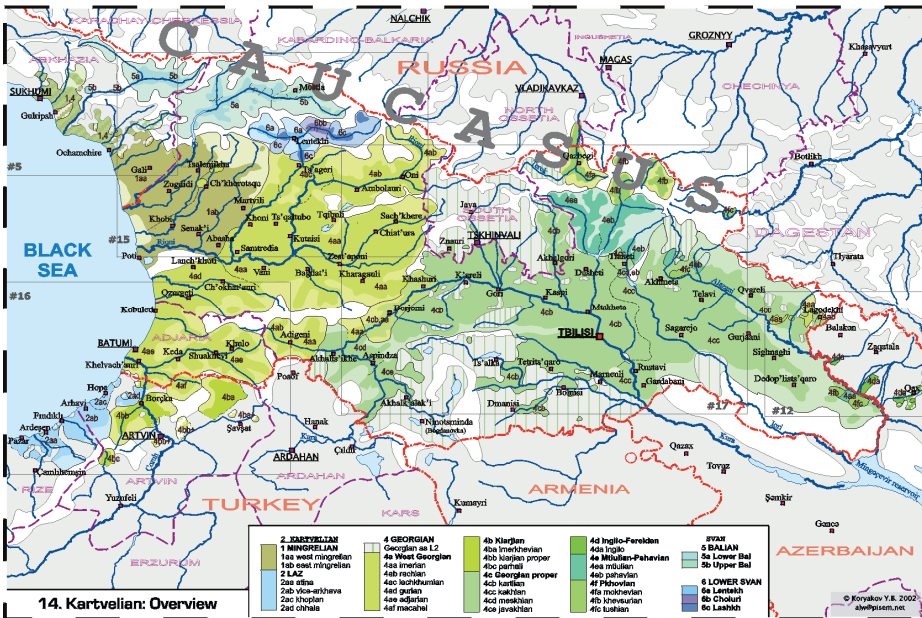

Figure 1: Map of Kartvelian languages (Koryakov, 2002)

The estimated number of Laz speakers varies between 46.987 (Andrews, 1989: 176) and 500.000 (Holisky, 1991). Karimova and Deverell (2001: 16) assert that this number could be counted as high as 150.000.¹

As for Laz dialects, Marr (1910) and Čikobava (1936) claim that there are three main Laz dialects. However, Kojima and Bucaklışı (2003: 54) along with Kutscher (2001a: 7) suggest that Ardeşen (Art'aşenuri) dialect should be regarded as a distinct Laz dialect as well. The data presented here were compiled from various Laz dialects but it is not only limited to Hopa (Xopuri), Arhavi (Ark'abuli, Ark'aburi), and Borçka (Çxaluri) dialects.² Kojima and Bucaklışı (2003) put forward a completely distinctive categorization of dialects: *Gyulva* (for western dialects) including Pazar (Atinuri), Ardeşen (Art'aşenuri) and *Yulva* (for eastern dialects) including Fındıklı Arhavi (Vi3e Ark'aburi), Hopa (Xopuri) and Borçka-İçkale (Çxaluri).

Kojima and Bucaklışı (2003: 21) draw attention to the danger which awaits Laz in a century or less, warning that Laz may become extinct if nothing is done to preserve it. Kutscher (2008: 99) summarizes this issue with her own statement as such: '[i]t seems necessary to classify Laz as a highly endangered language given

1 Such disparity regarding the population of the Laz speech communities might result from the scattered settlement of the Laz people due to the migration into European countries for social and economic reasons.

2 Not only Lazuri (Laz language) is a written language but also are there a lot of distinct dialects. Therefore, there is no standard Lazuri. Consequently, data presented in this paper were derived from all Lazuri dialects.

jects from nonagentive, thematic subjects and objects), with identical patterning in both series’.

A Brief History of The Laz Language Contact

Throughout the history, Laz has been in close contact with other non-Caucasian speech communities e.g. Greeks, Armenian, and Turkish etc. In his profound article, Kavtaradze (2009) presented a clear picture of interaction between the ancient Laz society and neighboring Greek and Roman civilizations:

‘[...] other new states of the Classical period, Albania³ and Lazica (the successive state of Colchis), were to become strongholds of the civilised world (Greek *oikoumene* or Roman *orbis terarum*) in its struggle with the barbarian *Realm of Darkness* beyond the Caucasian Gate’ (p. 218).

Becoming the strongholds of the civilised world might mean the inevitable political, economic, cultural, and linguistic interaction for the Laz-speaking communities as well. However, the proposition that the cultural and linguistic interaction between the Turkish and Laz people has always been much more intensive can still be strongly advocated –it dates back to the 15th century when the Ottoman Sultan Mehmed II. started conquering the northeastern Black Sea shore inhabited by the Laz communities. Nevertheless, a further opinion can even be proposed that the first contact between Laz and a Turkic language might have occurred in the 4th century under the influence of the Hunnic tribes raiding Caucasia, as suggested by Johanson (2002):

‘Turkic-speaking groups probably participated in the campaigns or political organization of the Hunnic tribal groups, which appeared on the northern slopes of the Caucasus in the middle of the fourth century’ (p. 162).

Since the historical records are scarce concerning the regions where Laz people lived in the 5th century, it might be speculative to claim that there might have been a contact between the Turkic-speaking and Laz-speaking groups. Thus, it is of quite relevance to dig into the documents produced by the Ottoman bureaucracy. Since the Ottoman conquest in 1461, the region in which the Laz-speaking community lived has become one of the most crucial strongholds and hinterlands of the Ottoman Empire in Caucasia. As a result, Laz and the Laz people have been in intense contact with Turkish people and language in terms of administration, religion, commerce, and military.

Historical written records and documents comprising traces of the language contact in the 16th and 17th centuries are by and large restricted. However, it is

3 Albania refers to the modern-day Azerbaijan and Armenia (see Kavtaradze, 2009).

certain that copying of some terms related to commercial, administrative and military system immediately after the Ottoman conquest of Black Sea and Caucasias, Turko-Laz language contact became much more sophisticated within three main layers of borrowing:

I. Until the end of the 19th century all minority and autochthonous language groups were allowed to communicate in their own languages although ‘a synthetic language’ (Virtanen, 2003: 9) named as Ottoman Turkish (Osmanlıca) was used by the ruling elite of the Ottoman Empire. The language is regarded as ‘a synthetic language’ for the grammatical structures and words were heavily borrowed from Persian and Arabic. A great amount of Arabic and Persian lexis in domains such as administration, commerce, religion, and military might have been handed on to neighboring languages including Laz by means of Turkish. (On the other hand, it is almost impossible to make a distinction between Turkish and Persian-Arabic provenance in terms of Laz). Virtanen (2003: 9) pointed out that commoners (*rea’ya*, subjects of the Empire) did not comprehend that written ‘synthetic language’ at all. The code that the common people spoke was ‘undervalued’ Turkish (Virtanen, 2003: 9) in the Anatolian Peninsula and Rumelia. On the other hand, the integration of other ethno-linguistic subjects into the Empire resulted in a long-standing phenomenon in Anatolia and in the hinterland: language contact. Avdan (2010) interpreted this new phenomenon from a sociological and historical perspective in the following remarks:

‘As a result of being the subjects of the same empire, the peoples of the Muslim and non-Muslim (pre-dominantly Turkish speaking) millets established strong commercial and social cooperations. Since the medium of the communication –lingua franca- among the peoples of the Empire was Turkish, people belonging to different millets adopted Turkish (Simonian, 2006, p. 170) through a long-standing language contact. Of course, the language contact between the Turkish speakers and non-Turkish speakers was salient in Anatolia and Rumelia where Turkish speakers constitute the majority’ (p. 4).

I. Avdan (2010: 4) associated the interception of possible language contacts with the *Ottoman Settlement Policy*. In accordance with this policy, the Ottoman Empire populated a group of Turcomans in the conquered lands to form a Turkish population. Therefore, it was naturally inevitable that the autochthonous people and Turcoman people established fundamental contacts with other ethno-linguistic communities by means of commercial, military, and administrative regulations. Mutual relationship led to growing linguistic and cultural contacts. As a result of this, Turkish cultural nouns, as a category of linguistic system, constituted major lexical category. Thus, a great number of loanwords were administrative (*valiluği* etc.), military (*terxisi* etc.), commercial (*itxalat’i*, etc.), and religious (*imami*, *namazi* etc.) nouns. Such an influence can easily be traced in the loanwords. The

culture heavy transmission concerning special domains such as military, administration, and commerce reached its height. However, it does not appear to be an easy task to identify as to how and when these early loanwords were copied into Laz for it has never served as a written literary language.

II. In the aftermath of the collapse of the Empire in the late 19th century, the government declared Turkish as the official language as per the Article 18 of the Constitution of 1876 which stated: '[A] prerequisite for Ottoman subjects' employment in State service is that they know Turkish, which is the official language of the State.'⁴ The declaration of the second constitution in 1908 brought new policies and regulations for language use.

III. The late twentieth century faced the entry of English loanwords due to the development and spread of industry, technology, and sports which appeared to have globally been accepted as a result of *Anglomania* (see Görlach, 2002). Therefore, a great many languages in the world borrowed English loanwords connected with industry, technology, and sports. As it has been put forward in the first entry of this section, the Arabic and Persian loanwords might have been transmitted to Laz language by means of Turkish in the course of history. Likewise, English loanwords regarding technology and sports were also transmitted into Laz via Turkish. Additionally, the (social) media might be another influential factor as Laz people have extensively been exposed to Turkish by means of the widespread media channels.

The aim of this study is not to analyze the distribution of loanwords exhaustively in this language; thereby, the scope of the present study is limited to the investigation of nouns as loanwords transmitted from Turkish into the Laz language.

Review of Literature on Laz and Laz Language Contact

The languages spoken in the Anatolian language ecology such as Turkish, Laz, Arabic, and Azerbaijani etc. have by and large been understudied (Matras, 2009: 270). Compared to Turkish studies, indisputably, there have been rather restricted works with regard to Laz and Laz language contact. One of the earliest studies on Laz dated back to 1844 when Rosen published his monograph *Über die Sprache der Lazen*. As Emgin (2009: 38) stated, the earliest literature focused on etymological connections. For instance, Peacock's (1877) etymological analysis *Original Vocabularies of Five West Caucasian Languages* compared vocabulary items of five Caucasian languages. However, Čikobava's (1936) *C'anuris gramat'ik'uli analizi t'ekst'ebiturt's* grammatical analysis, comparing Laz, Mingrelian, and Georgian along with the Soviet linguist Klimov's (1964) *Etymological Dictionary of the Kartvelian Languages* published were of special interest for those who work on comparative method. Among Georgian linguists, there have been a tendency

⁴ Translation quoted from G. Lewis, *The Turkish Language Reform*, p. 16. as cited in Virtanen, O. E., *Recent Changes in Turkey's Language Legislation*, p. 6.

to identify Laz and her sister language Mingrelian as distinct dialects of Georgian language, which has controversial ideological basis.

It is worth noting that research on the Laz language in contact with other languages is too limited (İmer, 1997; Kutscher, 2008; Akkuş, 2019). In this regard, the present study is one of the first attempts to investigate the contact processes taking place between the Turkish and the Laz languages.

Definition of Terms

A loanword is defined as ‘a word that is transmitted from a donor language to a recipient language’ (Haspelmath, 2008: 46). A wide range of words, that is to say, lexical categories, can be borrowed from a donor language (*ibid.* 45). Loanwords might vary from nouns to verbs. Loanblend is an item proposed in Haugen’s taxonomy (1950) of borrowed items, meaning that a word possesses a borrowed morpheme and a native one. Borrowing is defined as ‘the incorporation of foreign features into a group’s native language by speakers of that language: the native language is maintained but is changed by the addition of the incorporated features’ (Thomason – Kaufman, 1991: 37). According to Myers-Scotton (2002: 240), in terms of ‘borrowing’ the most borrowed category among lexical categories is, as statistics shows, is nouns. In his American Norwegian corpus, Haugen (1950: 224) suggested that the percentage of nouns in his corpus is 77.5% (cf. Myers-Scotton, 2002: 240). Taking this example as the starting point, it is quite probable to reach a generalization that almost every new concept, idea, and notion has been copied from Turkish. Farkas and Kniezsa (2002) attempted to make a clarification for this common phenomenon by defining ‘noun’: ‘Nouns are accepted more or less spontaneously as labels of new things and notions, other parts of speech requiring a greater effort of abstraction’ (p. 284). Having defined what loanword, loanblend and borrowing mean, one of the main topics of this chapter is to be clarified which is contact-induced language change. Thomason and Kaufman’s (1991) theory of contact-induced language change claimed that contact-induced language change is much more probable between the languages which got in contact with one another. However, Backus (2004: 179) proposed a scheme which shows dimensions of causes and mechanisms of change in the process of contact-induced language change. However, Thomason and Kaufman’s (1991: 74) borrowing scale proposed a contact phenomenon in light of cultural pressure. The phases of borrowing scale is as follows:

i) Casual contact	:	content words
ii) Slightly more intense contact	:	function words, conjunctions and various adverbial particles
iii) More intense contact	:	function words, adpositions (prepositions and postpositions)
iv) Strong cultural pressure	:	extensive word order changes; morphological changes

- v) Very strong cultural pressure : typological disruption, addition of morphophonemic rules, phonetic changes.

On the other hand, borrowings, are categorised under the terms of cultural and core lexical borrowings by Myers-Scotton (2002: 239). Core borrowings are defined as already existent words in a language while cultural borrowings are defined as ‘words for objects new to the culture but also new concepts’ (*ibid.* 239).

Methodology and Data

This study examines the language contact between Laz and Turkish on the basis of both authentic spoken and written texts including daily conversations, destanis (a kind of Laz folk song), legends, folklore texts, and folk tales. The cumulative size of the corpus with the authentic texts is over 35.000 words. Most of the authentic Laz texts were collected between 2010-2018 from Arhavi, Hopa and some other Laz settlements in Artvin. The texts are divided into five main groups:

- i) daily Laz-Turkish translanguaging-based conversations
- ii) language use in written and spoken folk literary texts including legends, anecdotes, folk tales, stories, poems, destanis (a kind of folk song), lyrics of folk songs.
- iii) language use in the articles written in Laz in a modern culture magazine ‘Ogni skani-nena’.
- iv) lexical items in a web-based Lazuri Turkuli Dictionary

Data Analysis

The aim of this section is to analyze whether the existence of Turkish nouns as loanwords in Lazuri was because of contact-induced language change with a culture-heavy loanword transmission as a consequence of language contact in along with categorisation of loanwords in terms of direct insertion of nouns, rephonologised nouns and loanblends in light of Thomason and Kaufman’s (1991) borrowing scale.

To start with, some characteristic features of Laz nouns are given in the following:

- i) There is no gender distinction in the case of nouns.
- ii) Only marked categories of the noun are number and case.

The nouns as loanwords were transmitted from Turkish into Laz with some phonological and morphological adaptations. Taking this as starting point for the analysis of Turkish nouns as loanwords in Laz, I have attempted to present the word processing in Laz in light of two categories proposed by Lacroix (2010: 45) named as treatment of vowels and consonants in Turkish loanwords. As for the other categories, this study suggests two categories named as the direct insertion and loanblends based on the data obtained:

- i) treatment of vowels,
- ii) treatment of consonants,
- iii) direct insertion,
- iv) loanblends

i) Treatment of Vowels

Turkish copies go into Laz phonotactic processing. As an example, Table 1 illustrates how the vowel /ö/ is never kept as it is and it is replaced with a diphthong /yo/.

Table 1. Treatment of Turkish vowel /ö/ in Laz

Turkish	Laz	English
/ö/		
kök	kyoki	root; basis
kötek	kyotegi	beating
köy	çyoyi, kyoyi	village

Table 1 indicates that in Turkish, there are rounded vowels /ü/, /ö/ that Laz lacks. Furthermore, if borrowed Turkish noun does not end with a vowel, it is formulated by adding a vowel, in most cases /i/, at the end of the noun and transmitted into Laz as in the examples kyoki, kyoki, and kyoyi/çyoyi.

Table 2 below, in a similar vein, exemplifies that there is a rounded vowel /ü/ which is occasionally kept. In some cases, however, when Turkish nouns are borrowed, Turkish round vowel /ü/ in borrowed nouns (if they are in the first syllable of the noun) is replaced with vowels (/u/).

Table 2. Treatment of Turkish round vowels /ü/ in Laz

Turkish	Laz	English
/ü/		
düşman	duşmani	enemy
küfür	kufuri; kyufuri	swear

Table 3 demonstrates that if Turkish vowel /ü/ is in auslaut position in a Turkish noun, it is replaced with an /i/ as proposed by Lacroix (2010: 46). That is to say, in final position /ü/ is given by /i/.

Table 3. Treatment of Turkish round vowel /ü/ in auslaut position in Laz

Turkish	Laz	English
/ü/		
köylü	koyli; kouli	villager
yüzük	yuzugi	ring

Table 4 illustrates if borrowed Turkish noun does not end with a vowel, it is formulated by adding a vowel, in most cases /i/, at the end of the noun and transmitted into Laz.

Table 4. Treatment of Turkish nouns which do not end with a vowel

Turkish	Laz	English
yaz	yazi	summer
genç	genci	youngster
duman	dumani	smoke

In addition to the nouns provided above, this study examines personal names in Table 5.

Table 5. Treatment of personal names in Laz

Turkish	Laz	English
Mehmet	Memeti	A personel name
Hasan	Xasani	A personel name
Süleyman	Suleymani	A personel name

As Table 5 indicates, if a personal name does not end with a vowel, it is formulated by adding a vowel, in most cases /i/, and transmitted into Laz. Following a brief analysis of the treatment of vowels in word processing of Turkish loanwords, treatment of consonants is analyzed in the following section.

ii) Treatment of Consonants

Table 6 presents consonant alterations observed in the Turkish borrowings.

Table 6. Treatment of Turkish voiceless round vowels /ü/ /ö/ in Laz

Turkish	Laz	English
halk	xalk'i	people
bohça	boxça	pack, bundle

Voiceless consonants mainly go through the process of glottalization in the Laz language. This leads to the alteration of the sound [k] into [k'] as [**xalk'i**] example in Table 6 demonstrates and Turkish [h] into [x] in the Laz language in example [**boxça; xalk'i**] (see Akkuş, 2019).

As for the treatment of Turkish labio-dental consonants, if a labio-dental consonant [v] comes immediately before rounded vowel [u] in Turkish lexical items, it is assimilated and pronounced as a labio-paetal sound [w] in the examples davul, bavul, etc. The consonant [v] is assimilated and in few cases placed with a vowel [u]. This phenomenon might result from the socio-historical fact that Laz people, most probably, encountered Turkish orally for the first time. Table 7 below illustrates such cases:

Table 7. Treatment of Turkish labio-dental consonant /v/ in Laz

Turkish	Laz	English
çavuş	çauşi	sergeant
tavşan	ta(w)uşani	rabbit

iii) Direct Insertion

Nouns as loanwords, most of which end with a vowel, are transmitted into Lazuri without any phonological and morphological adaptation. Table 8 exemplifies such cases:

Table 8. Direct insertion in Laz

Turkish	Laz	English
tahta	taxta	wood
masa	masa	table

As it is seen in the examples provided in Table 8 above, Turkish nouns complying with the Laz phonotactic properties do not go under any treatments and adaptations in Laz. For instance, ‘tahta’ (wood) ends with a vowel and is kept as it is when copied into Laz. Furthermore, as it is examined and explained in more detail in the sections of ‘treatment of vowels’ and ‘treatment of consonants, Turkish nouns ‘tahta’ (wood) and ‘masa’ (table) do not violate Laz phonological and morphological systems. For this reason, they are directly copied into Lazuri without any phonological and morphological change.

iv) Loanblends

Laz-specific suffix **{+oba}**, **{+loba}**, **{+noba}** form nouns from adjective and noun in Laz. Turkish also employs a suffix for the same semantic category **{+IXk}**.

(2) *cumaloba* – *kardeşlik* (brotherhood)

k’ayoba – *iyilik* (goodness)

On one hand, as a result of language contact, some Turkish words are occasionally used in Laz with this distinctive Laz suffix **{+oba}**, **{+loba}**, **{+noba}**. Table 9 demonstrates some cases which illustrate a morphological fusion and convergence between Turkish and Laz linguistic properties.

Table 9. Fusion of the Laz morphological properties on Turkish free morphemes

Turkish	Laz	English
askerlik	askeroba	soldiery
zenginlik	zenginoba	richness
sultanlık	sultanoba	sultanate

On the other hand, Laz free morphemes are occasionally fused with distinctive Turkish suffixes such as frequently-used system morpheme **{+IXk}**. Table 10 exemplifies such instances:

Table 10. Fusion of the Turkish system morpheme {+IXk} with the Laz free morphemes

Turkish	Laz	English
kardeşlik	cumaluği	brotherhood
yaşlılık	badiluği	agedness
çocukluk	bereluği	childhood

Table 10 illustrates that Laz free morphemes such as *cuma* (brother), *badi* (old, aged), and *bere* (çocuk) are added Turkish suffix {+IXk}. As stated earlier in this chapter, if borrowed Turkish nouns do not end with a vowel, it is formulated by adding a vowel, in most cases /i/, at the end of the noun and transmitted into Laz. In this case, Turkish suffix {+IXk} complies with the Laz phonotactic properties and becomes {+luği}.

On the other hand it is noteworthy stating that in light of the analysis of the core vocabulary of Laz in accordance with core borrowings, it might be claimed that the Laz core vocabulary items mainly remain Laz. As stated earlier, core borrowings are regarded as already existent words in a language by Myers-Scotton (2002: 239). For instance, kinship terms in almost all Laz dialects remain distinctively Laz, as shown in Table 11.

Table 11. Kinship terms in Laz (adapted from Matras, 2009: 170)

<i>nandidi</i> ‘grandmother’			<i>p’ap’uli</i> ‘grandfather’	
<i>dadi</i> ‘aunt’	<i>nana</i> ‘mother’		<i>baba</i> ‘father’	<i>cumadi</i> ‘uncle’
<i>eksali</i> ‘cousin’	<i>da</i> ‘sister’	EGO	<i>cuma</i> ‘brother’	<i>eksali</i> ‘cousin’
<i>alimse</i> ‘niece’	<i>skiri</i> ‘daughter’		<i>skiri</i> ‘son’	<i>alimse</i> ‘nephew’
<i>mota</i> ‘grandchild’				

In addition to the kinship terms, nouns concerning body parts and organs, with a few exceptions, remain Laz, as illustrated in Table 12:

Table 12. *Borrowed body parts and organs (bold cell represents borrowed noun)*

Turkish	Laz	English
boyun	ali/xali	neck
böbrek	bumbureği	kidney
akciğer	ciğeri	lung
diz	burguli	knee
dudak	çarbi	lip
burun	çxindi	nose
bağırsak	ç’inç’ivala	intestines/guts
kalp	guri	heart
kemik	ili/x’ili	bone
beyin	kuni	brain

Conclusion

As a final comment, it is quite safe to claim that Lazuri borrowings are, to a great extent, cultural borrowings contrary to core borrowings in light of the analysis of core Lazuri vocabulary items related to the close and remote kin, body parts and organs, months and days.

This study suggests a new categorization in terms of cultural loanwords:

i) Religious words and concepts: namazi, axiret'i, abdezi, abde3x'ana, mufti, xoca, imami, xalali, xarami, xaci, etc.

ii) Military words and concepts: askerluği/askeroba, tupeği/tufeği, harbi, askeri, k'iliç'i, çauşi, etc.

iii) Administrative words and concepts: padişahi, huk'umet'i, valiluği, ka-imakami, reizi, sadrazami, Osmanli, memuri, sarayi, beyi, etc.

iv) Commercial words and concepts: itx'alat'i, ixracat'i, xesabi, altuni, gümişi/gumuşi, esnafı, veresiya, faizi, borci, terazi, bazari, etc.

v) Animals and animal husbandry: bulbuli, ak'rep'i, gelincuği, k'arğa, k'at'iri, tauşani, axiri, yemluği, etc.

vi) Products, food: baklava, bureği, sut'li (sütlaç), şekerı, pilavi, pirinci, lap'a, xavla (helva), p'et'mezi (pekmez), yağı, xurma, etc.

vii) Personal names: Suleymani, Xasani, Axmeti, Memeti, Fadime (Fatma), Osmani, etc.

viii) Agricultural and household words: mbeli, nacağı, çapa; bakiri, baklaç'i, ç'ak'uç'i, ç'ik'iruği, mangali, saxani, suzgi, tepsi, sini, rende, feneyi/feneri, etc.

In this chapter, with the help of the framework of Myers-Scotton's (2002) core and cultural lexical borrowings, I have proposed that the contact situation between Laz and Turkish can, *at least*, be grouped in the phase of Thomason and Kaufman's (1991) borrowing scale as *casual contact* since I limited myself to the discussion of nouns as loanwords transmitted from Turkish and how those Turkish loanwords are treated in Laz in the light of the Laz phonological and morphological system specifically.

References

- ABAŞIŞI, Nuri (2005), *Lazuri P'aramitepe. Laz Halk Masalları*, İstanbul, Kolkhis.
- AKKUŞ, Mehmet (2019), A note on language contact: Laz language in Turkey, *International Journal of Bilingualism*, 23(4), s.856-860.
- AKSOYLU, Kamil (2009), *Laz Kültürü. Tarih, Dil, Gelenek ve Toplumsal Yapı*, Phoenix.
- AVDAN, Nurdan (2010), *Effects of Turkish Policies on Minority Languages: The Lazuri Context*, Unpublished paper submitted at Linköping University in 2010 Spring.
- BACKUS, Ad (2004), Convergence as a mechanism of language change, *Bilingualism: Language and Cognition*, 7(2), s.179-181.
- BUCAKLİŞİ, İsmail Avcı & UZUNHASANOĞLU, Hasan (1999), *Lazuri-Turkuli nenapuna. Lazca-Türkçe sözlük*, İstanbul, Akyüz Yayıncılık.
- ÇIKOBAVA, Arnold (1936), *Çanuris gramat'ik'uli analizi tek'st'ebiturt*, Tbilisi, Mecniereba.
- EMGİN, Betül (2009), *Finiteness and complementation patterns in Pazar Laz*, Unpublished master's thesis, Boğaziçi University, İstanbul, Turkey.
- FARKAS, Judit & KNIEZSA, Veronika (2002), Hungarian, In M. Görlach (Ed.) *English in Europe* (pp. 277-290), Oxford, Oxford University Press.
- GÖRLACH, Manfred (2002), *English in Europe*, Oxford, Oxford University Press.
- JOHANSON, Lars (2006), On the Roles of Turkic in the Caucasus Area. In Y. Matras, A. McMahon, N. Vincent (Eds.), *Linguistic Areas: Convergence in Historical and Typological Perspective*. Palgrave Macmillan.
- JORBENADZE, Besarian (1991), *The Kartvelian languages and dialects*, Tbilisi, Mecniereba.
- HASPELMATH, Martin (2008), Loanword Typology: Steps Toward a Systematic Cross-Linguistic Study of Lexical Borrowability, In T. Stolz, D. Bakker & R. S. Palomo (Eds.), *Aspects of Language Contact: New Theoretical, Methodological and Empirical Findings with Special Focus on Romancisation Processes*, Berlin: Mouton de Gruyter.
- HASUGEN, Einar (1950), The Analysis of Linguistic Borrowing, *Language*, 26, s.210-31.
- HELİMİŞİ, Xasani (2006), *Mu P'at E Skiri?* Hazırlayan: İsmail Avcı Bucak'lışı, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi.
- KARIMOVA, Nigar & DEVERELL, Edward (2001), *Minorities in Turkey. Occasional Papers, No. 19*, Stockholm, The Swedish Institute of International Affairs.
- KAVTARADZE, G. L. (2009), The Geopolitical Role of the Caucasus Mountains from the Historical Perspective. *Proceedings from a Conference held at the Holy Synod of the Georgian Orthodox Church and the Konrad-Adenauer-Stiftung on the theme: Causes of War – Prospects for Peace*, December 2-3, 2008. Tbilisi.

- KLIMOV, Georgij A. (1964) (reprinted in 1998), *Etymological Dictionary of Kartvelian Languages*, Berlin/New York, Mouton de Gruyter.
- KOJIMA, Goichi & BUCAKLİŞİ, İsmail Avcı (2003), *Lazca Gramer/Lazuri Grameri/Laz Grammar*, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi.
- KORYAKOV, Yuri B. (2002), Atlas of Caucasian languages, with language guide. *Linguarium, Atlas of the Languages of the World*, Institute of Linguistics, Russian Academy of Sciences, Moscou. <http://lingvarium.org/index.shtml>
- KUTSCHER, Silvia (2008), The Language of the Laz in Turkey: Contact-induced change or gradual language loss?, *Turkic Languages*, 12/1, s.82-102.
- LACROIX, René (2007). *Distransitive constructions in Laz, Conference on ditransitive constructions*, Leipzig, Max Planck for Evolutionary Anthropology, December 23-25.
- LACROIX, René (2010), *Description du dialecte laze d'Arhavi (caucasique du sud, Turquie) – Grammaire et texte*, Unpublished Doctoral Dissertation, Sciences du langage, Lyon 2, Lyon.
- MATRAS, Yaron (2009), *Language Contact*, Cambridge, Cambridge University Press.
- MYERS-SCOTTON, Carol (2002), *Contact Linguistics: Bilingual Encounters and Grammatical Outcomes*, New York, Oxford University Press.
- ÖZTÜRK, Balkız (2010), Subjects in Pazar and Ardeshehi Laz, *Dilbilim Araştırmaları*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- PEACOCK, D. R. (1887). Original vocabularies of five west Caucasian languages. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 19: 145-156
- ROSEN, Georg (1844), *Über die Sprache der Lazen*, Berlin, Lemgo et Detmold.
- TESTELEC, Yakov (1997), Word Order in Kartvelian Languages, In A. Siewierska (Ed.), *Constituent Order in the Languages of Europe*, Berlin, Mouton de Gruyter.
- THOMASON, Sarah Grey & KAUFMAN, Terrence (1991), *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*, Berkeley, University of California Press.
- VİRTANEN, Özlem Eraydın (2003), *Recent Changes in Turkey's Language Legislation. Mercator Working Papers*, Barcelona, Escarre International Centre for Ethnic Minorities and Nations.
- WILLIS, David (2010), *Reconstructing last week's weather: Syntactic reconstruction and Brythonic free relatives*, Unpublished paper written at the University of Cambridge.

7. BÖLÜM

BADELİ AŞIK MUHSİN KÜÇÜKALTUN'UN HAYATI, SANATI VE ŞİİRLERİ

Ayşe ÇELEBİOĞLU*

Giriş

Bulunan ilk yazılı kaynaklara göre en az 4000 yıllık tarihi geçmişi ile Artvin kültür, sanat, edebiyat ve siyasete beşiklik etmiş bir şehirdir. Artvinli şairlerin halk edebiyatına olan katkıları inkâr edilemez, Bahadır, Âşık Gülhanî'de konuyu şöyle dile getirir, *“Artvin yöresinde yetişen 120’den fazla âşık olduğu söylenmektedir. Bunların içerisinde badeli âşıkların sayısı oldukça fazladır.”*(25) Şavşat ilçesi de en az şehir kadar eski bir yerleşim alanı özelliğine sahiptir. Bu zengin birikim günümüze kadar artarak çoğalmış, edebiyatımız üzerinde de büyük etkileri olmuştur. Bahadır yine aynı eserinde, *“Yaşadığımız dönem içinde Artvin âşıklık geleneği, Şavşat ilçesinde yaşatılmaya çalışmaktadır. Âşıklar, Şavşat ilçesinin Pınarlı köyünde haftada bir gün toplanmakta ve geleneği icra etmektedirler.”*(25)

Coğrafik olarak yalçın kayalar ve sık ormanlarla bezeli topraklar, çetin yaşam şartları ve bu zor doğanın eğittiği ince ve naif ruhlu şairleri. Okur yazarlık oranının neredeyse yüzde yüz olduğu Artvin halkı duygularını şiirle, müzikle ve halk oyunları ile bir bütün olarak gösterebilen ender halklardandır. Türk Halk edebiyatının temel taşlarından biri hiç şüphesiz ki halk âşıklarıdır. Yaşadıkları dönemin olaylarını, tarihini ve kültürünü gelecek nesillere şiirleriyle aktaran, canlı tanıklardır. Türklerde, İslamiyet’ten önce başlamış ve bu geleneğin temsilcisi olan halk şairlerinin sayısı, günümüzde azalmış olsa da yaşamakta olduğunu gözlemekteyiz. Ardanuç, Borçka, Yusufeli ve Şavşat ilçeleri başta olmak üzere Artvin ve çevresi de bu konuda en verimli bölgelerden biri olmaya devam etmektedir. Bu şairlerimizden Şavşat ilçesi Meşeli köyünde mukim olan Muhsin Küçükaltun’un hayatı, şiirleri ve dünya görüşü asıl konumuzu oluşturmaktadır.

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin/Türkiye, aysecele@artvin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2870-1162>

Hayatı

1.1. Çocukluğu, Gençliği ve Evliliği¹

Âşık Muhsin, 1937 yılında Şavşat ilçesi Meşeli köyünde dünyaya geldi. İlkokulu köyünde okuyan şairimiz maddi imkânsızlıklar yüzünden öğrenimini devam ettirememiştir. Ancak okula gidemese de köyünde ve çevre köylerde bulunan hocalardan din eğitimi almaya başlamış ve bu eğitimini tamamladıktan sonra imam olarak camilerde görev yapmaya başlamıştır. Daha sonra kadrolu hoca olmak için devletin açmış olduğu sınavlara giren şairimiz, bu sınavlarda başarılı olmasına rağmen İmam Hatip Lisesi mezunu olmadığı ve yaşının geçtiği bahanesiyle kadroya alınmaz, bu dönem 1976-1978 yılları arasında Süleyman Ateş'in Diyanet İşleri Başkanlığı² yaptığı dönemdir. Şairimiz, Ankara'ya giderek Ateş ile bizzat görüştüğünü ve atanmama gerekçesini kendisinden öğrendiğini anlatır. Süleyman Ateş, kendisine *“kadrolu hoca olamayacağını ancak isterse köyünde müezzin olarak devam edebileceğini”* söyler. Köyüne geri dönen Küçükaltun toplam 26 yıl boyunca Meşeli köyünün farklı mahallelerinde hoca ve imam olarak çalışır. Hayatını etkileyen bütün olaylara şiir yazan şairimiz, bu olayı da detaylı bir şekilde hicveder, *“Yalan Dünya”* başlıklı bir şiirde şöyle demektedir:

Çalışırlar gece gündüz yatmazlar
Rüşvet almadan bir iş yapmazlar
Yaşlanmışsın diye işe katmazlar
Bir de yaş haddine bağladı bizi

Okudum, çalıştım, imtihan oldum
Heyet huzurunda sarardım soldum
Aldım diplomamı evecek geldim
Ondan da ümitsiz bıraktı bizi

On altı yaşında evlenmiş ve bu evliliğinden, dördü kız ikisi erkek olmak üzere altı çocuğu olmuştur. İki yıl askerlik yapan şair, ilk yılını Kars'ın Sarıkamış ilçesinde, ikinci yılını ise Urfa'nın Siverek ilçesinde yapmıştır. Eşini 2006 yılında kaybetmiştir. Şimdi 83 yaşında olan Muhsin Küçükaltun Meşeli köyü Agara mahallesinde kızı ile yaşamaktadır.

1 Yaşayan şairlerimizden olan ve on üç yaşında rüyasında bâde içerek âşık olan Muhsin Küçükaltun'un hayat hikâyesini bizzat kendi anlatımıyla yazıya aktarmıştır.

2 Süleyman Ateş, 28 Temmuz 1976 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığı'na atandı. Bu görevi 07 Şubat 1978 yılına kadar sürdürdü. <https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/36/prof-dr-suleyman-ates>. Tar. 12.09.2020.

1.2. Rüyasında Sevdığı Kız Elinden Bade İçmesi ve Şiire Başlaması

Delikanlılığı yeni adım atmışken aşka düşen ve şiir yazmaya başlayan şairimiz bu hikâyesini, Artvin Çoruh Üniv. Fen Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edeb. Öğrenci ve hocalarının katılımı ile Şavşat Karagöl'de 26.04.2015 tarihinde şair ile yapılan söyleşide şöyle anlatır:

“On üç yaşındayken yaylaya çıkmıştık, babam ile çalışıp odun yardım, sonra babam dedi ki git öküzleri getir aşağı köye indir. Gittim baktım öküzler yatıyor, orada da yüksekçe bir taş var. Dedim bu taşın üzerinde biraz rahatlanım (dinleneyim), öküzler de rahatlınsın sonra alıp götürürüm. İlk bahar gelmiş, yaylalar şenlenmiş, herkes yaylaya çıkmış hoş bir coşkunluk var, oturup taşın üzerine biraz seyrettim. O arada içim geçmiş uykuya dalmışım, az yattım çok yattım, o sıralar bir kız ile aramız iyiydi, uykunun arasında baktım o kız geldi. Ben biraz toparlandım kız karşımda durdu ama aramıza da yüksek bir direk dikildi. Şimdi kadının elinde bir maşrafa,(maşrapa) bardak değil alaca bir maşrafa, onunla bana bir bardak su verdi. Sağ kolumun üzerine uzandığım için suyu sol elime aldım içmek için ağzıma götürdüm, bir ihtiyar koluma vurdu, suyu döktürdü. Suyu döktürünce ben uyandım, bu su sana nasip değil dedim. Uyandığımda baktım yaylanın havası değişmiş o sevgi, güzellik kalmamış. Orada oturdum da şu şiirimi söyledim:

Dahi bitirmeden on üç yaşını
Dolanırdım yüce dağlar başını
Seyrederken bülbülünü kuşunu
Aniden sevdâ eş oldu bana

Oturdum yar ile orda yüz yüze
Bir tek bardak suyu sundular bize
Felek zehir kattı huzurumuza
Gördüğüm hayaller düş oldu bana

Seyrederken nazlı yârin boyunu
Kahpe felek bana etti oyunu
Vurup döktü bardağının suyunu
Uzattı bardağı boş verdi bana

Dahi bu güzelden geçemez oldum
Döküldü nasibim içemez oldum
Karıştı düşlerim seçemez oldum
O sevdiğim güzel taş oldu bana

Yar elimi tuttu asla tutmazken
Taşta güller açtı bağda bitmezken
Gönül yatağında rahat etmezken
O anda safayı taş verdi bana

Muhsin bu bağları gezmez olsaydı
Bu aşk denizinde yüzmez olsaydı
Mevla'm bu yazıyı yazmaz olsaydı
İlalebet yanmak hoş oldu bana

Şairimiz, 7 Eylül 2020 tarihinde yapılan görüşmede, “*hayalinde sevdiği kızı orada tekrar görebilmek için yayladaki bu taşı yetmiş yıl sonra gidip tekrar ziyaret ettiğini ancak koca bir boşluktan başka bir şey bulamadığını*” anlatmıştır.

On üç yaşında bir rüya ile hayat mecrası değişen Muhsin Küçükaltun’un dünyaya bakışı ve ifade tarzı başkalaşmıştır. Dünyaya, yaşadığı çevreye ve olaylara daha dikkatli bakmaya başlar, bir sanatkarın ince ruhuyla değerlendirir her şeyi ve bunları şu dizelerle dile getirir:

On üç yaşında başladım aşka
Ne bana yaradı ne başkasına
Zalim kader böyle olmasa keşke
Ne bana yaradı ne başkasına
...
Muhsin’e kim bakar geriki safta
Günlerim geçiyor ah ile vahta
Yazdığım şiirler eskimiş rafta
Ne bana yaradı ne başkasına

Muhsin Küçükaltun saz çalmaya heves eder ve çalmaya başlayınca, babası “*saz çalmanın günah olduğunu*” söyleyerek engel olur. Bu konu sorulduğunda önce babasının saz çalmasını neden yasakladığını anlatan şair, arkasından da aşağıdaki şiiri söyler.

Saz çalamamak Muhsin Küçükaltun’un içinde bir ukde olarak kalmıştır. Konuyu yine kendi sözleri ile aktaralım:

“*Şimdi saz çalmaya gelem, okulu bitirince beni babam hocaya verdi. Yani din hocasına. Bir aya hatim ettim, ondan sonra derslere devam ettim. On üç yaşında başıma bu iş geldi. Şiir söylemeye başladım, dedim ki ben bir saz çalim. Rahmetli babam dedi ki yoh saz çalmak günahıdır. Rabbim, niye günah olacak? Herkes bunu çalıyor, hoş ben de bunu ayın oyun konuşmayacağım. Allah’ı dilimden bırakmayacağım, peygamberi dilimden bırakmayacağım, mesleğimi bırakmayacağım, efendim neyse onunla idare edeceğim. Yine yoh dedi.*”

Dedim ki;
 Sazım seni çalmak günah diyorlar
 Bilir misin bunun sebebi nedir
 Her telen vurdukça bir ah diyorlar
 Bilir misin bunun sebebi nedir

Saz çalanlar götürür gamı gafleti
 Herkesin başında olur külfeti
 Ben de yaptım millet ile muhubeti
 Bilir misin bunun sebebi nedir

1.3. Mahlası

Şairimiz, şiirlerinde mahlas olarak kendi isminden ilham almış ve bazen “Muhsin” bazen de işi ile adını birlikte tercih etmiş “*Muhsin hoca*”yı kullanmıştır. Mahlas konusunda kimsenin etkisinde kalmadığını tamamen kendi seçimi olduğunu beyan etmiştir.

Ayrılık Muhsin’i etmiştir talan
 O tatlı sohbetler hep oldu yalan
 Hep millet ağlıyor var mı ki gülen
 Dahi çekilmiyor nazi ayrılık
 ...
 Yeter Muhsin Hoca bu kadar yeter
 Her gönül içinde bir aslan yatar
 Gemi kırık ise denizde batır
 Yaparsan yüzersin yapmazsan yok yok

1.4. Dil ve Üslup Özellikleri

Şairimizin dil özelliklerine baktığımızda Âşık Edebiyatının özelliklerini görüyoruz, şair içinde yetiştiği kültürün dilini, ağız özelliklerini şiirlerinde oldukça net bir şekilde kullanmıştır. Şiirleri, dinleyici kitlesi tarafından kolayca anlaşılacak şekilde, basit ve akıcı bir üsluptadır. Didaktik şiirlerinde vermek istediği öğütlerde sürekli yinelemeler vardır, “*yalan dünya*”, “*zalım felek*”, “*fani dünya*”, “*nasihatım var*”, “*dinle nasihatım*” gibi. Birçok şiirinde de “Muhsin der, Muhsin der ki” ifadesiyle öğütlerin kendine ait olduğunu vurgular. Şiirlerini muhatabına göre seçtiği kelimelerle kurmakta oldukça başarılıdır. Dinî muhtevalı şiirlerinde Arapça kelimeler ve ayet, hadis iktibaslarının yanı sıra dinî kaideleri anlatan alanla ilgili kelimelerle karşılaşırız.

Hakkın emriyle olmuş Nuh'un gemisi
 Binen kurtuluyor binmeyen yok yok
 Nefsin atına binmiş kimisi
 İnen kurtuluyor inmeyen yok yok

Şiirlerinde yaşadığı coğrafyaya ait yer isimleri ve özellikle halk arasında kullanılan Gürcüce isimlerle de sıkça karşılaşırız. “Cenkelek”, “Sinoban”, “Karagöl”, “Meşeli”, “Kunzut”, “Nakala”, “Zakaret”, “Ardahan”, “Şavşat”, “Mansurat”, “Pınarlı”, “Sahara”, “Ahaldaba (Tepeköy)”, “Topyolu”, “Biçenek”, “Fayatlı”, “Şahanoğlu”, “Sığızar (Kaya Dibi)”, “Nadibura”...

Bazı kelimeler, yörede kullanılan şekilleri ile karşımıza çıkmaktadır. Bu kelimeler içerisinde Türkçeye geçmiş, Arapça, Farsça ve çoğunlukla da Gürcüce kelimelerdir:

-Şairin en çok kullandığı Farsça kelimeler: “*mihman (misafir)*”, “*dest (el)*”, “*ab (su)*”...

-Yöreye has kullanılan Türkçe ve Gürcüce isimlerden şiirlerde tespit ettiklerim ise şunlardır: “*hu (tohumluk tahıl)*”, “*ahir şar (Son zamanın şerri)*” “*koğan (kovan)*”, “*ısıtma (sıtma)*”, “*bellilendin (tanındın)*”, “*bedevre (ağaçtan yarılarak açılan, çatı için kullanılan malzeme)*”, “*Karabinbal (yerli kara kiraz)*”, “*soko (mantar)*”, “*kert cadi (bayat mısır ekmeği)*”, “*sinor (iki tarla arası sınır)*”, “*seylan (heyelan, bir tür oyun havası)*”, “*zağar (çoban köpeği)*”, “*gedek (düve)*”, “*şitanmış (kıskanarak heveslenmek)*”, “*anslı (yaylalarda yetişen yabancı ot)*”, “*neker (söğüt yapraklarından bağ yapıp kurutulan kışlık hayvan yemi)*”, “*soç (gökmar ağacı, iğne yapraklı ağaç türü)*”, “*örek (saç örgüsü)*”, “*kıryan (göz kapağında veya çevresinde oluşan beze neticesinde sürekli akan göz yaşı)*”, “*torpi (törpü, yörede törpü yalamak şeklinde kullanılan bir deyim)*”, “*külül (bezelye)*”, “*hutu (yabancı ot)*”, “*haro (ambar bölmesi)*”, “*buhari (ocak, ateş yakılan yer)*”, “*gasa-gar (el yapımı öküz arabası çitası)*”, “*söki (sedir)*”, “*sadır (baş köşe)*”, “*herire (Ar. İpek kumaş, yörede kıymetli kumaş anlamında)*”, “*ırsız (ıssız)*”, “*nazanni (profesyonel, işin ehli)*”, “*tevarik (rivayet, söylenti)*”, “*kütan (kotan)*”, “*tuzun kokosi (tuz topağı)*”, “*uçmak (cennet)*”, “*oynak (eklem)*”, “*tellik (kara haber, bere)*”, “*terek (raf)*”, “*Çamlama (bir yere veya bir şeye dayanma, takılıp kalma)*”.... gibi.

-Bazı Türkçe kelimeler yine yörede kullanıldığı şekilde yazılmıştır: “*barınmayçin (barınmak için)*”, “*okumayçün (okumak için)*”, “*havaydır (havalıdır)*”, “*del'eyleyen deli eden)*”, *bezecaydılar*, “*bediyava (bedava)*”.

-Yörede kullanılan -e kadar edatı -ecek, -acak ekleriyle yapıldığı şekliyle şiirlerde yer almıştır: “*bizecek, doyanaçak, evecek*”.

-Yöresel ağızda kullanıldığı şekliyle şiirlerde karşımıza çıkan kelimelere örnek olarak: “*katıştık*”, “*dayımı (daima)*”, “*çoğanmak (çok görmek)*”...

Şiirlerini detaylı bir şekilde incelediğimizde şairin kültürel altyapısının ne kadar zengin olduğunu da yine kullandığı kelime hazinesinden tespit edebiliyoruz. Türk-

çeye yerleşmiş Arapça ve Farsça kelimeler, dinî terimler, siyasî ve güncel meselelerle ilgili kelimeler şairimizin dağarcığından irticalen akıp mısraları, dörtlükleri oluşturmaktadır.

1.4.1.Edebî Sanatlar

Yine şiirlerinde başta teşbih olmak üzere, tenasüp, istiare, telmih, kinâye, me-câzlar gibi edebî sanatlar ile ayet ve hadis iktibaslarını başarılı bir şekilde kullandığını tespit ettik.

Ellerin yavrusu dönüp de geldi

Sarılp koklaştı hasretin aldı

Yusuf Peygamber'den miras mı kaldı?

Yakup baba gibi soldum gel baba

Bu dörtlükte, teşbih, istifham, telmih sanatlarını bir arada görmekteyiz, aynı zamanda Yusuf peygamberin babası Yakup peygambere kavuşma kıssasına gönderme yaparak iktibas yapmıştır.

İbrahim'in koçu kaçtı Mina'ya

İsmail elini açtı semaya

Bağışladı onu Hacer anaya

Ya Rab münacatımı yere düşürme

İslâmiyet'teki kurban olayını baştan sona hikâye eden bir dörtlük yine telmih sanatının en güzel örneklerinden biri olarak karşımıza çıkıyor.

1.4.2. Atasözleri

İnsanlar yaşadıkları tecrübeleri ve bu tecrübelerden çıkardıkları dersleri örnek olması ve hataların tekrarlanmaması için öğüt niteliğinde kısa ve özlü sözlerle gelecek nesillere aktarmayı bir görev saymışlardır. İşte bu sözlerle atasözü diyoruz. “*Uzun deneme ve gözlemlere dayanılarak söylenmiş ve halka mal olmuş, öğüt verici nitelikte söz, deme, mesel, sav, darbimesel*..” (TDK, *Türkçe Sözlük*, 180). Özellikle öğüt niteliğinde yazılmış şiirlerde âşıklar bu özlü sözlerden oldukça fazla istifade etmişlerdir. Tanımlarda genellikle değiştirilemez kalıplaşmış ifadeler olarak bahsedilse de şiirlerde bazen tamamı bazen de mealen iktibas edilerek verilmişlerdir. Âşık Muhsin'in şiirlerini incelediğimde çoğunlukla öğüt tarzında yazıldıklarını görürüz, öğütlerin kısa ve özlü olması için atasözü ve deyimlerden de çokça istifade etmiştir. Bazı özlü sözler ise ayet, hadis ve kelâm-ı kibarlardan iktibas alınmıştır. Sayıca çok fazla olduklarından burada sadece örnek olarak bir kısmını verdik. Bazı atasözleri tek mısradaki bittiği halde bazıları iki mısradaki bazen de bir kıtanın tamamı-

na yayılmış olarak karşımıza çıkmaktadır. Sayılarının fazla olması nedeniyle halk arasında kullanılan atasözleri ve Muhsin Küçükaltun'a ait özlü sözlerin hepsini almayıp sadece örnek mısralar seçmeye çalıştık.

- Aramayan Mevla'sını bulamaz
- Her gönülde bir aslan yatar/Gemi kırık ise denizde batar
- Aman Muhsin Hoca yolundan azma/ Allah'ın yaptığı binayı bozma
- Hayırsız evladı salar cihana/ Sonra kabahatı zamanda bulur
- Tarlayı sürmeden ekemezsin ki/Herkesin kolunu bükemezsin ki
- Aşk atını gemsiz çekemezsin ki/ Beyhude kendini yorma kardeşim
- Bilirsin bu dünya tez iken geçer/üstünde olanı su gibi içer
- Sakla imanı şeytan çalmasın
- Bu can cesette kanatlı kuştur
- İstersen bütün dünyaları yak/Her kimi yakarsan közün bendedir
- Tebdile güvenme takdir var iken
- Aldanırsın yalan dünya işine/Gaflet gömleğini sardın başına
- Bu dünya fanidir konanlar göçer
- Bakıyorum dağlar gaflete dalmış/Boz tilkiler dağın kralı olmuş
- El elden üstündür arşa varınca/Herkesi aslan bil olsa karınca
- Fakirin bağında açılmaz güller/Gül olmayan bağda ötmez bülbüller
- Azan kuşun ömrü zaten az olur
- Her şey kocalır, gönül kocalmaz
- Akılsız kafadan ne çeker taban
- Aslı bozuk olan aslına çeker
- Arayanlar bulur, duran ne bilir
- Müşkülün var ise kâmile danış/Danışa danışa sır hasıl olur
- Kırktan sonra daha fena azarsın
- Her olur olmaza sabır etmezsen/Ben Eyyub'um desen inanmam
- Yine gam yükünü kattım kervana/Korkarım taşımaz yollarda kalır
- Her ne iş yaparsan sonunu düşün
- Çocuk bir fidandır yaş iken bükün
- Bu dünya fanidir kimseye kalmaz
- Dünya bir külhandır gelenler geçer
- Saten (zaten) çatal kazık toprağa girmez
- Sonunda ağlama önceden ağla/Tut çocuğun yularını bırakma
- Kula boyun eğme ekmek yollaya/Rızkına bereket katanı düşün
- Zenginin yükünü kervan götürmez

- Devri daim olmuş zaman dolanır
- Zanaat eyleme diline yalan/Din ile imanın eyleme talan
- Dökülür ağacın yaprağı barı /İbret almak için güz bana yeter
- Hikmetinden sual olmaz ya Rabbi
- Aşk olmayan gönül kıştan beterdir

1.4.3. Deyimler

Atasözleri gibi kalıplaşmış, kısa ve öz anlatımlar için kullanılan deyimler, söz öbekleri şairimizin mısralarında oldukça fazla yer tutmaktadır. Kaya, Kavramlar sözlüğünde (255), “*Bir durumu, olayı, düşünceyi özetleyen, en az bir kelimedenden oluşan ve genellikle gerçek anlamının dışında ayrı bir anlama sahip olan, özel anlamları belirli bir kurala bağlanamayan kalıplaşmış söz*” şeklinde tanımlar. Şiirlerde geçen deyimlerden de yine hem halk arasında kullanılanları hem de şairimize has olanlardan örnek olarak seçtiklerimizi yazdık.

- Kalmamıştır **kadir kıymet bileni**.
- Yavaş yavaş nuru soldu** dünyanın.
- Bir kuru imana **eyleme güman**.
- Bir **hayat atına bindim** giderim
- Gözlerimi **kara duman bürümüş**
- Tarumar eyledi** bizi ayrılık
- Güz yaprağı gibi sararıp soldum**
- Ecel kuşu** başımızda uçuyor/**Kara toprak** bize **bağrın açıyor**
- Gözümde **akıyor aşkın pınarı**
- Kalbimin içinde **mekân tutarsın**
- Avuç avuç** gözyaşları içmeyi
- Yalan dünya** hiç yüzüme bakmadı
- Cansız ata binip** çıkanda yola
- Kızılırmak gibi** bulandın niye?
- Üstümüze **rahmet yağdı** dediler
- Kırıldı kanadın kolun** Erzurum
- Boyun eğdim** ben ervahi ezele
- Gelen piyasaya **kanat takıyor**
- Muhsin der ki **ektiğini biçersin**
- Kalbur gibi** her tarafa elendim
- Bizim köyün işi **yüz üstü kaldı**
- İhtiyaçlar **baş kaldırmış** her yandan
- Düşmanın **gözünü ölüm bürüdü**

- Daha **hor görünür** bana buralar
- Bu ayrılık **beni yedi bitirdi**
- Hakk'ın emri boyun eğdik kadere**
- Kader bizi burda **ipsiz bağlıyor**
- Felek gündüzümü kara gün etti**
- Mümin olan tutmaz kini**
- Neşeliyim **sığamadım kabıma**
- Ayrılık insana **zehirli oktur**
- Kalmamıştır **kadir kıymet bileni**
- Asla **bel bağlama** mala paraya
- Kara etme halk içinde yüzünü**
- Kaşıkla verip kepçe ile alıyor**
- Söylediğim sözü **başıma kakar**

1.4.4. Şiirlerde Geçen Kargışlar (Beddualar)

Kargış; *Kargımak*. Birine, Tanrı'nın, insanların sevgi ve ilgisinden yoksun kalıp nefretlerine uğraması dileğinde bulunmak, ilenmek, kargışlamak, lanet etmek, lanetlemek." (TDK, 1328)

Halk arasında, beddua, ilenç ve intizar gibi isimlerle de anılır. Acı çeken, canı yanan kişinin canını yakan kişiye söylediği, başına gelmesini dilediği lanetler. Kaya, (447), "*Hemen her konuda şiirleri olan halk şairleri, bu konuda şiirler vücuda getirmişlerdir. Ancak söz konusu şiirler bugüne kadar terim olarak adlandırılmamışlardır. "Kargışlama" terimi Şeref Boyraz'a ait bir terimdir.*" şeklinde tanımlamıştır. Edebiyatta da çok sık olmamakla beraber kargışlara rastlarız. Âşık Muhsin'in şiirleri arasında da az sayıda olmasına rağmen kargış bulunmaktadır. Bunları aşağıda gösterdik.

- Ekmeğiniz atlı olsun, kendiniz yaya
- Sizin de yaradan canıza kıya
- O yapılan bina başınıza dönsün/Derneğiz yerine baykuşlar ötsün
- Bahçeniz kurusun, gülleri solsun
- Tatlı canız ateş alıp tutuşsun/Dökülsün etleriz yere yapışsın
- Rahmi'nin kör olsun gözü bakmasın/Ebediyyen dertten başı kurtulmasın
- Kulum diye Hak yüzüne bakmasın
- Ocağız sönsün, duman tütmesin/Sebeb olan bir murada yetmesin
- Kötüler uğrasın yarabbi hışman
- Daim ömrün geçsin ah ile vahla
- Sebeb olanların dili kurusun/Günahımız o babandan sorulsun

- Kör olsun gözlerin göremeyesin/Başkısıyla yuva kuramayasın
- Dilerim yüreğin yansın sevdiğim
- Baykuşlar bağına konsun sevdiğim

1.4.5 Şiirlerinde Kafiye ve Redif

Şiirin en önemli ahenk unsurlarından biri kafiyedir. Arapça “*kafiye*”, Türkçe “*uyak*”, Halk Edebiyatı’nda “*ayak*” olarak adlandırılır. “*Şiirde dizelerin sonunda tekrarlanan ve aynı ahengi veren heceler veya aynı görevde olmayan ancak benzeşen sesler kafiye.*” (TDK, 1969) Bir başka ahenk unsuru ise rediftir. Redif: “*Şiirde uyaktan sonra tekrarlanan, aynı harflerden oluşan kelime veya ek, yedek.*” (TDK, 1969) Kafiye bulundukları yerlere göre isimlendirilir. Kaya bunu şöyle tanımlar, (429) “*Şiirin dörtlüğünde oluşturulan kafiye bulundukları düzene göre çapraz kafiye, sarma kafiye, başkafiye/dize başı kafiye, baş ve son kafiye, düz kafiye, iç kafiye/musammat gibi isimler alırlar.*”

Kafiye Şeması: Şema ile ilgili olarak Kaya şöyle der, (301), “*Şiirde dörtlüklerin ilk üç dizesinin aynı kafiye ile kafiyelemesine verilen ad. Âşık edebiyatında ikinci ve sonraki dörtlüklerde bu düzene uyulur. Kimi zaman bu ilk dörtlükten başlatılır.*”- Bahadır, Aşık Kevseri’de (45), “*Bir dörtlükte birinci dize ile üçüncü dizenin, ikinci dize ile de dördüncü dizenin kendi arasında kafiye olması çapraz uyak (kafiye) denir. Çapraz uyak ‘abab’ şeklinde gösterilir” şeklinde tanımlamıştır, Muhsin Küçükaltun şiirlerin ilk dörtlüklerinde görülen ‘abab’ (çapraz kafiye) ile yazılmış şiirleri azımsanmayacak kadar çoktur, diğer şiirlerinde ‘abxb’ (serbest kafiye) ‘aaab’, (düz kafiye) şemalarını kullanmıştır.*

Kafiye Türleri:

Kafiye ses ve hece sayılarına göre farklı şekillerde isimlendirilir Âşık Muhsin’in şiirlerinde kafiye çeşitlerinin hepsini görmek mümkündür. Birer örnekle bunları gösterdik.

-Yarım Kafiye: Şiirde tek ses benzerliği ile oluşturulan kafiye çeşididir.

Sene kurak gitti mahsul gelmedi
Çok çalıştık yine merak dolmadı
Yerde ot, ağaçta yaprak kalmadı
Bu halimiz ne olacak yarabbi

Bu dörtlükte (I) sesi ile yarım kafiye oluşturulmuştur. Şairin şiirlerinde en az olan kafiye çeşidi, yarım kafiyedir. -medi, -madı olumsuzluk ve görülen geçmiş zaman ekleri de şiirin redifidir.

-Tam Kafiye: İki sesin benzeşmesi ile yapılan kafiye çeşididir. Tek uzun ünlü ile olabileceği gibi, bir ünlü ve bir ünsüz sesle veya iki ünsüz ile de yapılabilir.

Bir zaman da su kurudu **ovada**
 Turna yavrusunu besler **yuvada**
 Zenginlerin başı daim **havada**
 Fakirler sürünür gider diz üstü

Bu dörtlükte **-va** sesleri tam kafiye, bulunma eki **-da** ise rediftir.

-Zengin Kafiye: Ses benzeşmesi ikiden fazla ise buna zengin kafiye denir.

Fuzuli el için olmuşum **hamal**
 Elimde var idi birkaç tane **mal**
 Atı ayı yedi, öküzü **Cemal**
 Zarar meydandadır, kâr belli değil

Bu dörtlüğün sonunda bulunan **-mal** hecesi kafiyedir, ancak burada redif bulunmamaktadır.

-Cinash Kafiye: “*Cinash kafiye, yazılışları bir, anlamları farklı kelimelerle yapılmış kafiye çeşididir. Söz konusu kelimelerin sayısının en az iki olması gerekir.*” Kaya, (432).

Neyine aldanam yalan dünyanın
 Kimsenin mumunu yakmadı doğru
 Dedim ki dünyadan bir zevk alayım
 Dönüp de yüzüme bakmadı doğru

Çeşme kurdum kanal yaptım **akmadı**
 Yalan dünya hiç yüzüme **bakmadı**
 İsteklerim bana göre çıkmadı
 Kurduğum çeşme de akmadı doğru

Kahi yaya oldum kahi **atlandım**
 Nice nice cefalara **katlandım**
 Çalışa çalışa zaten kütlendim
 Hayf isteklerim çıkmadı doğru

Muhsin der ki temel kurdum taş dizdim
 Soğuk sıcak demeyip ben ter süzdüm
 Bana göre ahabap buldum eş düzdüm
 Güvendiğim gibi çıkmadı doğru

Bu şiirinde bulunan (doğru) kelimesinin farklı kullanım şekillerini alarak cinas yapmıştır. Ayrıca “*atlandım/katlandım*” ve “*akmadı/bakmadı*” kelimeleriyle de tunç kafiye yapılmıştır

1.4.6. Şiirlerde Ayak: “*Âşık şiirinde genellikle ilk dörtlüğün ikinci dizesinde başlatılan bütün dörtlüklerin son dizelerinde yarım, tam, zengin hatta cinash kafiyeyle vücuda getirilen yahut dizenin tamamında aynen tekrarlanan sözlerle oluşturulan ve dörtlüklerin mihengi durumunda olan kafiye.*” Kaya’nın, (127) bu tanımından da anlaşılacağı üzere halk şiirinde iki farklı kafiye söz konusudur. Bunlardan biri dörtlüklerin ilk üç mısraının kendi arasında kafiyeli olması diğeri ise dörtlüklerin son mısralarının diğerlerinden bağımsız olarak kendi aralarında kafiyeli olmasıdır. Şiire esas ahengi katan da bu ses tekrarları olsa gerektir. Ayak konusunu yine Kaya (129) şöyle tanımlar, “*Ayaklar, kafiyelerin özelliğine göre; tek ayak*

ve döner ayak diye ikiye; kafiye derecelerinin zorluğuna göre ise geniş ayak, dar ayak ve kapanık ayak olmak üzere üçe ayrılır.” Muhsin Küçükaltun’un şiirlerini incelediğimiz de ayakları oldukça başarılı bir şekilde kullandığını görüyoruz. Tek ayak kafiye dördlüğün son mısraının bütün şiir boyunca aynen tekrarlanmasıdır. Tek ayak kafiye için örnek verecek olursak:

Köylü de şaşırды memur da şaştı
Bilmem ki adalet böyle mi olur
 Enflasyon zaten boyunu aştı
Bilmem ki adalet böyle mi olur

Emeklilik yaşı altmışa gider
 İşçiyi mezarda emekli eder
 Memur borçlarını kabirde öder
Bilmem ki adalet böyle mi olur

Bu şiirin tamamında son mısralar aynen tekrarlanarak tek ayak kafiye yapılmıştır. Yine şairimiz döner ayak kafiyesi ile de başarılı şiirler yazmıştır.

Dinle nasihatım Adem oğluna
 Halin ne olacak sonunu düşün
 Yolun gidip bir çıkmaza girmeden
 Yapacağın işin önünü düşün

Bir kuru imana eyleme güman
 Kalbine çökmesin his ile duman
 İnsanı kurtarmaz müminim demen
 Ne ile tam olur dinini düşün

Bu şiirinde döner kafiye (n) sesi ile vermiştir.

Etkilendiği Şairler

1. Yunus Emre

Şair, Anadolu’da yetişmiş bütün halk şairleri gibi Yunus Emre’ye öykünmüştür, bir şiirinde bunu şu şekilde dile getirir:

Yunus kulun has cevherden yarattın
 N’olur ben de Yunus olsam Yarabbi
 Sevgiyi saygıyı onda celp ettin
 N’olur ben de Yunus olsam Yarabbi

...

Yunus Emre düşmez halkın dilinden
 Dalar dalar çıkar sevgi gölünden
 Arılar bal alır tatlı dilinden
 N’olur ben de Yunus olsam Yarabbi

...

Hak sevgisi yüreğini eritti
 Hak saygısı halkı ona yar etti
 Bu sevgiler Muhsin’e de kâr etti
 N’olur ben de Yunus olsam Yarabbi

2. Sümmanî

Sümmanî Dîvânı'nda Erkal, (20), şöyle anlatmıştır, “19. Yüzyılın usta halk şairi Sümmanî, önemli çıraklar yetiştirmemesine rağmen, bugün onun izinden yürüyen, üslûbunu devam ettiren sayısız âşık vardır. Erzurum, Kars, Artvin, Gümüşhane, Bayburt, Erzincan yöresinde yaşayan âşıklarımızda onun tesirleri görülür.” Halk âşıklarının pîrî sayılan ve herkesin şiirlerini ezbere okuduğu ender şairlerden biri olan Sümmanî'nin etkisinde kalan halk şairlerinden biri de şair Muhsin'dir. Kitabında yer alan şiirlerden Sümmanî'den Deyiş adında bir Sümmanî şiiri de vardır. Ancak bu şiirin varyantı Sümmanî dîvânındakinden farklıdır. Şiirin aslını karşılaştırma yapılabilmesi için dipnotta verdik.

Sümmanî'den Deyiş

Devran alemleri seyrân ederken
Bir yel esti koku geldi tersine
Baktım çark etrafa elvan ederken
Felek attı oku vurdu tersine

Bu aşkın rayına girdim piyade
Canan beni mecnun etti rüyada
Derdimi bir tabibe kıldım ifade
Sardılar yarama yağı tersine

Olmadım dünyada şadu bahtiyar
Geçti taze ömrüm oldum ihtiyar
Yardan name gelmiş bergüzar
Diyor bu nameyi oku tersine

Âşıklar maşuku her zaman över
Güzeli dünyada kim olsa sever
Sümmani kimin talihi ki var
Kiminin dolanır çarkı tersine³

3 Bu şiirin cönklerden derlenen şekli Erkal, s. 257'de şu şekildedir:

Devrân-ı âlemi seyrân ederken
Bir sam esti geldi koku tersine
Baktım etrafıma nazar eyledim
Kondu bu gönlüme korku tersine

Bu aşkın râhına girdim piyâde
Cânân beni mecnûn etti rüyâda
Derdim bin tabibe kıldım ifâde
Onlar sardı bana yakı tersine

O dâr-ı dünyâda bulmadım şikâr
Geçti eyvah ömrüm oldu târûmâr
Yârdan nâme geldi bana bergüzâr
Talih emreylemiş oku tersine

3. Murat Çobanoğlu

Kendisine etkilendiği şairler sorulduğunda, “*Etkilendiğim şairlerden, Çobanoğlu vardı ya, Murat Çobanoğlu, kendisinden bir kasetini istedim. Hatta onunla ilgili bir şiirim de vardır*” cevabını vermiştir. Şiirinin ilk dörtlüğü şöyledir:

Sayın Çobanoğlu sen bir ozansın
Seni özleyende nerde görelim
İçerimde yanar hicran ateşi
Bu yaraya merhem ol da görelim

Kitabı

Şiirlerini topladığı bir adet kitabı mevcuttur. Bu kitapta 1972 yılından 2004 yılına kadar yazmış olduğu 289 şiir bulunmaktadır. Bu şiirlerden biri Sümmanî’ye aittir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu tarihten sonra yazdığı şiirleri evinde çıkan yangında tamamen kaybetmiştir.

Şiirlerinin tamamı koşma nazım şekliyle yazılmıştır. Milli vezin ölçümüz olan hece vezninin 11’li ve 8’li ölçülerini kullanmıştır. Şiirlerin 15’i 8’li hece vezniyle, 274 tanesi ise 11’li hece vezniyle yazılmıştır. Türlerin ise hepsini kullanmıştır. Çoğunlukla güzelleme ve koçaklama türünde yazılan şiirlerin içerisinde özellikle 1983 Erzurum, 1999 İstanbul ve Bolu depremlerine yazdığı ağıtlar dikkat çekicidir.

Erzurum Depremi

Yine bir şivan saldı cihana
Ağlattın milleti bütün Erzurum
İşimiz kalmıştır ulu sübhana
Tufana benzedi halin Erzurum

Deprem⁴

Nuh tufanına biz de yetiştik
Gökte turna yerde kul feryad eder
Gece üçte sele suya katıştık
Deniz feryad eder, göl feryad eder

Deli gönül düşmüş gama hicrana
Cân fedâ etmeli arzu canânâ
Dediler sevdiğin çıktı seyrâna
Götürdüm o demde yoktu tersine

El haris değildir mahrum kim sever
Böyle buyurmuşdur habib-i server
Sümmanî kiminin ikbâli yâver
Kiminin dolanır çarkı tersine

4 Marmara Depremi 17.08. 1999 Yalova-İzmit-Gölcük, 12.11.1999 Düzce.

Şair tarihe not düşen kişidir aslında. Âşık Muhsin’de yaşadığı devre ait birçok olayı şiirleri ile gelecek nesillere aktarmayı görev edinmiş ve bu olaylara not düşmüştür. Kitapta ayrıca 1978 yılında yaşanan kanlı Maraş olayları ve 1987 yılında Şavşat Kirazlı köyünde çıkan ve köyün neredeyse tamamını yok eden yangın felaketini anlattığı iki adet de destan bulunmaktadır. Şener ve Yıldız’a göre, (22), “*Destân (Dâsitân), kıssa, hikâye, masal demektir. Özellikle manzum olanlara Destân denir. Âşık edebiyatının en uzun nazım şeklidir. Dörtlü bentler hâlinde ve genellikle hece ölçüsünün 8’li ve 11’li kalıplarıyla söylenen destânlar konularını savaşı, yangın, deprem, salgın hastalık gibi felâketlerden, eşkiyâ mâcerâlarından, toplumun sakat, alay etmeye ve iğnelemeye müsait yönlerinden alırlar.*”

Kahramanmaraş Destanı

Bir şivan yetişti koca Maraşa
Kardeş kardeşiyle girdi savaşa
Görülmez bir olay gelmiştir başa
Aman Allah ne şivana yetiştik
...
Muhsin sözleri böylece bağlar
Dilim söyler ama gözlerim ağlar
Nice civan yüzler karalar bağlar
Ben derim ki ahir şara yetiştik

Maraş’tan Şavşat’a haberler ancak radyo aracılığı ile ulaşabilmektedir. Şairin konu ile ilgili bilgisi bununla sınırlı olsa da sezgisi detayları görüp gösterecek kadar sınırsızdır. Hemen yakınlarındaki Kirazlı köyü yangınına ise bizzat şahitlerden duymuş ve o acının da destanını yazmıştır. Yangınla ilgili detayları bu destanla gelecek kuşaklara anlatmıştır:

Kirazlı Köyü’nün Yangın Destanı

Tarih 87 sabaha karşı
Kirazlıyı ateş aldı dediler
Her taraftan çaldı bir hücum marşı
Alevler gökleri sardı dediler
...
Ne şivana düştü Kirazlı Köyü
Sanarsın zehirdir içilmez suyu
Yapılmakta iken bir gencin toyu
Toyumuz yarıda kaldı dediler
...

Tatlı uykuları yarıya böldü
Anneler ağladı saçını yoldu
Ne yazık komşular perişan oldu
100 haneden beş ev kaldık dediler

Alev zuhur etti gece yarısı
Kurtulmadı o bölgede birisi
Ahırlardan çıkmaz koyun sürüsü
Üç yüz- dört yüz koyun yandı dediler

...

Muhsin bir alamet var hepisinde
Ne merekte iş var ne yapısında
Perişan komşular el kapısında
Kahpe felek bize vurdu dediler

Köprülü'ye göre edebiyat, (22), “*Bir milletin edebiyatı, milli ruhu ve milli hayatı göstermek için en samimi bir ayna sayılabilir. ‘Bir millet hayatı nasıl görüyor? Nasıl düşünüyor? Nasıl hissediyor?’ Biz bunu en doğru ve en canlı olarak o milletin fikir ve kalem mahsûllerinde bulabiliriz.*” Bu tanımdan yola çıktığımızda, şiirlerinde işlediği konu yelpazesi de oldukça geniştir. Kendi yaşadığı yerlerin tasviri, insanları, yaşadığı veya tanık olduğu olaylar. Ülkenin siyasi tarihinde rol oynamış siyasetçiler, devlet adamları, İslâmî konular... şiirlerini okurken 83 yıllık ömrüyle birlikte içinde yaşadığı ülkenin panoramasını, tıpkı bir ressam gibi oldukça canlı ve renkli tablolar halinde bize çizer, tek farkı bu resmi mısralar ve kelimelerle yapar.

1. Siyasi İçerikli Şiirleri

Şairimiz öncelikle 70’lerde yaşanan kardeş kavgasını ve dönemin siyasilerini şiirlerinde anlatmıştır.

Mansurat’a indim Arefe günü	Bağladılar arkadaşı tuttular
Bakın takdirime ne yaptı beni	Teslim ol dediler mermi atıldılar
Bilmem ne olacak bu işin sonu	Uzaktayken hemen yere yattılar
Allahsızlar ne gün verdiler bana	Allahsızlar ne gün verdiler bana

Bu şiiri sağ-sol olaylarında öldürülen bir genç için yazmıştır. Yine o yılları anlatan ve barışa davet eden şiirinde şöyle seslenir;

Söylerim sözüme hiçbirisi gelmez	Memleket karışır, düzen bozulur
Gelin kardeşlerim gelin barışa	Fitne çoğalır, millet ezilir
Gider bu kara gün hep böyle kalmaz	Çoğunun hayattan eli süzülür
Gelin kardeşlerim gelin barışa	Gelin kardeşlerim gelin barışa

Bariş, kardeşlik ve birlik çağrılarının yanı sıra dönemin siyasi liderleri ve aynı zamanda yaşanan hayat pahalılığını da eleştirmekten geri durmaz, özellikle Süleyman Demirel ve Bülent Ecevit için yazdığı şiirler dikkat çekicidir. Aşağıda önce Süleyman Demirel için yazdığı şiirden bir bölümü verdik.

İki de bir Ecevit'i kınardın	Ne gönüle baktın ne de hatıra
Haksız diye hemen yüzün dönerdin	Büyük zamlar yaptın bize hatıra
Yalanlarla milleti mi sınırdın	Bunun için sen de geçtin satıra
Çökerdin milleti sayın Demirel	Pişman olacaksın sayın Demirel

Aynı yılların siyasi aktörlerinden biri de Bülent Ecevit'tir ve şairimizin eleştirilerinden o da nasibini almıştır.

Memur maaşına vurursun zamı	Karşı gelemeyiz bizler amire
Görünmez gözüne fakirin gamı	Başımız bağlıdır daim emire
Çoğunun başına çöküyor damı	Ağır zamlar geldi bir de demire
Zamların babası sayın Ecevit	Yoksulu düşünmez sayın Ecevit

Bir tarafta hayat pahalılığı bir tarafta kardeş kavgası halkı canından bezdirmişken 12 Eylül 1980 tarihinde ordu yönetime el koydu. Muhsin Küçükaltun'un şiirlerinde en çok övgüyü alan bu hareket olmuştur. Dönemin ordu komutanlarına ve özellikle Genel Kurmay Başkanı Kenan Evren'i yücelten bu şiirlerden de örnek dörtlükleri aşağıda verdik.

Sene seksen, günü on iki Eylül	Yurdumuzun süsü silahlı ordu
İkinci Atatürk cihana geldi	Paşalar birleşti el ele verdi
12 Eylül'ün nurlu sabahı	Tedavi olmuştur milletin derdi
Kahraman ordumuz cihana geldi	Kahraman ordumuz cihana geldi

Ülkenin sorunları hiç bitmez, şairimiz de bizzat yaşadığı bu siyasi ve ekonomik sorunları dizeleriyle dile getirmeye devam eder. Doksanlı yıllarda bütün dünyada ve ülkemizde yaşanan ekonomik kriz için yazılmış bir şiir, 5 Nisan 1994 yılında yaşanan kriz, aynı dönemde Arjantin'de de yaşanmış ve halk isyanı ile son bulmuştu. Bizdeki etkileri ise aşağıda şairimizin dilinden tarihe not düşülmüştür. Aynı zamanda dönemin siyasetçilerinin çok fazla kullandığı "bıçak kemiğe dayandı" deyimini de şiirine alarak yine güncel söylemi aktarmayı başarmıştır.

Her şeye söz verdiz sonu gelmedi	Köylü ekmek için borç para alır
Bırakın yalanı Allah aşkına	Halini demeye makama gelir
Sömürdüz ülkeyi hali kalmadı	Alınmaz içeri dışarda kalır
Bırakın talanı Allah aşkına	Dinleyin geleni Allah aşkına

...

...

Artık **bıçak kemiğe dayandı**
 Bunların elinden vatandaş yandı
 Bu yönetim Arjantin'e mi döndü
 Yakmayın milleti Allah aşkına

Muhsin böyle biter halkın ömrü
 Ne köylüsü rahat ne de memuru
 Para yok ki alabilsin kömürü
 Ekmek te pahalı Allah aşkına

Seksenlerin ortalarında ortaya çıkan ve doksanlı yıllarda halkı bezdiren bir başka sorun ise PKK terör örgütü ve yaptığı kanlı eylemlerdir. Âşık Muhsin bu konuya da değinmiştir.

Bak bazı gençlere güven kalmadı
 Gözün açan Apo diye koşuyor
 Anadan babadan öğüt almadı
 Silahlanan dağa taş düşüyor

Vatan terk edildi Apo yoluna
 Acımazlar ana baba halina
 Nasıl kıyıyorlar kıza gelina
 Bu şerefsizlere aklım şaşıyor

2. Öğüt (Nasihat) Şiirleri

Şairimizin şiirlerindeki konuları incelediğimizde çok geniş bir alana sahip olduğunu görüyoruz. Sadece siyasi olayları dile getirmemiş, yaşadığı coğrafyanın sıkıntılarını, doğal afetleri, tabiat güzelliklerini de şiirlerine konu edinmiştir. Mesleğinden dolayı şiirlerinin büyük bir bölümü didaktik özelliktedir, özellikle de dinî konularda çok sayıda öğüt içeren şiirine rastladık.

Bildiğimi derim Hakk'ın kuluna
 Alan alır, almayana zor yoktur
 Davet ediyorum doğru yoluna
 Gelen gelir, gelmeyeceğe zor yoktur

Adalet divanı bir gün kurulur
 Hak emriyle ikinci Sur vurulur
 Yer yarılr bütün alem dirilir
 33Huzuruna gelmeyecek er yoktur

3. Hayatını Anlattığı Şiirleri

Şiirlerde kendi hayat hikâyesinden sayfalara rastlıyoruz, ilk gençlik yıllarından, çocuklarına, eşinin hastalığından, kendi çalışmalarına kadar bütün hayatını gözümüzde canlandırabiliyoruz.

Küçük yaştan beri rızkın peşinde
 Çalışa çalışa canıma yetti
 Kahi kazma ile kahi kürekle
 Güreşe güreşe canıma yetti

Ambar bitti sıra geldi mereğe
 Yine bir sıkıntı girdi yüreğe
 Bir daha sarıldım kazma küreğe
 Balta vura vura canıma yetti

Saten gözüm açtım görmedim baba
 Durmaya evim yok mihmana oda
 Bir uçuk buhari, bir eski soba
 His ile dumandan canıma yetti

Kısa hayatımı söyleyem size
 Çektiğim meşakkat batıyor göze
 Kah nahıra gittim kahi öküze
 Elin acı sözü canıma yetti

Evi yaptım sıra geldi ambara
Eşya kalırdı yağmura kara
Ustaları buldum elde yok para
Dilene dilene canıma yetti

Muhsin'in gözleri etmez yazmaya
Dizlerim tutmuyor artık gezmeye
Şimdi yakalandım romatizmaya
Dert derdin üstüne canıma yetti

Şairin hayatında en çok şikâyet ettiği fakirliktir, eğitimi tamamlayamamasının sebebi de o, çok çalışmak zorunda kalmasının da. Hele bir de zengin olmadığı için çağırılmadığı bir düğün vardır ki bu şairimizi içten yaralamıştır. Sekiz kıta ile site-mini anlattığı bu şiirin başında, başka bir köye düğüne gidip kapıdan çevrilen şair aslında cebinde 10.000 tl para olduğunu ama fakir bilindiği için geri çevrildiğini, düğün sahibinin adını vererek açıklama yapmıştır.

Fakirlik canımı yaktın yandırdın
Her daimi çürük dala kondurdun
Nerde olsa ayaklara indirdin
Kırdın bu gönlümü benim fakirlik

Fakir zengin olsa hiç kimse kanmaz
Ateşe vursalar bir şeyi yanmaz
Birden zengin olsan kimse inanmaz
Çünkü bellilendin önün fakirlik

Fakirlik insana gayet arımış
Yüce dağlar başı gibi karımış
Kısmetten çıkmamış param varımış
Bir yandan da iyisin, kötü fakirlik

Üzülme sen Muhsin bu işler olur
Eloğlu acımaz aldıkça vurur
Zenginler de bir gün çok pişman olur
Bakalım sonuna kötü fakirlik

Şiirlerinde kendi romatizma hastalığını ve derman arayışını, gurbette çalışırken sıtmaya yakalanmasını ayrıca eşinin hastalığını da öğreniyoruz.

Nasıl yakalandım romatizmaya
İmkânım kalmadı doğru gezmeye
Ne okumaya fırsat var ne de yazmaya
İpsiz mi bağladın yarabbi beni

Âşık Muhsin'in hayatı hüznle, sıkıntılarla geçmiş ve bütün tecrübelerini de şiirlerine aktarmıştır. Şiirlerinde sadece acı, keder, hüzn ve gurbet yoktur. Bazı şiirleri de tebessüm ettirir. Evi sahiplenilen farelerle yaptığı sohbetle olduğu gibi;

Tarladan topladık eve kabağı
Yiyip de doymadınız hırsız fareler
Gürültüyle ettiz bize sabahı
Az daha bizi de yediz fareler

Asla تنها yerden çıkmazlar düze
Ne bağırmaya bakar ne kötü söze
İçi farelere kabuğu bize
Çekirdeğe hile kattız fareler

4. Tabiat Şiirleri

Şairimiz cennet gibi bir coğrafyada yaşamaktadır. Haliyle şiirlerinde de bu coğrafyayı çeşitli yönleriyle tasvir etmiştir. Çocukluğundan itibaren çobanlık yapan, ekin eken, yaylalara çıkan ve ömrü doğa ile iç içe geçmiş olan Âşık Muhsin, şiirlerinin bir bölümünü yaşadığı bu güzellikleri ve bazen de doğanın zorluklarını anlatmaya ayırmıştır. Bu konuda yazdığı şiirlerinden bazı örnekleri aşağıya aldık.

Sinoban'a çıktım seyran eyledim	Açılmış çayırlar akıyor sular
Yalancı cenneti anmış Sinoban	Nereye baksam yüzüme güler
Her ağaç dalında kuşlar ötüyor	Ot, çiçek, menekşe daha da neler
Bağdat şehrine dönmüş Sinoban	Bugün muradına ermiş Sinoban

Meşeli köyünün mesire alanlarından biri olan Sinoban'ın ilkbaharını anlattığı bu dizelerden sonra Karagöl'ün yazında soluklandırır bizi şair.

Yine Karagöl'ün yetişti yazı	Buraya gelenler buluyor safa
Her yana açıldı yolları güzel	Çeşmeleri akar canlara şifa
Göllerinde yüzer ördeği kazı	Ormanla süslenmiş bakın her köşe
Türlü türlü öter dilleri güzel	Muhsin der ki akar selleri güzel

Yaz mevsimi bazen de kurak geçer o zaman köylü için felaket çanları çalmaya başlar, böyle geçen kurak bir yaz şairimizi de hüzne boğar.

Sene kurak gitti mahsül gelmedi	Yaprak gazel döktü dalda kalmadı
Çok çalıştık yine merak dolmadı	Çalışa çalışa hal da kalmadı
Yerde ot, ağaçta yaprak kalmadı	Elbise yırtıldı elde kalmadı
Bu halimiz ne olacak yarabbi	Bu halimiz ne olacak yarabbi

Güz mevsimi aynı zamanda ihtiyarlığın da sembolüdür şair için, hiç bitmeyen ve sert geçen kışlar ise ölüme eş değerdir. Kış meşakkattir, hele de Meşeli'de yaşıyanlar için.

Bozuldu yaylalar, bozuldu düzen	Bak samyeli vurmuş talana dönmüş
Daha özlenecek hali kalmamış	Gitmiş o güzellik yalana dönmüş
Her taraf ıssız gülmez yüzüme	Kitlenmiş kapılar ocaklar sönmüş
Solmuş çiçekler, gülü kalmamış	Bakarım bir Allah kulu kalmamış

...

Köyün düzenlenmiş dağın başında	Yolun var ama kışların fazla
Sekiz ay sürüyor en az kışın da	Yaz gelecek diye gözle ha gözle
Faydalandık orman ile taşında	Hasta olur isen sızla ha sızla
Ormandan da mahsun kaldın Meşeli	Doktordan da mahrum kaldın Meşeli

5. Gurbet Şiirleri

Anadolu insanının bitmeyen çilesidir gurbet ya kendi gurbete gider ya sevdikleri. İş ve aş derdi ile mecburdur gitmeye. Ama gurbet ilin ekmeği tuzludur, acıdır, hasret çeken gönüller kırılındır. Bir de sıladan haber almak zor olunca bir kat daha artar sıkıntısı, hüznü. Muhsin Küçükaltun hem kendi gurbete gitmiş hem de sevdiklerini yolcu etmiştir. Gurbet üzerine yazdığı şiirleri mektup türünün de güzel örneklerindendir. Gurbete hep gençler gider, geride ise gözleri yolda bekleyen ihtiyarlar kalır.

Bakarım millete hep gurbet elde
Kemirdi bağrımı yedi bu gurbet
Hangi eve baksam iki ihtiyar
Dünyayı hasrete boğdu bu gurbet

Posta uzaklardan haber getirir
Kara tren çeker çeker götürür
Bu ayrılık bir gün bizi bitirir
Atalardan miras kaldı bu gurbet

6. Kahramanlık Şiirleri

Vatan sevgisi, bayrak sevgisi ve millet sevgisi bu toprakları yâr edinenlerin özüdür. Şairimiz de kahramanlara övgü dizer mısralarıyla. Özellikle de 27 Şubat Şavşat'ın düşman işgalinden kurtarılışını destansı bir dille anlatır bize.

Müjdeler olsun nurlu Şavşat'a
Akan göz yaşları duruldu bugün
Esaret altında kalan bu halka
Milli egemenlik verildi bugün

Halit Paşa orduyla geldi bugün
Süngü kılıç ciğerlerde dolaştı
Düşmanın canına od ateş düştü
Düşmanın hesabı soruldu bugün

7. Ölüm Şiirleri

“Her nefis ölümü tadacaktır.” Canlı olan her varlığın ulaşacağı sondur ölüm. Şairimiz ölümü bir yok oluş olarak görmez, o inancı gereği bir başka âleme göç olarak değerlendirir. Şiirlerinde hep bunun muhasebesini yapar. Kendi ölümü üzerine yazdığı “Zaman” adlı şiiri aynı zamanda şairimizin de ölüm manifestosudur.

Size bu kitabım hatıra olsun
Ömrümün baharı bittiği zaman
Son nefeste iman benimle olsun
Bağımızda gazel döktüğü zaman

Ehli beytim, oğullarım, kızlarım
Sizlere hatıra olsun sözlerim
Bir gün gelir belli olmaz izlerim
Tabut üzerinde gittiği zaman

8. Dinî Tasavvufî Şiirleri

Kitapta bir adet ilahi bulunmaktadır. Şairimiz medrese eğitimi sırasında Nakşibendî Tarikatına intisap etmiş, eskiden yörede yapılan zikir ayinlerine katılmıştır. Ancak günümüzde tarikatın bölgede temsilcilerinin azalması veya etkisini tama-

men kaybetmesi nedeniyle bu tür toplantılar düzenlenmemektedir, yine de şairimiz kendisine verilen tesbihat, namaz ve dualara devam ettiğini beyan etmiştir. Dinî ve tasavvufî içerikli şiirleri sayıca diğer şiirlerinden daha fazladır. Bu şiirlerden biri tür olarak ilâhî türündedir. Güzel, (618) ilâhîyi şöyle tanımlar “*İlâhî; mutasavvıf şairler tarafından söylenen, dinî, ahlâkî ve ilâhî fikirleri içeren manzumelerdir. Daha çok Allah’ın birliğini, azamet ve kudretini anlatan veya telkin eden eserlerdir.*”

İlahi

Gel bu dünyadan göçelim
Hakka doğru yol açalım
Günah işlerden kaçalım
Gel gidelim Hakk’a doğru

Bu türdeki şiirlerinden münacaatları da vardır. Bu şiirlerinden ilâhî aşkı da içeren şiirlerinden bir dördümlüğü örnek olarak verdik.

Düştüm aşkın firakına yanarım
Gece gündüz aşk atına binerim
Daima kendimi yolcu sanırım
Yarabbi izinden ayırma beni

Yine bu türe örnek olarak bir adet de na’at bulunmaktadır. Peygambere övgü niteliğinde yazılan bu şiirinin sonunda geleneğe uygun olarak şefaât dilemektedir.

İki cihan neye yarar	Muhsin der yücedir zatın
Sen olmasan ya Muhammed	Esirgeme şefaatin
Bu ümmetin kimler sorar	Hali ne olur bu ümmetin
Sen olmazsan ya Muhammed	Sen olmazsan ya Muhammed

Âşık Muhsin’in Karşılaşmaları

“Şiirlerim” kitabında Muhsin Küçükaltun’un kendi çevresindeki şairlerle yaptığı dört adet karşılaşma bulunmaktadır. Bunların biri soru-cevap, biri taşlama kalan iki şiir ise sohbet şeklindedir.

Erkal, (59), “*Âşık fasıllarının en sevilen ve ilgi duyulan safhası muşşere adı verilen karşılaşmaların yapıldığı bölümdür. Bu bölümde âşıklar koçlar gibi kafa kafaya dövüşürler. Âşıkların halk içindeki toplantılarının en önemli bölümü karşılaşmalarıdır. Âşık karşılaşmaları bir arada, bilir kişi kurulu veya halk karşısında, sazlı sözlü imtihan olması, karşılıklı atışması veya birbirlerinin sözlerine karşılıklı nazire söylemeleridir.*” şeklinde yorumlamıştır.

Âşık Muhsin'in karşılaşmaları "*deyişme*" diyebileceğimiz türden, şiirlerdir. Şiirlere baktığımızda, taşlama da dahil olmak üzere, daha çok karşılıklı sohbet havası sezilmektedir.

Kaya, Folklor/Edebiyat dergisinde (131-140), deyişmeyi şu şekilde açıklar, "*Deyişmede, verilen bir ayakla yahut âşıklardan birinin açacağı ayakla, duyguların, kanaatlerin, kabullerin, inançların, tavırların hülâsa pek çok hasletlerin ortaya konulması söz konusudur... Özetleyecek olursak; karşılaşmada mat etme, atışmada eğlendirme, deyişmede ise sohbet esastır*".

1. Necdet Eminağaoğlu ile Yaptığı Deyişme⁵

Neden Olmuş?

Necdet Eminağaoğlu soruyor

Yem yeşil ovalar bu yüksek dağlar
Bembeyaz örtünmüş kar neden olmuş?
Kimisi sevinir kimisi ağlar
Tavlada oynanan zar neden olmuş?

İnsanoğlu durmaz aşmış ölçüyü
Ağarmış saçları dökülmüş tüyü
Giyecek on metre beyaz örtüyü
Gözünü doyuran var neden olmuş?

Bir şeye değişmem aziz yurdumu
Hele seher vakti, güneş vurdu mu
Göremez gözlerim bayır uçurumu
Düzlüğün sonunda yar neden olmuş?

...

Unuttum Eksin'i unuttum beni
Bir kardeş yerine koymuşum seni
Tabutun içinde giysem kefeni
Sorarım hocama dar neden olmuş

Muhsin Küçükaltun cevaplıyor

Mevsimler değişir soğur havalar
Gök tabaka donar, kar ondan olmuş
Kiminin şansını düşüş kovalar
Kemikten yapmışlar zar ondan olmuş

İnsanlar çalışır bir kefen için
Birçoğu anlamaz sebebi niçin
Toprağı yaratmış bol rızık için
Üretir insanlar var ondan olmuş

Ben de çok severim bu güzel yurdu
Mevlam bu zemini sudan-ki kurdu
Çağladı köpükler Mekke'de durdu
Düzlüğün önünde yar ondan olmuş

...

Muhsin Hoca yazar hep sora sora
Bir günde İsrail üfürür sura
Kefen üç adettir sünnete göre
Fazlası israftır "dar" ondan olmuş

5 Necdet Eminağaoğlu (Aşağı Koyunlu köyü) ile Muhsin Küçükaltun (Meşeli köyü) arasında bir söyleşi 19-29/04/2002 tarihlerinde yapılmıştır

2. Âşık Kara ile Yaptığı Taşlama⁶ Toyumuz

Muhsin Küçükaltun

Mümin olan tutmaz kini
Yanlış anlama şairim
Ter temizdir İslâm dini
Boşa inleme şairim

Bil ki derdi çeken bilir
Takdir neyse öyle olur
Herkes nasibini alır
Taşa çamlama şairim

Hak şairi hiç yorulmaz
Temelsiz yuva kurulmaz
İsmarlama iş görülmez
Kapı atlama şairim

Uzaktan vermişsin selam
Baş üstüne bize gelen
Çok ıslanır yaşı gezen
Yaşa çamlama şairim

Muhsin der ki bitmez işim
Dayım kederlidir başı
Yanınızda ben bir kuşum
Kuşa çamlama şairim

Âşık Kara

Âşıklarda kin bulunmaz
Herkesi gezdim şairim
İnsan cevherdir bilinmez
Elekten süzdüm şairim

Hepizi koydum sıraya
Coşa geldim Agaraya
Merhem olmadız yaraya
Kendimi üzdüm şairim

Çağırdım yeğenim Selma
Babam yoktur evde bilma
Dedi kusuruma kalma
Böylece yazdım şairim

Yakın komşuya döktüz
Yolu Pınarlı'ya büktüz
Sinsilaca taraf çektiniz
Hissimle sezdim şairim

Şiir yazdım tatlı acı
Taş vurmak sözün amacı
Hepiniz başımın tacı
Şansımdan bezdim şairim

Âşık Kara der ayılmaz
Ne kadar sevsen sevilmez
Nasipsiz lokma yeyilmez
Muammay çözdüm şairim

Bu karşılaşmaların dışında yine Âşık Kara ve Âşık Cevad ile yaptığı deyişmeler de kitabında yer almaktadır.

6 Bu taşlama, 8/8/1993 tarihinde yapılmıştır.

Sonuç

Şayşatlı halk âşığı Muhsin Küçükaltun'un hayatı, şiirleri ve sanatını tanıtmaya çalıştığımız bu bölümde, halk edebiyatı, halk şiiri, ve sanatı hakkında verdiğimiz teorik bilgiler ışığında şairimizle ilgili az da olsa bilgi vermeye çalıştık. Metot olarak öncelikle şair ile yapılan görüşmeler esas alınmıştır. Şiirlerini 1972'den itibaren yazmaya başlayan Âşık Muhsin, 2004 yılında kendi imkânlarıyla şiirlerini topladığı bir kitap çıkarmıştır. Sanatı ve edebî kişiliği üzerine yaptığımız incelemelerde bu kitapta bulunan şiirleri örnek alınmıştır.

Halk şairi tarihe not düşen, yaşadığı dönemi, kendi tecrübelerini gelecek nesillere aktaran kişidir. Şairimiz de bize hem yaşadığı coğrafyanın geçirdiği değişimleri hem siyasi olayları hem de halkı etkileyen büyük toplumsal olaylar ve doğal afetleri şiirleri ile bizlere nakletmiştir. Yöreye has ahşap evinde 2015 tarihinde çıkan yangında 2004'ten sonra yazdığı şiirler yanmıştır. Şair gönlü dayanamaz ve bu yangına da bir şiir yazar.

İki bin on beş yılına ayağım attım
Gide de gelmiye böyle yılları
Bir saat içinde yıkıldım battım
Gide de gelmiye böyle yılları
...

Ne evimiz kaldı ne de yuvamız
Günden güne bozuluyor havamız
Hak yanında kabul olsun duamız
Gide de gelmiye böyle yıllar

O dönemden hatırladığı şiirlerini tekrar yazmaya başlayan şair, gündemi takip etmekten vaz geçmemiştir. Son olarak bütün dünyayı olduğu gibi ülkemizi de etkisi altına alan covid-19 salgınını kendi yaşadığı etkileriyle mısralarına aktarmıştır. Corona salgınıyla ilgili yazdığı bu şiirlerini kendisiyle yapılan görüşmede vermiştir.

İki bin yirmide ateş aldı dünyayı
Aldı tüm dünyayı yakar ha yakar
Ne yaşını sorar ne de künyayı
Günde nice canlar çıkar ha çıkar

Evden çıkılmaz ki ihtiyaç görek
Sokakta kimse yok ki bir haber sorak
Karanti içinde nice gün kalak
Sessizlik her yanı almış gidiyor

Önce Çin'den başlamıştır kırmaya
Gidilmiyor hastaları görmeye
İzin de yok hal hatırın sormaya
Uzaktan uzağa bakar ha bakar

Yarab sen bilirsin derdimiz çoktur
Bu hastalık vatana zehirli oktur
Yarab senden başka kurtaran yoktur
Yalvarış huzuran çıkmış gidiyor

Kaynakça

- Bahadır, Sedat. *Âşık Kevseri Metin İnceleme ve Tasnif Çalışması*, İstanbul: Pamiray, 2015. Yayınları
- Bahadır, Sedat. *Âşık Gülhanî'nin Şiir Dünyası*, İstanbul: Pamiray Yayınları, 2016.
- Erkal, Abdulkadir. *Âşık Sümmânî Divânı*, Erzurum: Zafer Medya, 2015.
- Güzel, Abdurrahman. *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı*, Ankara: Akçağ, 2006.
- Kaya, Doğan. *Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Akçağ, 2014.
- Köprülü, M.Fuad. *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Yay. Haz. Orhan Köprülü), 8. Baskı, Ankara: Akçağ, 2011.
- Küçükaltun, Muhsin. *"Şiirlerim"*, İstanbul: Papirüs, 2004.
- Şener, H.İbrahim ve Yıldız, Alim. *Türk İslâm Edebiyatı*, İstanbul: Rağbet, 2003.
- TDK *Türkçe Sözlük*. haz. Şükrü Halûk Akalın, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011

Elektronik Kaynaklar

- <https://ets.anadolu.edu.tr/storage/nfs/EDB101U/ebook/EDB101U-12V1S1-6-0-1-SV1-ebook.pdf>. Web. 09.09.2020.
- <https://diyanet.gov.tr/tr-TR/Person/PresidentDetail/36/prof-dr-suleyman-ates>, Web.12.09.2020.

Ekler

1. Fotoğraf: Muhsin Küçükaltun, 20 Eylül 2020.

2. Fotoğraf: Muhsin Küçükaltun'un 27 Eylül 2015'te yanan evi.

8. BÖLÜM

BİR ARTVİN SEVDALISI: ÖMER YERLİKAYA

Elif KAYA*

Giriş

Eski ve köklü bir tarihi geçmişe sahip olan Artvin'in Türk Edebiyatındaki izleri, iki kısımda ele alınmaktadır. İlk olarak Artvin'deki kültürel hayatın bir parçası olarak edebi faaliyetlerin sözlü ve yazılı olarak varlığı, ikincisi ise Türk Edebiyatında Artvin'in çeşitli yazarlar tarafından ele alınması şeklindedir. Birinci kısımda özellikle sözlü edebiyat, ikinci kısımda ise yazar ve şairlerin Artvin'i konu edinen eserler yazması ve bunların tespiti şehrin sosyal hayatının gelişimini ve zengin bir kültürel aktarımın sağlanması açısından önemlidir.

Türk deneme ve roman yazarlarından Ömer Yerlikaya (1953/-) tarafından kaleme alınan bütün romanlar zaman, mekân, şahıs ve dil-üslup özellikleri ile tamamen Artvin'e bağlıdır. Roman her ne kadar kurgusal bir metin olsa da Yerlikaya, eserlerindeki gerçek hayattan kesitler ile aslında arka planda bir şehrin tarihi, kültürel, siyasi, ekonomi gibi unsurlarını realist bir yaklaşımla irdelemiştir. Bu çalışmada Ömer Yerlikaya'nın hayatı, sanat anlayışı, edebi kişiliği ve incelenen eserlerinde Artvin'in nasıl yansıtıldığı araştırılmıştır.

Roman, edebi türler içinde en son şekil alan türdür. Her ne kadar destan, masal, hikâye gibi hem sözlü hem de yazılı kültürde benzer yapılar olsa da roman, 18. yy. Avrupası'nda ilk şeklini İspanyol romancı Miguel de Cervantes Saavedra'nın Don Kişot eseri ile almıştır. Edebi türler içinde tekne kazıntısı olan "*roman*", geçmişin edebi zenginlikleri ile de bolca beslenmiştir. Roman türü 19. yy. sonlarında artık klasik eserlerini de yayınlamaya başlamıştır.

Türk edebiyatında ise Tanzimat dönemi ile ilk batı tarzı roman görülür. Masal, destan, mesnevi, hikâye türüne çok benzeyen roman, Türk yazarların kolay benimsenmiştir. Tercüme ile Batı edebiyatından aldığımız ilk eserlerin taklit yoluyla yazımı bizdeki ilk örnekleri oluşturmaktadır. Elbette gelenekten gelen parçalar da bu eserlere eklenmiştir. Buna en güzel örnek Namık Kemal'in "*İntibah*" adlı eseri gösterilebilir. İntibah romanı, Fransız edebiyatının en çok esinlenen roman-

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin / Türkiye, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4671-4386>

larından “*Kamelyalı Kadın*” ve geleneksel Türk hikâyelerinden “*Hançerli Hanım*” hikâyesinden bolca motif almıştır.

İlk romanlarda dikkat çeken bir özellik de mekân olarak İstanbul ile sınırlı kalınmasıdır. Köy ve kasabaları anlatan hikâye ve romanlar, gerçek köy izleminden çok yazarın gezi gözlem anlatıları, ansiklopedik bilgiler veya yazarın hayalindeki imaj ile beslenmiştir. Romantizmden realizme geçiş ile birlikte roman, mekân olarak ilk örneklerini İstanbul dışına doğru vermeye başlamıştır. Yine de İstanbul dışını anlatan gerçek köy, kasaba romanları II. Meşrutiyet ile başlar. Edebiyatıta milli bir çizgi oluşturma hedefi ile yola çıkan bu dönem yazar ve şairleri, yüzlerini Anadolu’ya çevirirler. Artık edebi eserlerde mekân Anadolu’da bir köy ya da şehir olacaktır.

Milli edebiyattan sonra Anadolu’ya açılım, Anadolu’nun eğitim ve sosyal hayatını da etkiler. Cumhuriyet dönemi ile memleket edebiyatı gelişir. Sadece Anadolu’yu anlatan yazarlar değil kendi yöresini anlatan sanatçılar da yetişmeye başlar. Cumhuriyet döneminde böylelikle İstanbul’dan Anadolu’ya bir köprü vazifesi gören Türk aydınları yetişmeye başlar. Okur-yazar oranının artması, Anadolu’ya eğitim seferberliği yapılması, idealist eğitimcilerin canla başla çalışması, Anadolu’da yetişen yazar ve şairlerin kendini yetiştirmesini sağlamıştır.

Edebiyatımızın Anadolu’ya açılması geniş bir konu yelpazesini beraberinde getirir. Bu bağlamda Artvin hem doğası hem de kültürel çeşitliliğinden dolayı sözü edilebilecek yerlerden biri olarak karşımıza çıkar. Artvin’i eserlerine mekân olarak yansıtan isimlerden birisi Ömer Yerlikaya’dır. Yazarın roman türüyle birlikte ele aldığı bütün çalışmalarda çıkış noktası Artvin’dir. Kendisini Artvin kültürünü, sosyal yapısını hatta insanlarını anlatmaya adanmış olan Yerlikaya, bu konuda oldukça kapsamlı eserler ortaya koymuştur.

Ömer Yerlikaya Kimdir?

Ömer Yerlikaya, 1958 yılında Artvin’de doğdu. Kökenleri, Artvin’in eski ve en köklü birkaç sülalesinden birisi olan Genç ağalara dayanır. “*Bu Şehrin Delikanlısı*” ve “*Küçük Şehrin İnsanları*” isimli romanlarında ailesinin kökeni hakkında oldukça geniş bilgilere yer verir. İlköğrenimi ve lise tahsilini Artvin’de tamamlar. Yükseköğreniminde iktisat okur ve yine Artvin’de iş hayatına başlar. Kamuda uzun yıllar çalışır. İçişleri Bakanlığı Eğitim merkezlerinde ve sivil savunma kolejinde eğitim görür ve 1995 yılında sivil savunma uzmanı olarak atanır. Bu eğitimlerden sonra 1999 Marmara Depremi sonrası afet bölgesine gider. Aynı yıl Küçükalyalı’da NBC eğitimine katılır. Artvin valiliği il kriz merkezine geçici görev ile gelir. Altı yıl bu görevini sürdürdükten sonra emekli olur.

Yazın ve yayın hayatına gazetede köşe yazıları daha sonra roman ile giriş yapan Yerlikaya’nın, eserlerinin merkezinde ilk dikkat edilen nokta doğduğu, büyüdüğü yerlerin insanını ve mekânı anlatmasıdır. Köşe yazıları, Artvin’de yetişmiş manevi mimarlar üzerine yoğunlaşırken, romanlarında da Artvin’in ön plana çıkmış halk kahramanlarını ele alır. Arka planda ise Artvin’in doğasını, tabiatını, taşını, nehirlerini sürekli hissedersiniz. Romanı okurken, gözünüzde yeşil bir vadi canlanır, Çoruh’un çağlayan sesi kulaklarınıza gelir.

Ömer Yerlikaya, yazılarındaki doğa sevgisi ve Artvin sevdasını bir bölümünde hayatını anlattığı “*Küçük Şehrin İnsanlar’ı*” adlı eserinde şu şekilde anlatır.

“Dünya alemin başa bir diyarıydı sanki benim rüzgârlı bayırım. Belki de yoktu böyle şirin bir yer yüzünün bir köşesinde. Her yer, her yan, her yön ve her köşe, her şey öylesine farklı, hani katılarak gülen insanın gözlerinde kalan ıslaklığın ardından durulan o gözlerde, yüreğin bir kıyısında saklı kendini göstermeyen ince bir çizgi, ince bir hüznün hiç eksik olmaz ya, ne içten gülümsemeler ve ne yaşanacak çöşku, saklı o ince çizgiyi, o küçük hüznü yok etmek için yeterli bir neden olmaya-caktır.” (Yerlikaya, 2015: 21)

Artvin’e ve doğaya hayranlığı sanatçının aslında yazma eylemi için de bir çıkış yolu olur. “*Bu vadide gerçek bir hikaye saklıydı. Yaşamın bir çılgnlık gibi durduğu o erişilmez yanı bütün güçlükleri ile kendini gösterirdi. Vadinin insanı güçlüydü. Hepsinin hikayesi yazılmaya değerdı. Şimdiye dek neden birileri çıkıp bu hikayeyi kurcalamamıştı, bunu henüz bilemiyorum ama ben bu farklı hikayeyi ortaya çıkarmaya kararlıyım.*” (Yerlikaya, 2015: 11)

Yerlikaya, çocukluğundan itibaren bu farkındalık ile yaşar. Yani yaşadığı coğrafya ona sonsuz bir edebiyat malzemesi vermiştir. Eserlerinde sadece kendi yaşadığı bu yerleri anlatmasının nedeni de budur.

“Yaşar Kemal’in Çukurova’sını okuyarak büyümüşüm. Sonra don hikayelerinde kendimi buldum. Ve gördüm ki Taşlıca Vadisi daha görkemliydi. doanın buradaki doğurganlığı kusursuzdu. Orman yüklü o muhteşem yamaçları yalayan dağ rüzgârları bile farklı esiyordu. Belki Yaşar Kemal’in sözünü ettiği o iyi atlar yoktu ama o iyi insanlar hep vardı.” (Yerlikaya, 2015: 11)

Çocukluğunda yazı hayatını en çok etkileyen isimlerden biri de babası olmuştur. Sosyal medyanın olmadığı, televizyonların geniş bir kesime ulaşmadığı dönemlerde en büyük eğlence evde büyüklerin anlattığı hikayeler olmuştur. Sözlü kültürün en güzel örneklerini taşıyan bu coğrafya da ise her ailede böyle bir anlatıcı bulmak mümkündür. Yazarın babası sadece ev halkına değil, akraba ve komşu çocuklarının da masal/hikaye anlatıcısı olmuştur. Yerlikaya, babası ile gurur duymanın ötesinde anlattığı masallar ile hayal dünyasının zenginleştiğini ifade eder.

“Uzun kış geceleri bitmek bilmezdi. Arkasından babamın masalları başlardı. Keyifli bir dille anlatırdı babam. Babamı dinlerken hayran kalırdım. Babamın anlatımıyleşi ilgi gördü ki sonraları bütün çocuklarmasal dinlemek için bize gelmeye başlamışlardı. Babamın masalları bana yeni şeyler katıyordu. Konuşma diliimi zenginleştiriyor, bir yandan, vadinin sisli ufkunu aşmayan hayallerim dağın öteki yüzüne çoktan ulaşıyordu. Kapanan gözlerimle ne zaman yatağıma girsem olmadık biçimde yeni hayal dünyamı yatağıma taşıyordum.” (Yerlikaya, 2015: 31-32)

Yazarın, babasının anlattığı masallar dışında etkilendiği bir yerde okuduğu romanlardır. Okuma yazma öğrendikten sonra, okumaya olan merakı artmış ve bulduğu her edebi eseri merakla, heyecanla okumaya başlamıştır. “*Ben okumayı çok seviyordum. Klasiklere duyduğum hayranlığım bana bir ömür sürecek okuma*

alışkanlığı kazandırmıştır. Çok okuyarak toplumdan kopma ve bir içe kapanma hissiyatına yer vermezdim. (Yerlikaya, 2015: 109)

Türk klasikleri hariç Dünya klasikleri okumak da yazarın bakış açısını değiştirmiştir. Okuduğu klasikler, hem ileri de yazarlığını etkiler hem de gençliğin de yaşantısını şekillendirmiştir. *“Hayatıma yeni giren kitaplar vardı. Bunlar dünya klasikleriydi. Hepsi birer harika kitaptı. O yıllarımda bu kitapları okumak, yaşantıma farklı güzellikler katıyordu. Her bakımdan olgunlaşıyordum. Aşık olmayı öğrenmiştim. Hürdüm, özgürdüm. Cebimde harçlığım hep vardı. Sanki bütün dünya kollarını açmış beni bekliyordu. (Yerlikaya, 2015: 133)*

Yazı hayatına okuduğu edebi eserler, babasının anlattığı masallar ile hazırlanan yazar, okuma ve dinleme ile yazar olunmayacağını da farkındadır. Yerlikaya’nın bu noktada doğuştan gelen bir yeteneği de vardır. Çocukluğundan itibaren hep bir şeyler anlatma ve yazma isteği de söz konusudur. Yazma işine ise öncelikli olarak gazetede köşe yazarlığı yaparak başlar.

Ömer Yerlikaya, emeklilik sonrası özellikle yazma işine zaman ayırmıştır. Öncelikle Artvin’de, Serhad Artvin gazetesinde *“Sokak Manzaraları”* isimli köşesinde günlük yazılar kaleme alır. Bir süre 7 Mart gazetesi, Yusufeli Haber gazetesinde, Ardahan’da Hudut gazetesinde, Eskişehir’de Sakarya gazetesinde günlük yazıları yayımlanır. Ayrıca Bursa’da bazı dergilerde makaleleri çıkar. Artvin’de yine Serhad Artvin gazetesinde yayımlanan *“İz Bırakanlar”* serisi okuyucu tarafından ilgiyle takip edilir. Artvin ve yöresini tanıtan, hatıralarda kalmış isimlerin hayat hikâyelerini aktaran bu yazılar yöre halkı tarafından çok sevilir ve ilgiyle takip edilir. Ancak kendisinin de ifadesiyle ilkokul sıralarında başlayan yazarlık sevdası ömrü boyunca hiç eksilmeden devam eder. Köşe yazarlığı ile başlayan edebi hayatı roman türü ile genişler. Artvin yöre halkını tanıtan deneme çalışmaları ve gazetelerde köşe yazarlığı yapmış olsa da Ömer Yerlikaya’nın ismiyle özdeşleşen tür, roman olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ömer Yerlikaya’nın Sanat Anlayışı

Ömer Yerlikaya, edebiyat dünyasında romanları ile anılan bir isimdir. Çocukken okuduğu klasikler ile kafasında oluşturduğu kurgusal yapı kısa sürede oluşur. Klasiklerin yanı sıra, Türk edebiyatından Ömer Seyfettin, Reşat Nuri Güntekin, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt, Oya Baydar, Orhan Pamuk’un eserlerini severek takip eder. Etkilendiği kitapların başında ise İnce Memed, Yılanların Öcü, Çalıkuşu, Sinekli Bakkal, Benim Adım Kırmızı gelir.

Yazarın romanları gerçek yaşamdan alınmış uzun soluklu hikâyelerdir. Eserlere baktığımızda özellikle yaşadığı coğrafyanın manzaralarını metinlere taşıdığı görülür. İlk dört romanında çevresinde şahit olduğu olayları, yaşamları, duyduklarını, gördüklerini kurgulamıştır. Son iki romanı Beyaz Ali ve Çam Sakızı’nı da ise ilk kez yaşanmış hikâyelerin dışına çıkarak, tamamı ile özgün, yaşamla örtüşen bir kurgu üzerinde çalışmıştır.

Yazara göre kurgu çok önemlidir. İyi bir eserin roman dokusu ve kurgusu sağlam olmalıdır. Sağlam karakterler oluşturmali ve roman boyunca bu kişiler biyografik hikâyeyi uygun kurgulayıp okuyucunun önüne serilmeli; esere salt gerçekten yaşanmış hikâye aktarılmaz. Bu durumda en önemli unsur yazarın hayal gücünü özgürce kullanmasıdır. “*Bir romana şöyle yazılmalı, böyle yazılmalı diye bir kural koyamazsınız. Yazar hayallerinde gezinmeli, hikâyenin kurgusunu dilediği gibi biçimlendirmeli, olaylar yaşanmış olsa da bunları kurguda gerçeğe uygunluk esasında yerine oturtmalıdır.*” (Yerlikaya, 2017:11)

Ömer Yerlikaya’nın romanlarında olay örgüsü toplumsal bir realitedir. Eserleri romantizmden uzaktır. Daha çok unutulmaya yüz tutmuş taşra romanlarına can suyu olacak bir kıvam taşır. Bu nedenle yazar, romanlarında her zaman iki unsur olarak doğa ve insanı öne çıkarır. İnsanın doğa ile ilişkilerini, yaşamsal zorluklarını, mücadeleci yanlarını sorgular. Bu doğanın ismi romanlarında adı sıkça geçen “*Yeşil Vadi*” olacaktır.

Kendisiyle yapılan bir röportajda doğaya olan sevgisini ve bunu romanlara yansıttığını şöyle açıklar.

“*Ben çalışmalarım da insan ve doğa ögesini birlikte kullanıyorum yani birini birinden kesinlikle ayırmıyorum bazı yazarlar vardır insan portresini hep öne çıkarırlar, doğadan tek kelime etmezler. Mesela Dostoyevski böyledir. Dostoyevski’nin hayatında hep insan vardır insanı öne çıkarır, insan tasvirleri yapar ama bir ağacı bir bitkiyi bir çiçeği asla anlatmaz. Tolstoy ise her ikisini yapıyor. Farklı yazarlar insanı anlatıyor farklı yazarlar doğayı anlatıyor ben ise insan ile doğayı bütün çalışmalarım da birlikte tutuyorum, birlikte harmanlıyorum ve doğanın betimlemelerini yapmayı çok seviyorum. Doğaya ve yeşile düşkün bir insan olarak Artvin’in tanınımı yapıyorum tasvirini yapıyorum Çoruh’u anlatıyorum Korzul’dan başlıyorum Kafka-sör’e kadar karşı tepeleri Kaçkar’ı anlatıyorum Genya’yı anlatıyorum mesela ağacı bitkiyi toprağı anlatmayı çok seviyorum bunu yaparken de insan da onun içindedir iki ögeyi birlikte kullanıyorum. Çalışmalarımı bu şekilde sürdürüyorum.*”²

Daha önce de belirttiğimiz gibi yazarın romanları gerçek yaşamdan izler taşır. Yazar bu tür roman yazmanın zorluğunun farkındadır. “*Çapulacılar Sokağı*” romanının girişinde bunu şöyle ifade eder.

“*Gerçek yaşam öyküleri yazarı hep zora sokan öyküler olmuştur. Bir kalıbın içine girerek olayları, kişileri yer ve mekân içinde anlatma zorunluluğu, hiç kuşku yok ki hayal gücünün sönükleşmesine neden olur ve kısa süreli de olsa hikâyenin içine girip çıkan ve tekrar görünen o küçük karakterleri okuyucuya sevdirmek konusu da ayrı bir sorun olarak kendini gösterir.*” (Yerlikaya, 2017: 10) Gerçek yaşamdan kesitler sunarken okuyucuya kişileri sevdirmek zorluğu yoktur. Her ne kadar gerçek yaşamdan izler taşıyan bir eser kaleme alınsa da eserde bahsi geçen kahramanların iç dünyalarına vakıf olmak zordur. Yazar bunun da farkındadır.

2 Belirtilen röportajlar, daha önce sunulan bir çalışma için yapılmıştır. Özgün şekliyle yazıya dökülen röportaj herhangi bir yerde yayımlanmamıştır.

İnsanı kavrayıp çözmek, iç dünyasının derinliklerine inmek imkânsızdır. “Gerçek yaşam öykülerini yazmak kolay değildir; en başta sadakat ister. Etik olmayı gerektirir, belli bir kronolojik sıralamaya ihtiyaç duyulur. Ve hikâyenin önemli olaylarına bir yazar sezgisi ile varabilmelisiniz.” (Yerlikaya, 2017: 10) Yerlikaya’ya göre okuyucu eserin bu noktasında önemlidir. Yazara göre ele alınan konu gerçeklere bağlı yazılabilir ama yazarın da hayal dünyası eserin meydana gelmesinde etkili olur. Okuyucu ise eseri incelediğinde bu olay örgüsünün gerçekliğine, içtenliğine, samimiyetine vakıf olmalıdır.

“Okuyucuyu önemsemek gerekir; bence yazar kendisi için olduğu kadar başkaları için de yazmalıdır. Nasılsa hayal gücü yazara özgün bir zenginlik katacaktır. İfade tarzının zenginliğinden, derinliğinden ve büyümlü sözcüklerin estetik yansımasından etkilenen olan kuşkusuz okurdur. Okur etkileniyorsa duygunun biçim yansımada sorun yok demektir.” (Yerlikaya, 2017: 11)

Yazar, dil ve üslubu çok önemser. O’na göre anlatılmadık hikâyenin, yazılmadık konunun bırakılmadığı bu çağda “Yazarın neyi anlattığından çok nasıl anlattığı önem kazanmıştır. Kullandığı dili, kurgusu, karakterlerin sağlamlığı, oluşturulan tümcelerdeki sözcüklerin uyumu ve anlatımın roman dokusuyla ne denli bağdaştığını görmek gerekir.” (Yerlikaya, 2015: 5) Yıpranmış sözcüklerden kaçınmalı yeni sözcüklerle yeni anlatımların önü açılmalıdır. Ömer Yerlikaya bir romanı güzelleştiren unsurların bunlar olduğunu düşünür. Ayrıca iyi bir romancının bu iş için doğuştan yetenekli olması gerektiğini düşünür. Dili iyi kullanmasının yanı sıra iyi bir de gözlemci olmalıdır.

Gazetelerde günlük hayata özellikle de Artvin halkının gündelik yaşamına dair yazılar kaleme alan Ömer Yerlikaya’nın yayımlanmış altı romanı vardır. Yayımlanan ilk romanı Rüzgârlı Tepeler’dir. (2005) Yazar on yıl sonra peş peşe iki roman daha yayımlar. Bu Şehrin Delikanlısı, (Mayıs 2015) Küçük Şehrin İnsanları (Haziran, 2015). Çapulacılar Sokağı isimli romanını ise dört ay gibi kısa bir sürede yazıp 2017’de yayımlar. Beyaz Ali romanı Eylül 2018 de okuyucuya sunulur. Son romanı Çam Sakızı ise Beyaz Ali’den bir yıl sonra 2019’da çıkar. İlk eseri Öztepe Matbaası’nda basılan yazarın diğer romanları Cinius Yayınları tarafından çıkarılır.

Yazarın “Hey Gidi Günler I” ve “Hey Gidi Günler II” ismiyle yayınlanan ve oldukça hacimli olan kitapları ise Serhad gazetesi’nde ve kendi sosyal medya hesabında yayınladığı Artvin’in ileri gelenleri başta olmak üzere Artvin’e gönül ve emek vermiş manevi mimarlarını tanıtan eserlerin toplandığı kitaptır. Öncelikle gazetede köşe yazısı olarak paylaştığı makalelerini sosyal medya hesabına yükleyen yazar, aldığı yorumları teşekkür ve minnet yazıları ile “Hey Gidi Günler” kitabına taşımıştır. Okuyucusu tarafından çok sevilen ve ilgiyle takip edilen bu yazıların ünü sadece Türkiye’nin çeşitli illerinde yaşayan Artvin halkına değil dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşayan Artvinlilere kadar ulaşmıştır. Objektif yaklaşım sergilediği yazılarda anlatılan bazı isimlerden hayatta olan, Artvin’de ya da başka şehirlerde yaşamını sürdüren birçok kişi de vardır. Sadece bir bölgeye ait böylesi kapsamlı bir çalışma Türk yazınında bir ilktir. Tabii ki bir bölgeyi ya da merkezi

anlatan kapsamlı çalışmalar özellikle manevi mimarları kitaplarda, sempozyumlarda ve çalıştaylarda ortaya konmuştur. Fakat Ömer Yerlikaya'nın "*Hey Gidi Günler I/II*" isimli eserini farklı kılan Artvin'in önemli simalarının yanı sıra halk tarafından sevilen, saygı duyulan esnaf, bürokrat, memur ya da herhangi bir ismi kitabına taşımasıdır. Tabi böylesi bir çalışma yapmanın çok zor olacağı muhakkaktır ama yazarın bir şansı da Artvin'in küçük ve nüfusunun az olmasıdır.

Eserleri

Rüzgârlı Tepeler, Haziran 2005, Öztepe Matbaası, Ankara, 676 sayfa
 Bu Şehrin Delikanlısı, Mayıs 2015, Cinius Yayınları, İstanbul, 477 sayfa
 Küçük Şehrin İnsanları, Haziran 2015, Cinius Yayınları, İstanbul, 384 sayfa
 Çapulacılar Sokağı, Kasım 2017, Cinius Yayınları, İstanbul, 478 sayfa
 Beyaz Ali, Eylül 2018, Cinius Yayınları, İstanbul, 568 Sayfa
 Çam Sakızı, Kasım, 2019, Cinius Yayınları, İstanbul, 618 sayfa
 Hey Gidi Günler 1, Ocak 2017, Cinius Yayınları, İstanbul, 466 sayfa
 Hey Gidi Günler 2, Ocak 2017, Cinius Yayınları, İstanbul, 478 sayfa

Romanlarının İncelenmesi

1. Rüzgârlı Tepeler

Ömer Yerlikaya'nın ilk romanı olan Rüzgârlı Tepeler, Öztepe Matbaası'nda basılır. Romanın önsözü yazarın hayatına ve yazma serüvenine ait ipuçlarının olduğu bir metin ile başlar.

Rüzgârlı Tepeler yazarın verdiği numaralandırma ile toplam yirmi dört bölümden oluşur. İlk bölüm "Yeşil Vadi" başlığı altında uzunca bir Artvin tasviri ile başlar. Vadi ve Çoruh, bu tasvirlerin ana merkezindedir. Yazar uzun tasvirlerden sonra Sarı Dursun isimli bir kişi ve onun ailesi hakkında bilgi verir. Bu kısmın eserin diğer bölümleri ile bir bağlantısı yoktur. Asıl olay örgüsü kitabın ikinci bölümünde başlar.

Eser, çocukluk yıllarından itibaren tanışan iki gencin kavuşamama hikâyesini içerir. Olay örgüsü bu iki gencin aşkı konu edilse de arka planda bunların arkadaşları, aileleri ve Artvin'in o günlerde yaşayan insanlar da romana dâhil olmuştur.

İlk olay örgüsü iki gençten biri olan Bahar'ın 1970'li yılların başında babasının mesleğinden dolayı Artvin'e taşınması ile başlar. Aile, küçük ve oldukça sevimli bu şehre gelmek için ilk önce tereddüt etseler de zamanla burayı çok severler. Hüsmen ve Hümeysra Hanım'ın tek çocukları Bahar da burada eğitimine devam eder.

İkinci olay örgüsü ise Bahar ve sınıf arkadaşı Orhan'ın tanışması ile başlar. Orhan okulun en parlak ve en çalışkan öğrencisidir. Terbiyeli, ahlaklı, saygılı bir genç olan Orhan diğer arkadaşlarından da bu yönleriyle ayrılır. Yaşının ötesinde bir ağır-

lığı vardır. Bahar, Orhan'ı ilk gördüğünde onun diğerlerinden farklı olduğunu anlar ve etkilenir. Aynı şekilde Orhan da Bahar'dan etkilenmiştir. Kısa sürede birbirleri ile tanışıp, sevgili olurlar. Fakat Orhan, Bahar kadar rahat değildir. İki âşık birlikte gezerken Orhan utanan ve çekinen kişi olur. Orhan Artvin'li olduğundan, üzerinde küçük şehirde yetişmenin durgunluğu ve çekimserliği vardır. Ailesi de orta hallidir. Bahar ise büyük şehirlerde büyümüş zengin aile çocuğudur. Şımarık değil ama özgürce bir yaşam tarzı vardır. İki genç farklılıklara rağmen çok iyi anlaşır. Romanın bu bölümleri Bahar ve Orhan üzerine yoğunlaşır. Arka planda Bahar'ın çevresi, Orhan'ın ailesi ve okul arkadaşları ayrıntılı bir şekilde tanıtılır.

Yazar diğer kahramanların hikâyesini iç içe geçmiş olay örgüsü olarak tasarlar. Yani ana çerçevede iki gencin aşk hikâyesinin içine birçok hikâye daha sığdırmıştır. Yazar yeri geldikçe İrfan'ın ailesi, İrfan'ın arkadaşı Cezmi, Mehmet Ali'nin ailesi, okul hocaları, esnaf, lisenin karşısında kestane satan Kırpık Ahmet, Baharın İzmir'deki akrabaları ve arkadaşları gibi kişilerin hikâyesini de tek tek yazar.

Örneğin kitabın girişinde romanın ithaf edildiği Mehmet Ali ve İrfan bunlardan biridir. Bahar ve Orhan'ın sınıf arkadaşları olan Mehmet Ali ve İrfan, romanda hikâyeleri ile alt bölüm oluşturacak şekilde kurgulanmıştır. Özellikle İrfan'ın acı dolu hikâyesi bir başka olay örgüsü olarak sunulur. Ön planda Bahar ve Orhan'ın birlikte geçirdikleri günler, verdikleri sözler anlatılırken arka planda küçük şehrin insanlarının tabiatı, kültürü anlatılmıştır.

İrfan, şımarık ve zengin bir ailenin tek çocuğudur. Ailesinin onu yetiştirme şekli yanlıştır. Her olumsuz davranışını görmezden gelen ve onaylayan aile, İrfan'ın genç yaşta yanlışlar yapmasına neden olur. İrfan lise yıllarında içki, sigara ve gece hayatının müptelası olur. Kısa sürede sağlığı bozulur ve yakalandığı kansere yenik düşerek ölür. Bu olay lisedeki arkadaşlarını çok etkiler.

İrfan ile birlikte verilen bir diğer hikâye de İrfan'ın arkadaşı Cezmi'nin hayatıdır. Cezmi'nin evliliği, iş hayatı, ailesi ve özellikle İrfan ile yaşadığı gece hayatı yine alt bir olay örgüsünü oluşturur.

Orhan ise İrfan'ın ölümünün ardından Bahar'ın ailesinin tayini çıkması ile çok üzülür. Okulun en gözde ismi Orhan, okulu asmaya başlar. Bahar ile mektuplaşmaları onu teselli etmez. Zamanla mektupların kesilmesi ise Orhan'ın düşüşünü hızlandırır. Okulu bırakır ve içine kapanır. En yakın arkadaşı Mehmet Ali ile kavga eder. Mehmet Ali, üniversite sınavına girer ve tıp fakültesini kazanır. Fakat Orhan ile barışan Mehmet Ali onun tekrar sınava girmesi için çabalasa da Orhan kendisini toplayamaz.

Orhan, Mehmet Ali'nin Ankara'ya yerleşip Bahar ile aynı okulda olduğunu öğrendiğinde zaman kaybetmeden onu bulmaya çalışır. Bahar, Mehmet Ali'ye Orhan'a mektup yazdığını fakat onun geri dönüş yapmadığını söyler.

Olay örgüsü bu noktada bir bilinmeze doğru yol alır. Gerçekleri anlatmak için ilk yarı tatilinde Artvin'e gelmeyi düşünen Mehmet Ali, bindiği otobüsün kaza yapması sonucu ölür ve Bahar ile Orhan'ın kavuşmasını sağlayacak unsur yok olur.

Bahar ise Ankara’da okumaya devam eder. Aklı hep Orhan’dadır. Sınıf arkadaşı Tarık onu beğenir ama Bahar ona ümit vermez. Bahar, okulu bitirdikten sonra Ankara’da doktora başlar. Orhan’ın ise askerlik çağı gelmiştir. Askerlik dönüşü Ankara üzerinden Artvin’e dönmeye karar verir. Fakat otobüsü kaza yapar. Bahar, Orhan’dan haber alamayınca doktor arkadaşı Tarık ile nişanlanır. Tesadüf Bahar ile Orhan’ı hastanede buluşturur. Bahar Orhan’ı tekrar hastanede görünce gerçek aşkının Orhan olduğuna kanaat getirir. Orhan da Bahar’ı görünce ümitlenir ama onun nişanlandığını duyunca bir veda mektubu ile Bahar’ı sonsuza dek geri de bırakıp Artvin’e döner.

Olay örgüsünün son halkası Orhan’ın, ailesinin ondan sakladığı sırrı öğrenmesiyle biter. Orhan’ın ailesi Bahar ile kültür farklılığından dolayı geleceklerinin olmadığını düşünerek Bahardan gelen mektupları saklar. Orhan Artvin’e döndüğünde tavan arasında Bahar’ın gönderdiği mektuplar ve yalnızlığı ile baş başa kalır.

2. Bu Şehrin Delikanlısı

Cinius Yayınları tarafından 2015 yılında çıkarılan “*Bu Şehrin Delikanlısı*” isimli eser, yazarın ikinci romanıdır. Bu romanın ilginç bir yayım öyküsü vardır. Romanın asli kahramanı Gürcü Hüseyin gerçek bir halk kahramanıdır. Yazar bu çalışmasını hazırlarken Gürcü Hüseyin’i tanıyan insanla görüşerek notlar almıştır. Çalışma bitip metin yayın evine gönderildiğinde; yayınevi eserde konu edinilen hikâyenin içeriği nedeniyle okuyucuda olumsuz etki bırakacağını düşünmüştür. Yazar bu öneriyi dikkate almış ve pek çok kavga sahnesini kurgudan çıkarmıştır. Romanın son şekli ise roman kahramanlarından Emine Gültekin’in kurgunun bazı bölümlerine itirazları üzerine yapılan değişiklik ile olmuştur. Kendisiyle yapılan röportajda bu eseri şöyle değerlendirir:

“Gürcü lakaplı Hüseyin Sözeri diye bir halk kahramanı bir hemşerimiz vardı. Film artistlerine taş çıkartacak kadar bir yakışıklılığı ve delikanlı yüreğe sahip babayiğit birisiydi. Döneminin efsanesiydi. Bu büyük insanı çocukluğumda tanımıştım. Akrabalık bağımız da vardı. Gürcüyü yazmayı kafama koymuştum. İki yıla yakın bir süre araştırma yaptım. Neredeyse onu tanıyan hemen herkesle röportajlar yaptım, bilgiler topladım. İşin garip tarafı ailesi de çok bilgi sahibi değildi. Öldüğünde en büyük çocuğu 17 yaşındaydı.”

“*Bu Şehrin Delikanlısı*” ve daha sonra yayımlayacağı “*Çapulacılar Sokağı*” bu noktada biyografik romandır. Biyografik romanın yazımı zordur. Anlatılan yaşam öyküsünün hepsine vakıf olmak gerekir. Yazar bu zorluğun farkında olup bu iki eseri ortaya koymak için romanda anlatılan hikâyenin kahramanları ile uzun mütaalalarda bulunmuştur. “*Gerçek yaşam öykülerini yazmak kolay değildir; en başta sadakat ister. Etik olmayı gerektirir, belli bir kronolojik sıralamaya ihtiyaç duyulur. Ve hikâyenin önemli olaylarına bir yazar sezgisi ile karar verebilmelisiniz; yazara göre önemli olan okuyucuya göre önemli olmayabilir. Ya da bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Hikâyenin içinde var olan gerçeği görmezlikten gelemesiniz*

ya da olmayan bir şeyi varmış gibi gösteremezsiniz. Bunu yaparsanız inandırıcılığınızı yitirirsiniz. Okuyucu tereddüt içinde kalırsa roman kahramanın yaptığı hiçbir şey okuyucuyu ilgilendirmeyecektir. Sadece bilinen bir kural vardır, o da yaşanan hayata ve olaylara sadık kalabilmektir.” (Yerlikaya, 2017: 4)

Roman, hikâyenin ana kahramanı Hüseyin Sözeri’nin Artvin’in “Korzul” mahallesinde doğumu ile başlar. Hüseyin’in doğumu ile yazar hem ailenin diğer bireylerini hem de geriye dönüşler ile kahramanların birbirleri ile olan ilişkilerini gözler önüne serer.³

Romanın ilk olay örgüsü Hüseyin’in kişilik özellikleri üzerine yoğunlaşır. Hüseyin ve çevresinin ayrıntılı anlatımı aynı zamanda romandaki kurgunun nasıl gelişeceğini ipuçlarını verir. Hüseyin ilk olay örgüsünde gözü pek, güçlü, adaletli biri olarak çizilir. İkinci olay örgüsü ise Hüseyin’i ve arkadaşlarını dövüş sporlarına hazırlayan hocaları Deli Eşref’in kaybolması üzerine oluşur.

Bu kısımda Hüseyin’in Diyarbakır’a gidip bir süre orada yaşaması konu edilir. Romanın hacim olarak büyük bölümü Hüseyin’in Diyarbakır’da yaşadıkları üzerine kurgulanır.

Diyarbakır, Hüseyin’in işini ve eşini bulmasında önemli bir duraktır. Hüseyin Sözeri Diyarbakır’a geldikten sonra bir müddet kayıkcılık ile uğraşır. Sonra da bir kavgadan kurtardığı ağanın yanında kamyon şoförlüğü yapar.

Hüseyin kendisini sadece Diyarbakır’da değil kamyon şoförü olarak gittiği her yerde bir şekilde yapılan haksızlığın ortasında bulur ve buna tahammül edemediği için de hasmını yere serdiği görülür. Böylelikle garibanın yanında yer alan Hüseyin Sözeri’nin namı/ünü gittiği her yere yayılır.

Hüseyin, Mevhibe isimli bir kızla ile evlendikten sonra iki yıl daha Diyarbakır’da kalır. Bir kamyon parası biriktirdikten sonra Artvin’e döner.

Artvin’e döndükten sonra sekiz çocuğu olan Hüseyin Sözeri’nin namı artık kendi şehrinde herkes tarafından bilinir. Çocuklarının büyüme süreçleri, eğitimleri, evlilikleri ile ilgili gelişen olay örgüsü ile Artvin’e ait kültürel motifler artar.

Roman biyografik bir eser olmasından dolayı, yazar o dönem yaşamış Artvin halkını esere eklemiştir. Dolayısıyla romanda bahsedilen mekânlar ve isimler birbir o döneme ait kişi ve mekânlardır. Yazar bu gerçek kişileri kendi kurgu süzgecinden geçirse de olay örgüsü yaşanan hayat ile bağlantılıdır. Hatta eserin bazı bölümlerinde yazar kendini hissettirir ve anlatılan bazı olayları bizzat gördüğünü ifade eder.

Eseri önemli kılan bir husus da Artvin tarihini, kültürünü, insanlarını merak eden, araştıranlar için iyi bir kaynak olmasıdır. Örneğin Artvin’de yemek kültürü nasıldır sorusuna bu romanda bolca cevap vardır.

3 Bu roman ile ilgili ayrıntılı bir sunum yapılmıştır. ElifKaya, Uluslararası Artvin Sempozyumu, 18-20 Ekim 2018 “Ömer Yerlikaya’nın ‘Bu Şehrin Delikanlısı’ Romanında Artvin, 518-533

On dokuz bölümden oluşan romanda (Bölümler herhangi bir işaretleme ile ayrılmamıştır. Bu tespiti yazarın her bölüm için yeni yeni bir sayfaya geçişi ve mekân zaman olarak konu bütünlüğünün değişmesinden çıkardık.) mekân tasvirleri özellikle her bölüm başında Artvin'e ait bir manzaranın anlatılması romanın bir başka özelliğidir. Geniş doğa ve Artvin manzaraları yeri geldikçe uzun uzun tasvir edilmiştir. Romanın önsözünde yazar, tabiat tasvirlerini çok kullanmasını gençlik yıllarından itibaren “*Yaşamının her evresinde beslendiği doğal ortam, yaşam sevinçleriyle gözlemlerim ve düşlerim benim düşünsel zenginliğimi*” oluşturmuştur şeklinde açıklar. Fakat ilk eserinde bolca kullandığı bu tabiat tasvirleri yazara eserlerinde destek olan Reyhan Keskin tarafından eleştirilmiş ve bu kadar tasvirin eseri “*coğrafya*” kitabına benzettiğini söylemiştir. Yazar bu düşüncüyü haklı bulmuş ve diğer eserlerinde tasviri oldukça azaltmıştır. Yazarın, kahramanı Hüseyin Sözeri üzerinden belirttiği bu noktada, Artvin yeşil cennet olmasının ötesinde diğer yerlere göre huzurlu, sakin ve temiz olmasıdır. Bu noktada Deli Eşref'in öldürülme olayı ile ortaya çıkan kan davası, töre cinayetleri romanda epey yer almıştır. Oldukça acımasız olan bu töreler böyle bir olay, kin, nefret taşımayan Hüseyin ve arkadaşlarının tuhafına gitmiştir.

Eserde mekân isimlerine baktığımızda İsmi geçen her yer Artvin'in bir köşesine ait olduğu görülür.

Romanda kullanılan dil yapısından baktığımızda yöresel deyimlerin/deyişlerin sıklıkla kullanıldığı görülür. Fakat bu diyaloglar yöresel ağız ile değil İstanbul Türkçesi ile verilmiştir. Aynı şekilde yazarın uzun bir süre ikamet ettiği Diyarbakır'da karşılıklı konuşmaların yöresel söylemlerden esere aktarılışı İstanbul Türkçesi ile olmuştur.

3. Küçük Şehrin İnsanları

Ömer Yerlikaya'nın 3. Romanı Küçük Şehrin İnsanları Haziran 2015'de Cinius yayınları tarafından İstanbul'da basılır. Romanın girişinde “*Yazar Önsözü*” başlığı altında bu eseri nasıl yazmaya karar verdiğine dair kısa bir yazısı vardır. Özellikle Artvin merkezli romanlar yazmasının temel nedenini buranın insanına bağlar.

“*Vadinin sert öyküsü insan benliğine tesir etmiştir. Nazlı, mızumsuz, çıtkırıldım türünden insanların yeri değildir burası. Yere sağlam basan dayanıklı, azimli, içinde fırtınalar estiren, yalın kişilikler çıkmıştır ortaya. Hepsi bir ağaç kadar, ulu bir ağaç kadar özgürdürler. Ve bu insanların anlatılmaya değer bir hikâyeleri olduğuna kabımı basarım.*” (Yerlikaya, 2015: 11)

Daha sonra “*Rüzgârlı Bayırım*” başlığı altında ve on bir kısımdan oluşan bir bölüme geçilir. Bu kısım ise yazarın kendi hayatına ait anılarıdır. Çocukluğundan başlayarak, ilk orta, lise yıllarını, ailesini, arkadaşlarını ve küçük şehrim dediği Artvin'i anlatan yazar, gözlemlediği bu anıları da kısa bir hikâye tadında olmuştur. Yazarın hayatına dair bilgiyi de bu kısımdan öğreniriz. Yerlikaya, bu bölümün içinde bir alt başlık daha oluşturmuştur. “*Beyaz Ölüm ve Birincilik Ödülü*” başlığı

altında ananesinin onlara misafir geldiği bir gün akraba ziyareti için çıktığı Kafka-sör yolunda donarak ölümünü anlatır.

Romanın yarısını oluşturan bu bölümden sonra hikâyesini anlatacağı konuya geçer. “*Taşlıca Vadisi*” başlığı altında asıl olay örgüsüne geçmeden önce de bu romanda yer alan isimleri ikiye ayırarak verir. Birinci kısım romanda ismi geçen gerçek yaşamdan alınmış kahramanlardır ve “236” isim vardır. İkinci kısımda ise “*Asya, Hamiyet ve Hamit Yiğit*” isminde üç hayali kahraman ismi vardır.

Olay örgüsü on beş alt bölümden oluşur. Eser hayali kahramanlar olan Asya, ninesi Hamiyet ve dedesi Hamit’in başından geçenler olarak kurgulanmıştır. Bu üç hayali kahramanın acı dolu hayatı anlatılırken arka planda Taşlıca Vadisi halkının yaşamları konu edinmiştir. Orman işçilerinin zorlu yaşamları arasında küçük umut-ların yetişmesi Asya isimli küçük bir kızın hayata tutunması ile anlatılmıştır.

Olay örgüsü Taşlıca Vadisinin zor koşulları, yeşil alanları, rüzgârı, dereleri, sa-kinleri gibi en küçük ayrıntısına kadar tanıtılmıştır. Daha sonra yazarın kendini anlattığı bölümde de ismi geçen kişilerin vadideki yaşamlarını anlatarak eserin ana olayına geçiş yapılır.

Asya, doğumunda annesinin ölümüne neden olmuştur. Babası ise ormanda ke-silen odunları taşıırken yaptığı kazada ölür. Asya, hem öksüz hem yetim olarak nine ve dedesinin yanında büyür. Ailesini nasıl kaybettiği ise onu daha çok yaralayacağı için söylenmez. Özellikle annesinin ölümünden suçluluk duyacağını düşünerek bu konuya hiç girmezler.

Asya ve ailesi yazı Taşlıca Vadisinde kışı ise Artvin’de geçirirler. Dedesi orman-da çalışır. Olay örgüsü ormanda ve Artvin’de Asya’nın küçük dünyasının anlatımı ile devam eder. Asya’nın ilkokula gitmesi, dedesi ile ormanı keşfetmesi, bunlardan bazılarıdır. Yazar, Asya’nın hayatını anlatırken, “*Rüzgârlı Bayırım*” bölümünde an-lattığı kişileri buradaki olay örgüsüne dâhil eder. Roman, Asya’nın anne ve babası-nın nasıl öldüğünü öğrenmesi ve sonra dedesinin de babası gibi kamyon kazasında ölümüyle biter.

4. Çapulacılar Sokağı

Kasım 2017’de Cinius matbaası tarafından İstanbul’da basılan roman, Artvin tarihine dair ayrıntılarla ön plana çıkar. Romanın girişinde “*Okuyucularıma*” başlı-ğı altında eserin içeriği ve yazılma nedeni üzerinde durulmuştur. Yazar, “*Bu Şehrin Delikanlısı*” romanında olduğu gibi bu eseri de otobiyografik olarak tasarlamış ve yine bahsedilen romanda ikinci derecede kahraman olarak karşımıza çıkan Yalman Yılmaz’ın bu sefer asli kahraman olarak yaşadıklarını konu etmeyi düşünmüştür. Yazar ayrıca bu bölümde otobiyografik roman yazmanın zorlukları ve bazı hususi-yetleri üzerinde durmuştur.

Eser 27 bölümden oluşur. 1915 yılının bir ilkbahar günü başlayan roman uzun soluklu bir tarih sahnesini de yansıtır. Romanın ilk bölümleri Rus işgalinin yöre

halkı üzerindeki etkilerini canlı tablolar halinde sunar. Borçka tarafından Melo köyüne gelen bir atlı kısa sürede düşman askerlerinin buralara geleceğini söyler. Bu köylü için oldukça kötü bir haberdur. Açlık ve yokluk ile savaşıyor olan halk şimdi gerçek düşman ile de karşı karşıyadır. Düşman askerinin uğradığı yerler yangın yeridir. Halk bu nedenle Anadolu'nun iç kısımlarına göç eder. Romanda ilk olay örgüsü Melo köyünden yola çıkan bir kafilenin İspir üzerinden göçü ile başlar. Köylü yanına aldığı yiyecekler ile yola koyulur. Kafilenin çoğu kadın, yaşlı ve çocuklardan oluşur. Zor ve yorucu yolculuğun başında Patkume isimli gün görmüş bir yaşlı kadın vardır.

Yolculuk boyunca yaşanan acılar, acı bir gerçeği de ortaya koyar. Açlık, seyahat, hastalık ve yorgunluk bu zorlukların başında gelir. Kafilenin uğradığı her yer yangın yeridir. Ya yokluk vardır ya da hastalık. Yazar, köylünün çekildiği yerde köye gelen düşman askerlerinin de acımasızca kalanlara işkence yaptıklarını anlatarak devam eder.

Eserin bir bölümü Patkume kadının başının çektiği kafilenin yolculuğunu anlatırken, peşine gelen diğer bölüm, özellikle Artvin'de kalan halkın düşman karşısında yaşadıklarına değinir. Patkume kadın kabileyi sağ salım güvenli bir yere götürmeyi düşünür. Ama kabilede çocuklar, yeni doğum yapmış kadınlar, hastalar vardır. Patkume kadın yiyecek bir şeyler almak için uğradığı bir köyde veba salgısından etkilenir.

Artvin'de ise düşman arsız ve şımarık bir şekilde her yeri talan etmektedir. Onlara karşı duran kişi yazarın büyük dedesi olan Genççağa'dır. Bir diğer kişi de Recep isminde bir delikanlıdır. Genççağa ve Recep için ayrı bölümlerde hayatlarına dair bilgiler verilmiştir. Recep ailesini kaybettikten sonra Ermeni bir ailenin yanında büyümüştür. İşgal kuvvetleri şehire saldırdığında Deli Halit Paşa'nın komutasına katılır ve birçok başarı gösterir.

Patkume kadın öldükten sonra kabile yoluna devam eder. Grupta Müzeyyen isimli bir kadın da hastadır. Müzeyyen ailesi ile kabileyle gitmek yerine yakın köylerde biraz daha dinlenmeye karar verir. Ali Osman'ın hasta olan eşi Müzeyyen'i kurtaramaz ve iki çocuğu ile kalır.

Romanın bu kısmında Ali Osman asker olarak alınır, çocukları ise Sivas'ta bir yurda yerleştirilir. Hasan ve Ayşe isimindeki iki kardeş annelerini kaybettikten sonra, ayrı yurtlarda da kalmalarına çok üzülürler. Fakat sıcak bir yatak ve karınlarını doyurabilmek onları biraz mutlu eder.

Roman bu kısımda Hasan ve Ayşe'nin yurtlardaki yaşadıklarına odaklanır. Ayşe kısa bir süre sonra ölür. Hasan artık hayatta yalnızdır.

Zamanda bir atlama yapılır ve on yıl sonrasına geçilir. Artvin düşmandan kurtulmuştur. Takvimler 1921 yılını gösterirken Hasan, tekrar ata yurduna dönmeye karar verir. Romanın asıl kahramanı Yalman'ın hikâyesi de bu noktada başlayacaktır. Yalman'ın babası Hasan, Artvin'e döndükten sonra çapulcular sokağında bir çapulcunun yanında çırak olarak işe başlar. Dürüst ve çalışkanlığı ile kısa sürede

işini kavrayan Hasan'ı, ustası da çok sever ve sahip çıkar. Bu kısımlar Hasan'ın evlenmesi ve kendine nalbur dükkânı açmasını anlatır. Hasan evlendikten sonra, beş çocuğu olur. Yalman da, bu ailenin bir çocuğu olarak dünyaya gelir.

Eser, Hasan Yılmaz ve oğlu Yalman Yılmaz'ın Artvin'de yaşadıkları olaylar ile devam eder. Yalman Yılmaz, yaramaz bir çocuktur. Gözü hiçbir şeyden korkmaz. Yazar, Yalman'ı güçlü, korkusuz bir karakter olarak anlatır. Bu haliyle Gürcü Hüseyin'e benzer. Romanın bir bölümünde Gürcü Hüseyin ve Yalman Yılmaz'ın karşılaşması da vardır. Yalman Yılmaz, delikanlı iken Haypet düzlüğünde katıldığı bir kavgayı izleyen Gürcü Hüseyin, onun güçlü bir delikanlı olacağını ifade eder.

Roman, Yalman'ın çocukluğu, eğitim hayatı, iş hayatı ve evliliğini anlatarak devam eder. Bu noktada Yalman'ın çevresi de olay örgüsüne dâhil olur. Eser, Yalman'ın 1997 yılında vefatı ile biter.

5. Beyaz Ali

Yazarın Eylül 2018 yılında çıkardığı Beyaz Ali romanın ilk sayfasında, yine Artvinli bir şair olan Hikmet Kavasoglu'nun “*Yüreğini Isıtmaya Hazır mısın*” şiiri vardır. Şiir anlatılan olay ile de konu olarak bağlantılıdır. Şiirden sonra eser, “*Okuyucuya*” girişi ile başlar. Bu kısımda Beyaz Ali eserini nasıl yazdığı üzerinde durur.

“Beyaz Ali’yi yine diğer romanlarımda olduğu gibi çok kısa bir zamanda, altı ayı geçkin bir sürede yazdığımı söylemeliyim. Sürekli yazmam konusu itiraf etmeliyim ki bazen sıkıcı oluyor. Öyle ki bir an her şeyi unutuyor, ne yazacağımı düşünüp bocaladığım zamanlar oluyor.” Yerlikaya, bu kadar verimli ve yoğun yazmanın getirdiği handikabın farkındadır. Bu sorunu eserinde kurguyu güçlü tutarak çözmeye çalışır: “Güçlü bir kurgu o kaba hali ile olsa bile bir başına roman gibi duruyor kıyıda.” (Yerlikaya, 2018: 12)

Eserlerini uzun soluklu biyografiler üzerinde çalışarak ya da iz bırakan insanların kısa yaşam öykülerini anlatan antoloji türü yazmayı tercih eden yazar, bu tür yaşam öykülerinin kaleme almanın zorluğunu tekrar ifade eder. “*En başında ruhumuzu sıkan bir endişe; zarar verebilme telaşı, olayların roman kurgusuna ve diline aktarmadaki zorlukları ve belki en zor yanı hikâyede ilintisi olan kişilerin yaklaşımları olmuştur.*” (Yerlikaya, 2018: 12) Bütün bu zorluklara rağmen Yerlikaya, başarılı çıkışlar yaptığını düşünür. Fakat bu romanda daha özgün bir çalışma ortaya koymak ister. “*Beyaz Ali tamamı ile bir kurgu ancak bu haliyle yaşam ile örtüşen bir yanı var. Beyaz Ali’de hayalimdeki düşünceleri kurguladım. Yıllardır içime kazıdığım ve adeta özlemini çektiğim karakterlere biçim vermenin heyecanı ile yazdım.*” (Yerlikaya, 2018: 12)

Yerlikaya, bu romanın diğer eserlerinden oldukça farklı olduğunu belirtir ayrıca sadece kendi romanları içinde değil günümüze kadar hiçbir yazarın denemediği bir şekilde yazdığını ifade eder. Yazarın, Beyaz Ali’de yaptığı farklılık ise roman kahramanı olarak seçtiği kişiyi bir kahraman değil aksine içine kapanık, sıkılğan ve hep birilerinin dürtüsüyle hareket eden şekilde çizmesidir. Yerlikaya, böyle

bir kahramanın bir romana ana karakter olmasını “*ezber bozan*” bir durum olarak görür.

“*Okuyucuya*” başlıklı bu kısımda Beyaz Ali’nin ve romanda ön plana çıkan bazı kahramanların birkaç noktasına değindikten sonra “*Romanda başlıca kişiler*” başlığı altında eserdeki bütün kişileri ve rollerini yazmıştır.

Eser iki bölümden oluşur. Bu iki bölümde kendi içinde alt başlıklara ayrılmıştır. Birinci bölüm on iki alt başlıktan, ikinci bölüm on beş alt başlıktan meydana gelmiştir.

Roman, yazarın giriş kısmında belirttiği gibi Beyaz Ali’nin hikâyesidir. Fakat Beyaz Ali ile ilintili birçok alt hikâye de romanda mevcuttur. Bu durumda çoklu olay hikâyesi şeklinde eser oluşur. Romanın ilk bölümü Beyaz Ali’den ziyade Beyaz Ali’nin ailesi ve köy sakinlerinin yaşamaları ile şekillenmiştir.

Birinci bölüm belirttiğimiz gibi Beyaz Ali’nin ailesi ve çevresinin hikâyeleridir. Bu noktada Beyaz Ali’nin annesi Akça Kadın, karşı köyden Atılmış çocuk ve eşkiya Bozo ön plana çıkan kahramanlar olur. İlk olay örgüsü, Akça Kadın’ın evliliğini, eşi ve çocuklarının dünyaya gelişini içerir. Akça Kadın, eşinin hasta olmasından dolayı evi tek başına ayakta tutan güçlü, akıllı biri olarak çizilmiştir. Eşi Ülfet ise böbrek rahatsızlığı dolayısıyla gün boyu ateşin karşısında küllerle oynamaktan adı Kül Karıştıran Ülfet’e çıkar. Yağmur ve Mücella ise ailenin kızlarıdır. Peş peşe doğmuş iki kızıdan yıllar sonra da Ali dünyaya gelir. Beyaz ve nahif kişiliğinden annesi ona Beyaz Ali der.

Atılmış ise köyden değirmene malzeme taşıyıp, sonra da bunları tekrar köylüye dağıtan biraz safça bir delikanlıdır. Günü eşiği Duman ile dertleşmekle geçirir. Atılmış, köyünde Durul adında bir kıza âşıktır. Durul ve Atılmış arasında yaşanan aşk, romanda bir diğer olay örgüsüdür. Durul, delikanlının saflığını kullanarak, yedi köye bela olmuş Bozo eşkiyasını öldürmesini ister. Atılmış, Bozo’yu bulur ve şans eseri onu öldürmeyi becerir. Atılmış, bu başarı ile kendine güveni gelir. Atılmış, Durul kızla evlenerek muradına erer.

Akça Kadın ise ismi verilmeyen dağ köyünde yaşam mücadelesi vermektedir. Oğlu Beyaz Ali’nin halinde bir tuhaflık vardır. Köy köy gezdirip en son bilge bir yaşlıdan kalbinin delik olduğunu öğrenir. Çocuğunu iyi beslerse bu hastalığının iyileşeceği haberi onu umutlandırır. Fakat Akça Kadın’ın bilmediği bir şey vardır, kızı Yağmur da hastadır.

Akça Kadın, diğer kızı Mücella da bir başka olay örgüsüdür. Mücella, arkadaşı Kezban’ın ısrarı ile tanıştığı Eşref, onu gayri ahlaki yaşama sürüklemek ister. Mücella, birkaç yakınlaşmadan sonra Eşref’ten kaçır. Şımarık ve zengin çocuğu Eşref bu sefer de Kezban’a yakınlaşır. Kezban’ın hamile kalması ve Eşref ile evlenmesi ise romanın ikinci bölümündeki olay örgüsü ile ilişkilendirilmiştir.

Beyaz Ali, gitgide sağlıklı büyümeye başlarken, ablası Yağmur bir gün aniden ölür. Bir süre sonra da Mücella ölür. Akça Kadın ve eşi de bu acılara dayanamayarak peş peşe ölürlər.

Beyaz Ali, ailesini kaybettikten sonra artık köyünde duramaz ve bir kafiyele katılarak Erzurum'a gelir.

Romanın ikinci bölümü Beyaz Ali ile birlikte Cemile, Beşir ve Nazlı üzerine yoğunlaşmıştır. Beşir ve Nazlı birbirini seven iki gençtir. Ama Nazlı'nın babası kızını zengin bir adam olan Eşref'e vermek ister. Beşir'i vurarak Nazlı'yı alan Eşref'in ailesi, bilmediği bir sürpriz ile karşılaşır. Beşir'i vuran Ermeni Niko, yaptığına pişman olur ve Beşir'i Nazlı ile kurtarır. Eşref'in de başka bir kadını sevdiğini öğrenince Nazlı ile Eşref'i gönül rahatlığı ile ayırır. Birinci bölüm ve ikinci bölümdeki bağ Eşref ve Nazlı'nın olayı ile bağlanır.

Nazlı'nın arkadaşı Cemile kekeme bir kızdır. Babasının aldığı kitaplar ile kendini geliştirir. Zamanla kekemeliği gider ve güzel bir kız olur. Okuduğu kitapların etkisiyle çevresine göre bambaşka biri olur. Cemile'nin özgür, ne istediğini bilen, güçlü bir kişiliğe sahip olması nedeniyle Annesi bile kızının bu hallerine alışamaz.

Beyaz Ali, bir süre Erzurum'da çalıştıktan sonra yolu Artvin'e düşer. Artvin'e geldikten sonra bir süre ormanda çalışan Ali, Beşir ile tanışmaları ile yeni bir hayatın kapılarını aralar. Beyaz Ali, Beşir'in evinde gördüğü Cemile'yi beğenir. Kısa sürede birbirlerine ısınan ikilinin evlenmesi ile de roman biter.

6. Çam Sakızı

Yazarın son romanı olan “Çam Sakızı” Kasım 2019'da Cinius yayınları tarafından basılır. Eserin girişinde “*Mor ve Ötesi*” başlığı altında Serhad Artvin gazetesinde yayımladığı makalesini koyar. “*Serhad Artvin gazetesindeki ‘Sokak Manzaraları’ isimli köşemde yazdığım makaleleri, yeri geldiğinde romanlarımda ön söz olarak kullanıyorum. ‘Mor ve Ötesi’ makalemi, yeni hikâyemle örtüştürmeye çalıştım ve buraya taşıdım.*”

Bu romanda yazar doğaya olan sevgisi ile kurgunun oluştuğunu söyler. Romanda yirminci yüzyılın ikinci yarısındaki olaylar anlatılır. Eseri “*Toplum gerçeğinin doğal yansıması verilir. Bir kısmı kurgu olan hikâyenin bir kısmı gerçek hayattan alınmıştır. Yaşamın getirdikleri, bütün çıplaklığıyla gözler önüne serilir. Bir başka gerçekse insan yaşamının, her dönem zorluklarla iç içe olması gerçeğidir.*” (Yerlikaya, 2019: 13) şeklinde tanıtır. Ayrıca yazıda roman yazarken dikkat ettiği başka hususiyetleri de dile getirir. “*Hikâyelerimde canlı karakter oluşturmaya, her yönüyle tanıtıp okuyucuya sevdirmeye özen gösteriyorum. Bunu yaparken daha çok uzun ve devrik cümleler kullanarak lirizmi okşayan anlatım zenginliğini sergilemeye çalışıyorum. Romanlarımı yazarken didaktik bir anlayıştan çok spontane bir yaklaşım sergilediğimi ifade etmek çok abartılı olmaz sanırım.*” (Yerlikaya, 2019: 13) Yerlikaya, ayrıca romanda kahramanların ruh hallerine göre şekil alabileceğini savunur.

“*Yazarken kurguladığım özü korumaya çalışmakla birlikte hikâyenin akışı bazen daha özgün bir yapıda ilerliyor ve beraberinde de yeni karakterler ortaya çıkıyor. Eleştirmenler, roman boyunca karakterlerin uygun davranış sergileyip sergilemediklerini önemsemiyorlar. Ancak insanın ruh hali, her taraftan esen*

rüzgâr gibidir. Nereden eseceğini tahmin edemezsiniz. Bir bakıma ruh halinin ortaya koyduğu içsellikle farklı davranış sergilemesi doğal karşılanmalıdır.” (Yerlikaya, 2019: 5)

Eser kırk altı bölümden oluşmuştur. Diğer romanları gibi oldukça hacimlidir. Romanın olay örgüsü bir babanın çocukları ile hayata tutunma mücadelesini anlatır. Romanın asli kahramanı Dilaver, bu çocuklardan biridir. On üç kardeş olmalarına rağmen eserde ön plana Dilaver ve kendinden bir küçük kardeşi Ramiz ön plana çıkmıştır.

Yazar önce Dilaver’in kişilik özellikleri üzerinde durmuştur. Dilaver, aksi, huysuz biridir. Ailesinden ayrı özgür takılmayı sever. Onun kişilik özellikleri romandaki çatışmaları da oluşturur.

Ramiz ise akıllı ve kurnaz biridir. Hademe olarak girdiği valilikte kısa zamanda eğitimini tamamlar ve müdürlüğe kadar yükselir.

Romanda bu aile dışında iki aile ve bu ailelerin akrabaları ayrı bir vaka oluşturacak şekilde kurgulanmıştır. Yazarın diğer eserlerinde olduğu gibi çoklu olay örgüsü göze çarpmaktadır.

Bunlardan biri Cavidan’ın hikâyesi, ikincisi Cavidan’ın kızı Azize’nin hikâyesi, sonuncusu da Dilaver’in iş için gittiği çiftliğin sahibi Yakup Bey’in hikâyesidir. Bu üç kişi ile ilintili alt hikâyelerin de romanda yerini aldığı görülmektedir.

Roman Cavidan’ın, mutsuz evliliğini ve Cavidan ile beraber ailesinin tanıtımı ile başlar. Cavidan’ın eşi Abdullah huysuz ve alkol düşkünü bir kamyon şoförüdür. Cavidan sıkıntılı bir hayat sürer ama şikâyetçi olmaz. Eşini bir kamyon kazasında kaybetmesi Cavidan için daha zor günlerin başlangıcı olur. Cavidan evlere temizliğe giderek geçimini sağlamaya çalışır.

Diğer yandan Dilaver’in işsiz olmasından dolayı ailesi bir küçük kardeşi Ramiz’i evlendirir. Bu duruma içeren Dilaver, arkadaşı ile Yakup Ağa’nın çiftliğinde işe başlar. Buraya ilk geldiği gün aşçı olarak çalışan Şermin’i beğenir.

Yakup Ağa ise bu çiftliğin sahibidir. Eşi Selma ve kızı Şükran ile yaşamaktadır. Çiftlik, çalışanlar ile beraber oldukça kalabalıktır. Şükran, İstanbul’da hukuk eğitimi alır, yazın ise çiftliğe gelir.

Şermin’in, İstanbul’da Nihat isimli zengin ve şımarık bir arkadaşı vardır. İsmi bir cinayete karışınca Şermin’i görmek bahanesi ile çiftliğe gelir. Cinayet şüpheli olarak aranan Nihat’ın amacı farklıdır; çiftlik yakınlarında arabasını uçuruma atarak kaza ile kendine ölüm süsü verir. Böylelikle hapse girmekten kurtulur.

Eserin bir diğer olay halkasında Cavidan, anlatılmaya devam eder. Artvin’e yıllar sonra dönen emekli Mülazım Bey, Cavidan’ı görür ve beğenir. Cavidan, ilk önce Mülazım Bey’in evlilik teklifine sıcak bakmamasına rağmen kızının tavsiyesi üzerine tekrar evlenir. Bu evliliğinde aradığı mutluluğu bulan Cavidan, Mülazım Bey’in ölümü ile tekrar hüznü boğulur. Bir süre sonra Cavidan’ın ölümü ile kızı Azize ortada kalır.

Azize'ye teyzesinin sahip çıkması ve teyzesinin bir akrabası ile evlenip İstanbul'a gitmesi de ayrı bir olay halkasıdır. Eserde uzunca bir bölüm Azize'nin İstanbul'da yaşadığı acılara ayrılmıştır. Saf eşi Kasım'ın İstanbul'un gece hayatına kendini kaptırması ve sonra Azize'yi terk etmesi, genç kadın için zorlu yılların başlangıcı olur. Hiç bilmediği bir şehirde iki küçük oğlu ile yalnız kalan Azize, bir konakta işe başlar. Kemal adında bir gencin onu uzun bir süre takip etmesi ve niyetinin evlenmek olduğunu söylemesi üzerine Azize, Kemal ile evlenir. Fakat Kemal'in ihtiyar ve huysuz annesi bir yıl geçmeden onları ayırır. Azize, İzmir'e gelir ve orada çalışmaya başlar. Azize, hastadır, boşanması onu iyice yorar ve kanser olduğunu öğrenir. Azize'nin tedavi görmesi ve iyileşme sürecinin başladığını söyleyen yazar, olay halkasını burada bitirir. Azize'nin gerçek bir yaşamdan alındığını ve devamının başka bir eser olacak bir olay örgüsünü içerdiğini söyleyerek sonlandırır.

Olay halkası bu noktada yine Dilaver ve çiftliğe döner. Şükran, bir polis ve Dilaver Nihat'ın ölmediğini düşünür. Dilaver ve Şükran çiftlikte çalışan Tayfun isminde bir işçiden şüphelenir ama bir türlü bunu ispatlayamazlar. Dilaver, üç yıldır çalıştığı bu çiftlikte Şermin ile nişanlanır. Şermin'in bu çiftlikte geçmişini bilen hiç yoktur. Tayfun'un da ilk başta bu kıza ilgi duymuş olması nedeniyle Dilaver ile arasında adı konmamış bir soğukluk başlar. Her fırsatta birbirlerini vurmak için çalışan ikili, Nihat'ın saklandığı yerde bir araya gelirler. İki genç epey kavga ettikten sonra Tayfun, Dilaver'i bıçaklar. Ve onun yanından ayrılmadan önce Şermin ile daha önce bir ilişkisi olduğunu söyler. Şermin, Dilaver'i bulduğunda oldukça kan kaybetmiştir. Dilaver'in son sözleri ise Şermin'e daha önceden Tayfun'u tanıyıp tanımadığını sormak olur. Şermin, Dilaver'e gerçekleri anlatmak istese de elinde topladığı çam sakızı ile kalır.

Sonuç

Hippolyte Taine, bir eserin oluşumunda “*devir, çevre ve ırk*” oluşan üç temel unsur olarak görür. Taine'nin bu düşüncesi etrafında bakıldığında yazar doğup büyüdüğü coğrafya ve zamandan ayrı düşünülmez. Yine sanatçı içinde bulunduğu toplumun kültürel ve tarihi birikimlerini de eseri oluştururken kafasının bir köşesinde bulundurulur. Ömer Yerlikaya ve eserleri de bu çerçevede değerlendirilmelidir. Yerlikaya, edebi bir eser ortaya koyarken, bir şehrin bir döneme ait kültürel unsurları, tarihi, mimarisi, insanları ve tabiatını da ortaya koymuştur. Küçük şehrim dediği Artvin'e ait izlenimler, bol bol tasvirler ile zenginleştirilmiştir. Yazar, Artvin'i sahip olduğu her şeyle sevmektedir. Bunu eserlerine de yansıtmıştır. Yeşil vadinin her tarafı güzelliklerle doludur. Bu olumlu hava insanını etkilemektedir. Yerlikaya, bütün eserlerinde bu unsuru hep yenilemiştir. İnsanlar hep iyi çizilmiş, şehir hep sevecen anlatılmıştır. Yine şehir ve doğayı da hep birlikte betimlemiştir. Romanlarda, kahramanların hayvan sevgisi ayrıca üzerinde durulması gereken bir konudur. Özellikle ana kahramanların yanında hep bir evcil hayvanın olması gözden kaçırılmayacak bir unsurdur. Yazarın bakış açısıyla doğrudan ilgili olan romanlar bu nedenle okuyucusunu hep güzele, olumlu olana götürür.

Kaynakça

- YERLİKAYA, Ömer, *Rüzgârlı Tepeler* (2005), Öztepe Matbaası, Ankara
- YERLİKAYA, Ömer, *Bu Şehrin Delikanlısı* (2015) , Cinius Yayınları, İstanbul
- YERLİKAYA, Ömer, *Küçük Şehrin İnsanları* (2015), Cinius Yayınları, İstanbul
- YERLİKAYA, Ömer, *Çapulacılar Sokağı* (2017), Cinius Yayınları, İstanbul
- YERLİKAYA, Ömer, *Beyaz Ali* (2018), Cinius Yayınları, İstanbul
- YERLİKAYA, Ömer , *Çam Sakızı* (2019), Cinius Yayınları, İstanbul

9. BÖLÜM

ÇORUH DERGİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Neşe OKTAY*

Giriş

Halkevleri 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası Büyük Kongresinde alınan kararların neticesi olarak 1932 yılında, Türk Ocaklarını da bünyesine katarak kurulmuştur (Yeşilkaya, 2009: 113). 19 Şubat 1932 tarihinde kurulan Halkevlerinin ilk etapta 14, kapatıldığı 1950 yılında ise 478 şubesi mevcuttur.

Savaşların kazanılması ve Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından başlayan toplumsal devrimler dönemi, memleketi kısa süre içerisinde çağdaş düzeye getirmeyi amaçlamasına rağmen, Çeçen'in belirlemesi ile, devletin öncü kadroları ile halk arasındaki uzaklık inkılapları halkın idraki noktasında sorun yaratmaktadır. Bu durumun çözümü ise "halkçılık" ideali çerçevesinde atılan bir adım olan Halkevleri ile aşılmaya çalışılmıştır: "*Aradaki kopukluğu giderecek, aydın ve halk kaynaşmasını sağlayacak, halkı devrim ilkeleri doğrultusunda eğitecek ve yönlendirecek yeni bir yapının gereksinmesi*" neticesi olarak tesis edilen (Çeçen, 1990: 90) Halkevleri "*Kemalizmin yalnızca siyasî alanda değil, kültürel alan ve günlük yaşam üzerinde belirleyici olma gayretinin en somut*" ürünüdür (Yeşilkaya, 2009: 114). Denilebilir ki "*Halkevleri, devletin doğrudan denetiminde olmayan her türlü siyasi, kültürel, entelektüel vb. kurumların yerine devlet güdümlü bir kurumsallaşma projesinin*" parçası olarak düşünülmüştür (Karaömerlioğlu, 2006: 57).

Halkevlerinin düzenlenen toplantılar, konferanslar, radyo yayınları aracılığı ile halka doğrudan ulaşmanın yollarını ararken kullandığı en etkili araçlardan biri de bastıkları kitaplar ile çıkardıkları dergiler olmuştur. Özellikle "Dil ve Edebiyat" şubelerinin gayretleri sonucunda çıkarılan toplamda yetmiş yedi dergi ile merkezden uzak illerde yayıncılık faaliyeti başlatılmış ve inkılap yolunda yapılanlar, halka farklı kanallarla anlatılmaya çalışılmıştır.

"Doğru dürüst matbaa ve bu matbaalarda çalışacak yeterli elemanların olmamasının yanı sıra kâğıt başta olmak üzere dergi ile kitapların oluşmasını sağlayacak bir çok malzemenin eksikliği de

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Artvin/Türkiye, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2599-1846>

hissediliyordu. Fakat hareket yığın değil, aksine yaratıcı bir tavır sergileyerek dergiler ve kitaplar neşretti. Bunlar arasında dergiler daha o zaman bile aydın kesimin beğenisini kazandı. Bu dergiler ülke içindeki okurun merak ve zevkini harekete geçirmesinin yanında, öğretmen ve araştırmacıların da becerilerini yaygınlaştırmasında etken oldular” (Şakiroğlu, 1996: 131).

Bu dergilerden biri de Artvin’de neşredilen *Çoruh*’tur. Artvin, Cumhuriyet’in önemli kentlerinden biridir ve yeni rejimin aydınlanma hareketinden payını alırken bu çabanın bir kısmı dergi sayfalarında kayıt altına alınmıştır. Basın tarihi ve dergi çalışmaları tarihte yaşananları sıcaklığına aktardığı için kıymetlidir. İnkılapların ve yeniliklerin ilk andaki etkilerini, doğrudan devrinin içinden bir bakışla yansıtmaları bakımından *Çoruh* dergisi de incelemeye değerdir. Dergide hem bölgede yaşayan halkı hem ideolojik anlamda gösterilen çabayı hem de bu yolda kat edilen mesafeyi bir arada görmek mümkündür.

Derginin Şekil Özellikleri

Çoruh dergisinin bilinen dört sayısı vardır. Bu sayılardan üçü Millî Kütüphanede mevcuttur. Dördüncü sayıya ise ulaşılamamıştır. Bu sayının çıktığını ise Ankara’da yayımlanan *Ülkü Halkevleri Dergisi*’nin altmış sekizinci sayısından öğrenmek mümkün olmuştur. *Ülkü*’nün 1938 yılının ekim ayında yayımlanan sayısında yer alan ve Halkevleri şubeleri hakkında bilgi veren yazıya göre *Çoruh*’un dördüncü sayısı neşredilmiştir. *Ülkü*’de yer alan bu yazı dergideki dikkate değer başlıklardan da bahsetmektedir. Örneğin bu yazıya göre *Çoruh*’un ulaşılamayan dördüncü sayısında Adil Özder’in Âşık Muhibbi hakkında bir yazısı da bulunmaktadır (İmzasız, 1938: 184).

Dergi, ilk sayısının kapağında verilen bilgiye göre iki ayda bir yayımlanmaktadır ve ilk sayısı da 21 Şubat 1938 tarihli. İlk sayının ilk sayfalarında Mustafa Kemal Atatürk, Celal Bayar, Şükrü Kaya, Tahsin Uzer ve Artvin Vekili Refik Kortalan’ın fotoğraflarına yer verilmiştir.

Çoruh	Cilt: 1, Sayı: 1	21 Şubat 1938	“İki ayda bir çıkar”	50 s. “Sayısı 20 kuruş”
Çoruh	Cilt: 1, Sayı: 2	23 Nisan 1938	“İki ayda bir çıkar”	48 s. “Sayısı 20 kuruş”
Çoruh	Cilt: 1, Sayı: 3	Haziran 1938	“İki ayda bir çıkar -Çoruh Halkevinin Dergisi-”	48 s. “Sayısı 20 kuruş”

Çoruh’un kapak kompozisyonu üç sayıda da benzer özelliklere sahiptir. Kapakta Artvin’e ait çeşitli manzaralar fotoğraf olarak sunulmuştur ve kapaklar renklidir. İlk iki sayıda kapağın rengi yeşil iken üçüncü sayıda mavi renkte hazırlandığı görülmektedir. Fotoğrafın üzerinde büyük harflerle “*Çoruh*” yazısı ile derginin ismi yer almaktadır. Derginin cilt ve sayı gibi bilgileri ilk sayıda sayfanın altına yerleştirilmişken sonraki sayılarda bu bilgilerin üstte yer aldığı görülmektedir. İlk sayıdan

son sayıya kompozisyon konusunda daha özenli bir hâle geldiği söylenebilir. Her üç sayıda da kapağın sol alt köşesinden altı ok yükselmektedir. Üçüncü sayıda altı okun üzerinde bir dürtlüğe de yer verilir:

*“Geriliğin üstüne şahlanıp çıkmak için,
Yabancı emelleri kökünden yıkmak için
Bin yokluklar içinde her güçlüğü devirdik;
Altı okla öz yurdu bir cennete çevirdik”* (C. 1, S. 3, kapak sayfası).

Kapakta fotoğraf ve dergi isminin ardından cilt ve sayı bilgisi, sayının tarihi ve derginin yayın sıklığı verilmektedir. Buna göre *Çoruh* dergisi iki ayda bir neşredilmektedir. Nitekim elde bulunan sayılar da 1938 yılının şubat, nisan ve haziran aylarına aittir. Bu hâliyle derginin düzenli bir yayın periyodu izlediği söylenebilir.

Son olarak derginin imtiyaz sahibi, arka kapakta verilen bilgiye göre, Dr. Cemal Alper’dir. Basıldığı yer ise Vakıf Matbaası olarak sunulmuştur.

Fotoğraf 1, 2, 3: *Çoruh* dergisi kapak fotoğrafları.

Çoruh’un Yayın Politikası

Derginin yayın politikası ilk sayıda yayımlanan *Çoruh* imzalı, “*Çoruh Niçin Çıkıyor?*” (C. 1, S. 1, s. 7-8) başlıklı yazıda izah edilmiştir. *Çoruh*’un bir süs olarak değil Halkevinin ve geniş bir alana yayılmış olan *Çoruh*’un ihtiyaçlarına cevap vermek üzere neşredildiği beyanı ile başlanan yazıda; *Çoruh* vilayetinin Halkevi ile yaşıt olduğu ve Halkevinin “*millî ve modern kültüre susayan ve tapan bir halk yığını*” arasında çalıştığı ifade edilmektedir. Asırlar süren fena idareler altında ve kırk beş yıl da esaret altında kalan Artvin’in ihmal edilmişliğinin çalışmayı daha da gerekliliği kıldığı belirtilirken “*Artvin gibi küçük bir kasabada anasır ve vesait azlığı gibi sıkıcı şartlar*” ile karşılaşılmasına rağmen gösterilen fedakâra çabanın, Artvin halkının alakası ile arttırılması ve Artvin dışına yayılmasının amaçlandığı vurgulanmaktadır.

Anlaşıldığı üzere dergi, iki önemli alanda çalışmalarını yürütmek gayesinde-
dir. İlki Cumhuriyet Halk Partisinin direktifleri doğrultusunda sürdürülen ulusal,
sosyal ve kültürel mesaiyi bütün Çoruh halkının istifadesine sunmaktır. İkincisi
ise buna bağlı olarak “*mahallî hiçbir yayın vasıtası olmayan bu geniş bölgede*”
yapılanları örnek kabilinden bölge dışına haber vermek, böylelikle “*ahenk ve bera-
berlik duygusunu*” güçlendirmektir. Bu iki gayenin hayata geçirilmesi noktasında
başarılı olduğu derginin sonraki sayılarından anlaşılmaktadır. Örneğin, ilk sa-
yıda Halkevinde verilen konferansların yazıya aktarılaraq dergide yayımlanacağı
vaat edilmişken (C. 1, S. 1, s. 45) eldeki son sayıda Çoruh Kültür Direktörü Lütfi
Engin’in çocuk terbiyesi üzerine bir konferans metninin yayımlandığı görülmekte-
dir (“Tatilde Çocuk Terbiyesi”, C. 1, S. 3, s. 25-28).

Yazı Kadrosu

Lütfi Engin, Cemal Bora, Asım Us, Vasfi Akyol, Cemal Alper, Nafiz Güngör,
Necdet Atılğan, Hakkı Sunata, Fehmi Kotan, Necmeddin Koğuş, Niyazi Ahmet,
Mehmet Tuncay, Celil Bayar, Ernst Zimmer, Adil Özder dergide imzasına rastlanan
isimlerdir.

İsimlerin önemli bir kısmını şehrin bürokratları oluşturmaktadır. Örneğin Lütfi
Engin, şehrin Millî Eğitim Müdürüdür. Nafiz Güngör, veteriner müdürüdür. Hakkı
Sunata, Çoruh Müddeiumumi olarak tanıtılmıştır. Necmeddin Koğuş, orman mü-
hendisidir. Fehmi Kotan ziraatçı olarak tanıtılmıştır. Ernst Zimmer, Murgul bakır
madeni ile ilgilenen bir maden mühendisidir. Bu şekliyle derginin şehrin kendi
imkânları ile iş birliği içerisinde çıkarıldığı söylenebilir.

Muhteva

Çoruh dergisi, bölgenin genelini yansıtmak ve hemen herkese hitap etmek gibi
gayeler taşıması dolayısıyla kapsayıcı bir yayın özelliği göstermektedir. Bu bağlam-
da dergide çok farklı tarzlarda ve türlerde yazı ve içeriklere rastlamak mümkündür.
Ancak hepsinin ortak noktasının “yerlilik” olduğunu söylemek gerekir. Bu yazılar
doğrudan bölgeyi anlatan veya bölge insanına yol gösteren tarzda içeriklere sahip-
tir. Yazıların amacının bölgeyi dışarıdaki insanlara tanıtmak ve bölge insanına yol
göstermek gibi iki noktada toplandığı söylenebilir. Bu bağlamda dergide en yoğun
olarak görülen içerik Artvin’i çeşitli yönleriyle tanıtan yazılardır. Bu tür yazılar böl-
genin folklorunu ortaya çıkarmak, doğasını ve güzelliğini övmek, şehrin potansiye-
lini arttırmak gibi amaçlarla kaleme alınmıştır. Bu tanıtıcı yazılardan sonra rastlanan
bir diğer içerik Halkevinin şehirdeki faaliyetleridir. Fotoğraflarla da desteklenen bu
yazılar, Halkevinin ne derece etkin olduğunu ortaya koymaktadır. Bir diğer içerik ise
eğitim ve toplumsal vasıflar olarak nitelendirilebilir. Yetişkin eğitimi hedef aldığı
özellikle belirtilen böylesi bir kurumda hem örgün eğitimde yol gösterme maksatlı
yazılar hem kadınlar gibi özel gruplara yönelik çeşitli yazılar yer almaktadır.

İlk olarak ele alınması gereken içerik Artvin’i tanıtmak ve doğasının güzelli-
ğini övmek maksadı ile kaleme alınan yazılardır. Bu yoldaki yazıların en önemlisi

Artvin saz şairlerini, halk şiirini ve horonları tanıtan makalelerdir. Bu, halkevlerine dair beklentiyle de yakından ilişkilidir. Halka doğru gitmeyi amaçlayan kurum tesis edilirken belirlenen görevlerden biri, halkın sanatını ortaya çıkarmak olarak belirlenmiştir. Özellikle bu tür çalışmalar ile *“toplanan antropolojik, dilbilimsel veriler ve halk müziği temaları ile ‘ulusal kültür’ün geliştirilmesi amaçlanmaktadır”* (Karaömerlioğlu, 2006: 62).

Cemal Alper tarafından kaleme alınan *“Çoruh’un Millî Duygusu ve Köy Şairleri”* başlıklı yazı, derginin ilk sayısında yayımlanmıştır (C. 1, S. 1, s. 17-25). *“Çoruh’un hemen her tarafında (türkü) denince daha çok, iki şahıs veya grup tarafından irticalen ve birbirini kovalamak süratiyle karşılıklı olarak söylenen manzum ve kafiyeli şiirler anlaşılır”* şeklinde bir tanım verilen yazıda 30 Ağustos tarihinde Halkevinin tertip ettiği Çoruh şenliğine köylerden gelen şairlerin söyledikleri türkülerden örnekler verilmiştir. Viçe’den Reşit Yılmaz, Mustafa Peker, M. Sami, Arhavi’den Akif Bayramın isimli şairlerin şiirleridir. Türkü ahenklerini bestelemek suretiyle Vasfi Akyol ve Veysel Varol kardeşlerin de yazara yardımcı olduğu ifade edilmektedir.

Bölgeye dair yazıların konularından bir diğeri ise adli işlerdir. Çoruh Savcısı Hakkı Sunata tarafından kaleme alınan bu yazılarda bölgede işlenen suçlar ve bunların yıllara göre değişen grafiği verilerek değerlendirmeler yapılmaktadır. Örneğin derginin birinci sayısında yayımlanan *“Çoruh’ta Adli İşler”* başlıklı yazıda Artvin’in suç oranları verilerek eski yıllar ile karşılaştırılmaktadır (C. 1, S. 1, s. 32-34). Buna göre Artvin Ağır Ceza Mahkemesine 1933 yılında 95 ağır suç gelirken bu sayı 1934 yılında 71, 1935 yılında 38’e kadar inmiştir. Cinayet, kız kaçırma vs. gibi adli olayların vaka sayılarının sıralandığı yazının sonundaki Artvin tasviri dikkate değerdir:

“Esasen vilâyetimiz sarp dağlar, derin uçurumlu yamaçlar; eğri büğrü yollarla zaten her adımda bir tehlike saklamaktadır. Ve burada yaşayan insanlar için dikkat ve uyanıklık beş hissin de mütemmimidir. Ve mıntıkamız tabiatında müsavat yoktur. Yukarı baksak göklere yükselen bir azamet, aşağı baksak uçurumlar ve yine bu tabiat hazinelerini sinesinde kışkanç bir cimriklikle saklamıştır. Yaşamak için uzun çalışma ve çabalamalarla onu bu sineden zorla çıkarıp almak lâzımdır. Bu sebeple muhit ve tabiat, bütün yaşamamızda, işimizde ve çalışmamızda bizi daima birbirimize yardım ve iyiliğe sevk ve icbar etmektedir” (s. 34).

Azaltılması amaçlanan suça dair olan bu yazıdaki son söz ise Cumhuriyet’in fertlerinden fazilet isteyen bir rejim olduğu hatırlatmaktadır ve böylelikle görev bilinci aşılana çalışılmaktadır.

Yine bu tarz bir diğer yazı derginin üçüncü sayısında yayımlanmıştır. *“Kan Gütme Sebebi ile İşlenen Katil Suçları Karşısında Çoruh”* başlıklı yazıda kan davalarının vahşi hayatın bir sonucu olduğu belirtilerek Artvin ilçelerinden yalnızca

Hopa’da bu kanunun uygulanmasına gerek duyulduğu belirtilmektedir. Hopa’da 1937 ve 1938 senelerinde görülen cinayet ve adam öldürme kastı taşıyan yaralama vakaları bir tablo ile sunulurken yorumlanmaktadır (C.1, S. 3, s. 3-9).

Bölgeye dair yazı konularından bir diğeri de tarım ve ziraatle ilgili olanlardır. Özellikle Çoruh’taki çiftçileri ilgilendirebilecek durumlar veya çiftçilerin karşısına çıkabileceği düşünülen böcekler hakkında bilgi veren yazılar bu sınıfa girmektedir. Bu tür yazıları dergide “ziraatçı” olarak tanıtılan Fehmi Kotan kaleme almaktadır. Derginin birinci sayısında yayımlanan “Çoruh’un Zararlı Böceklerinden: Danaburnu” başlıklı yazı, “Ziraat İşleri” üst başlığı ile verilmiştir (C. 1, S. 1, s. 26-29.). Çoruhlularca “datvil” adıyla bilinen böcek hakkında çizimlerle birlikte ayrıntılı bilgi verilerek yok edilmesi için gerekenler anlatılmaktadır. Benzer yazılar derginin diğer sayılarında da yer bulmaktadır.

Tarımla ilgili yazıların bir başka amacı da bölgedeki potansiyeli ortaya çıkarmak ve bölge için yeni imkânlar yaratmaktır. Bu anlamda çiftçileri yalnızca dergi sayfaları üzerinden verilen teorik bilgilerle eğitmek yerine aynı zamanda pratiğe yönelik iş birlikli çalışmanın amaçlandığı söylenebilir. Halkevlerinin Köycülük Şubesinin ülke genelindeki uygulamalarının benzerleri Artvin’de de gerçekleştirilmiştir. Derginin birinci sayısında yayımlanan “Örnek Tarlamız” başlıklı yazı buna dairdir (C. 1, S. 1, s. 44). *“Halkevimizin köycülük kolunun numune köyü olmak üzere ele aldığı Seyitler köyündeki tütün örnek tarlamızın tütünleri içeri alınmış ve demet yapılmaya başlanmıştır”* şeklinde verilen haberde gösterilen çabaya karşılık iyi neticelerin alınamadığı da ifade edilmektedir. Sebep olarak ise kayda değer bir getirisi olmaması dolayısıyla isteksiz davranan köy halkı gösterilmektedir.

Benzer şekilde bölgeyi tanıtmayı amaçlayan bir başka yazı ise Murgul Bakır Madeni üzerinedir. Madenin mühendislerinden Ernst Zimmer tarafından kaleme alınan yazı “Murgul Bakır Madeni” başlığını taşımakta ve “coğrafi vaziyet”, “nakliyat şeraiti”, “orografi”, “umumi jeoloji” gibi başlıklarla maden tanıtılmaktadır (C. 1, S. 3, s. 13-20).

İldeki bürokratlar hakkındaki haberler de yine derginin sayfalarında yer alır. Örneğin üçüncü sayıda Vali Refik Koraltan’ın ayrıldığı ve yerine Kadri Üçok’un geldiği bilgisi verilmektedir (C. 1, S. 3, s. 1).

Dergide yoğun olmamakla birlikte edebî metinlere de yer verilmiştir. Yayımlanan edebî ürünlerin büyük bir edebî kıymete sahip olmadığı söylenebilir. Bu metinler, genellikle dörtlülüklerle ve hece ölçüsü ile yazılan şiirlerdir. Örneğin derginin birinci sayısında yayımlanan ve Cemal Bora’ya ait olan “Çoruh’un Güzelliği” şiiri (C. 1, S. 1, s. 15), yedi dörtlülükten meydana gelmektedir ve muhite övgü maksadı ile kaleme alınmıştır. Aynı imzaya sahip “Sahilde Gurup” başlıklı bir başka şiir de dergide yer almaktadır (C. 1, S. 2, s. 9).

Şiirlerin bazılarının edebî amaçlardan ziyade okuyanlarda heyecan yaratması amaçlanan millî duyguları yansıtan ürünler olduğu söylenebilir. Örneğin derginin birinci sayısında yayımlanan “Çoruh Gençlik Marşı”, Cemal Bora tarafından kaleme alınmıştır (C. 1, S. 1, s. 30-31). Öğretmen Vasfi Akyol tarafından hazırlanan

bestesi de verilen şiirde “Biz Çoruhlu gençleriz, kalbimizdir Ankara/Bize ı ışık nur saçar altın beşik Çankaya” nakaratı her ikiliğin ardından tekrarlanmıştır.

Benzer bir başka şiir Necdet Atılğan imzalı “İnkılap Erleriyiz”dir (C. 1, S. 2, s. 17). Dörtlüklerle kaleme alınan şiirde şu dizeler dikkat çekicidir:

*“Düşmanımıza düşman; dostlarımıza yarız,
Devrime yan bakanın gözlerini oyarız!
Nerde yenilik varsa biz de orada varız,
İnkılap erleriyiz, inkılap erleriyiz!..”*

Dergide önemli bir yekûn tutan konu başlıklarından bir diğeri ise halkevinin faaliyetleridir. Yeni tesis edilmiş olan ve faaliyetleri ile etkili olmayı amaçlayan kurum, etkinliklerini dergide duyurmakta üyelerinin hayatındaki gelişmelerden okurları haberdar etmektedir. Genellikle derginin son sayfalarında yer alan bu tarz bilgilendirmeler “Evimizden Haberler” başlığı ile okura sunulmaktadır.

Örneğin derginin birinci sayısındaki haberlere göre yeni bir Halkevi binasının inşaatı başlamıştır. Mevcut Halkevi binasının fotoğrafı da verilen yazıda Halkevi “kurağı”nın inşaatının hızla devam ettiği ifade edilmektedir. Cumhuriyet hükümetinin Artvin’de yaptırdığı ilk resmî bina olduğu ifade edilen binanın inşaatı için Vali Refik Koraltan ve komisyon üyelerine “Gençlik” imzası ile teşekkür edilmektedir (C. 1, S. 1, s. 39-40).

Bilindiği üzere Cumhuriyet’in, Halkevleri ile birlikte, amacı toplumun en küçük birimlerine kadar ulaşmaktır. Buna bağlı olarak bölgede bir “muhtarlar kursu” düzenlendiği derginin birinci sayısından öğrenilmektedir. Kursta köyleri ilgilendiren kanunlar ile ilgili bilgi verildiği ifade edilmektedir (C. 1, S. 1, s. 41). Benzer şekilde kültürel devrimin hızla gerçekleştirilmesi amacıyla ilgili olarak bir müzik kursu ve dil kursunun da halkın hizmetine açıldığı haber verilmektedir.

Halkevinin tertip ettiği muhtarlar kursuna devam eden muhtarlar (x) işaretli kurs öğretmeni kültür direktörü B. Lütfi Engindir.)

Fotoğraf 4: “Muhtarlar Kursu”, C. 1, S. 1, s. 41.

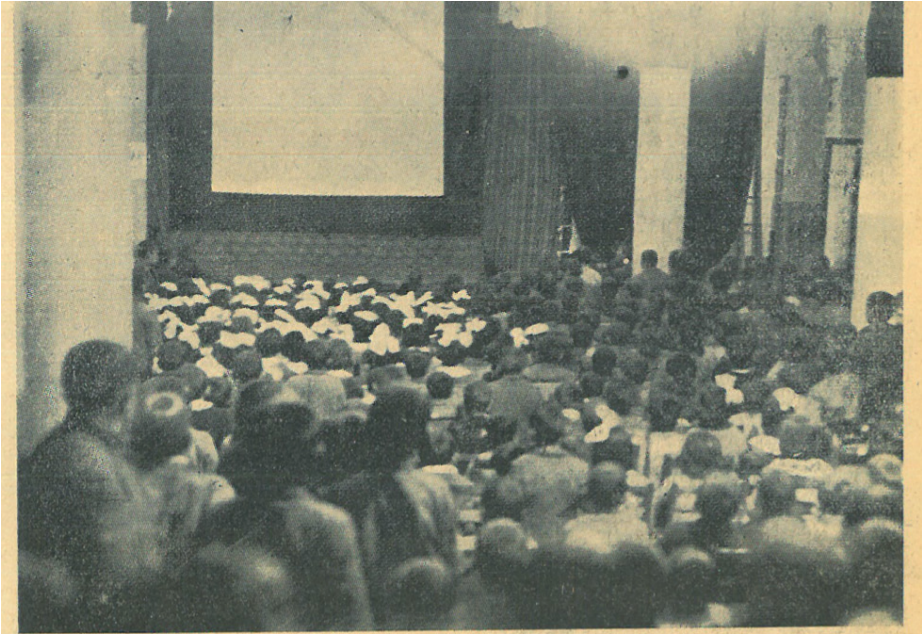
Fotoğraf 5: “Müzik Kursu”, C. 1, S. 1, 42.

Yine derginin ikinci sayısında yayımlanan bir haberde yedi aydır devam eden bıçkı dikiş kursunun sona erdiği ve serginin 5 Mart 1938 tarihinde açıldığı ifade edilmektedir. Aynı sayıda Halkevine alınan Philips marka film makinesi tanıtılarak ilkokul öğrencilerinin sinemadaki hâllerini gösteren bir fotoğraf yayımlanmıştır. Çoruh’un kurtuluşu kutlamalarına dair fotoğraf ve notlar da yine bu sayıda verilmiştir (C. 1, S. 2, s. 42).

Kahraman askerlerimiz Artvin kurtuluş töreninde

Fotoğraf 6: “Yıldönümümüz ve Çoruh’un Kurtuluşu”, C. 1, S. 2, s. 44.

İlk okul talebeleri Halkevi sinemasında

Fotoğraf 7: “Sinemamız”, C. 1, S. 2, s. 43.

Anlaşıldığı üzere Halkevi, oldukça faal çalışmaktadır. Bu durumun en önemli delillerinden biri de derginin birinci sayısında yayımlanan “Konferanslar” başlıklı yazıdır. “*Son altı ay içinde (...) gerek evin hoparlör ve mikrofon tertibatı ile ve gerek evimizin salonunda 45 konferans verilmiştir*” açıklaması ile verilen haberde konferansların teksir edilerek köylere dağıtılacağı ve dergide neşredileceği haber verilmektedir (C. 1, S. 1, s. 45).

Halkevlerinin kuruluş amaçlarından biri de halkta bazı toplumsal vasıfların tesisinin sağlanması ve örgün eğitimin yanında geniş halk kitlelerinin eğitimini de mümkün kılmaktır. Özellikle şehrin Millî Eğitim Müdürü Lütfi Engin’in derginin hemen her sayısında yayımladığı eğitime dair yazıları bu yolda okumak mümkündür. Örneğin daha ilk sayıda yayımlanan “936 İlkokul Müfredat Programı ve Ünite Plânları” başlıklı yazıda 1936-1937 ders yılı için Kültür Bakanlığı tarafından hazırlanan programdan ve bu programın eskisinden ayrılan özelliklerinden söz edilmektedir (C. 1, S. 1, s. 8-14; 25). Buna göre her öğretmenin hazırlaması gereken yıllık plan ve bu planları hazırlarken dikkat edecekleri hususlar sıralanarak bir örnek sunulmaktadır.

Verilen örnek plan, tarım ve ziraat ile ilgili olması sebebiyle önemlidir. Örneğin ders günü çiftçilik hakkında genel konuşmalar yaparak öğrencilerin bilgisi tartılmakta, sonraki derslerde bahçe ve araziler gezilmekte, okulun bahçesinde veya saksılarda çocuklara uygulamalar yaptırılmakta, son olarak hesap dersinde çiftçi-

likle, elde edilen ürünlerle alakalı matematik hesabı yaptırılmaktadır. Yazı dersi örneği olarak ise Atatürk'ün Türk köylüsüne hitabının uygulaması yapılmakta, öğrencilere bu yolla harflerin birleştirilmesi, yazının usulü öğretilmektedir.

Cumhuriyet'in kadın ideali ve kuruluştaki kadın emeği de derginin sayfalarında kendine yer bulmaktadır. C. Alper imzalı "Havva Bacı" başlıklı yazı bu ideali yansıtmaktadır. *"Havva Bacı büyük harpte, Oltu dağında siperlere sırtı ile cephaneye ve su taşıırken şarapnelle elinden yaralanan Çoruhlu bir Türk kadınıdır"* şeklinde tanıtılan kadının bir de fotoğrafına yer verilmiştir. Verilen bilgiye göre Havva bacı, Yusufeli'nin Çorgenz köyündendir ve hikâyesi kendi sözleri ile aktarılmaktadır (C. 1, S. 3, s. 11-12).

Fotoğraf 8: "Havva Bacı", C. 1, S. 3, s. 11.

Yine Cemal Bora imzalı "Yayla Köyünün Ayşesi" başlıklı yazı da benzer bir amaca sahiptir. "Hikâye" üst başlığı ile yayımlanan metin, Yayla köyünde yaşayan Osman Pehlivan'ın kızı Ayşe'nin güzelliği ve meziyetlerinin anlatımıyla başlar. Ayşe, beş sınıflı köy okulu tahsiline rağmen meslek mekteplerinde okuyanlar kadar bilgi sahibi olmuştur ve bu özellikleri dolayısıyla uzak yakın köylerden birçok görücüsü vardır. Ancak Ayşe, Durgun Ahmet'i çocukluğundan beri sevmektedir. Ahmet askere giderken dönüşte evlenmek üzere sözleşirler. Fakat Ahmet askerdeyken köydeki bir başka genç, Ayşe'ye yanaşmak ister ve aileyi müşkül bir duruma sokar. Bu durumu çözen ve Ayşe'yi Durgun Ahmet'le evlendiren köyü ziyarete gelen Halkevi mensupları olacaktır. Hikâye olarak sunulmasına rağmen sonunda yer alan *"Biz de on beş gün sonra Yayla köyüne gelinimizi görmeye gideceğiz"* notundan anlaşıldığı üzere kurmaca olmaktan ziyade gerçek bir olayın aktarımı olarak değerlendirilebilir (C. 1, S. 2, s. 37-41).

Derginin Cumhuriyet'in zihniyeti ile paralel olarak kadına ayrıca önem verdiğini gösteren bir diğer yazı da yine Cemal Bora imzalı "Haydi Gel" başlığı ile kısa bir öyküdür (C. 1, S. 1, s. 35-38). Hikâyenin başında uzun uzadıya tasvirlerle bir mekân anlatılmaktadır. Anlatılan salon, masa ve koltuklarla donatılmış; içeride gülen yüzlü insanlar ve bol kahkahalar vardır, müsamereler yapılmaktadır. Halkevi olduğunu anladığımız bu yere Nurten ve Gönül isimli canciğer iki arkadaş gidip gelmeye başlarlar. "*Genç dimağlarını doldurdukları günlük manevi gıdalarla bu iki asil Türk kızı güzelliklerine her gün başka güzellikler katıyorlardı*" (s. 38) şeklinde aktarılan yazıda Halkevinin hedef kitlesi olarak genç kadınların verilmesi dikkate değerdir.

Cemal Bora tarafından kaleme alınan "Örnek Muhtar" başlıklı yazıda Cumhuriyet rejiminin prensiplerinin köylere taşınmasının güçlüklerinden bahsedilmektedir. Yazıda bu konuda örnek muhtar olarak değerlendirilebilecek bir isimden ve yaptığı işlerden söz edilmektedir: O zamanlar Hopa'ya bağlı Arhavi nahiyesinin Kamparona köyü muhtarı Mehmet Alişan (C. 1, S. 3, s. 22-24).

Dr. C. Alper imzalı "İmece-Emece-Meci" başlıklı yazıda Çoruh muhitinde imecenin hangi mıntikalarda, hangi işlerde ve kimler arasında yapıldığı verilmektedir. Örneğin inşaat için kereste ve malzeme nakliyatı işine Artvin, Ardanuç, Hopa, Şavşat gibi yerler örnek olarak sunulmuştur. Bunun yanında hangi işlerin kadınlar, hangi işlerin erkekler arasında yardımlaşma ile yapılacağı da ayrıca belirtilmiştir. Orakla tarla biçme, yün tarama, buğday yıkama, ceviz toplama, pirinç kesme gibi işler kadınlar için sınıflanmıştır. Söz konusu işler yapılırken türkü söyleme, koşma ve karşılama yapmak da verilen tavsiyeler arasındadır. Bunun için Çoruh'un ayrı bölgelerinde hangi sazların kullanılabileceği de ifade edilmiştir. Yapılan işlerde kadın ve erkek arasındaki eşit dağılım yazarın dikkati çektiği durumlar arasındadır. Yazar bunu kadın erkek eşitliğinin bir göstergesi olarak yorumlarken köylerde kadın ve erkek arasında bir ayrılığın olmadığını, iki cinsin birlikte yaşadığını vurgulamaktadır (C. 1, S. 2, s. 10-13).

Bu tür yazılar Halkevlerinin köycü söylemine yönelik gayretin bir sonucu olarak da okunabilir. Halkevleri Köycülük Kolları ile köylerin toplumsal, kültürel açıdan gelişimini sağlamanın yanında köylüler ile şehirliiler arasında ilişkileri geliştirme amacı da gütmektedir (Karaömerlioğlu, 2006: 60).

Sonuç

Halkevleri ülkenin hemen her köşesine yayılmış ve etkin çalışmayı başarmasıyla dönemin en önemli kurumu hâlini almıştır. Tanzimat yıllarından itibaren gerçekleştirilmesi için uğraş verilen geniş halk kitlelerinin eğitimi meselesinde doğrudan sahadan yapılan çalışmalarla farkını göstermiştir denilebilir. Halkevlerinin bütün çalışmaları önemli olmakla birlikte dergicilik faaliyeti de ayrıca dikkate değerdir. Özellikle devrin ediplerinin ve araştırmacılarının çalışmalarını neşrettiği devrin en gözde yayın organı *Ülkü*'yü yaratmıştır. Bunun yanında basın faaliyetinin yürütülemediği illerde yayımlanan dergiler ile de takdiri hak etmektedir.

Çoruh ve benzeri Halkevi dergilerini yalnızca siyasi hedeflerin gerçekleştirilmesinde bir aracı olarak değerlendirmek doğru olmaz. Bu dergiler aynı zamanda yerel birikimi sayfalarına taşımayı başarması ile sosyal tarih anlayışına da hizmet etmektedir. Büyük tarih anlatısı içerisinde yer almayacak detaylar, dergideki yazı ve fotoğraflar aracılığıyla geleceğe taşınmaktadır. Böylelikle örneğin bölgenin halk ozanlarını ve eserlerini tanımak; küçük bir köyde yaşanan küçük bir olayı ve etkilerini gözlemlemek mümkün olmaktadır. Bu hâliyle *Çoruh* dergisinin çok kısa bir süre için yayımlanmış olmasına rağmen yayımlandığı bölgenin kültürel, toplumsal atmosferini yansıtmaya ve geleceğe aktarma noktasında oldukça etkili olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- ÇEÇEN, Anıl (1990), *Atatürk'ün Kültür Kurumu Halkevleri*, Gündoğan Yayınları, Ankara.
- İmzasız (1938), “Halkevleri Haberleri- Halkevleri Neşriyatı”, *Ülkü Halkevleri Dergisi*, Cilt XII, Sayı 68, s. 181-184.
- KARAÖMERLİOĞLU, Asım (2006), *Orada Bir Köy Var Uzakta Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- ŞAKİROĞLU, Mahmut H. (1996), “Halkevi Dergileri ve Neşriyatı”, *Kebikeç*, Sayı 3, s. 131-142.
- YEŞİLKAYA, Neşe G. (2009), “Halkevleri”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce “Kemalizm”*, Cilt 2, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 113-118.

Ekler

Derginin Bibliyografyası

1. Sayı

- İmzasız, “Büyük Şefin Nutuklarından”, C. 1, S. 1, s. 3-6.
- İmzasız, “Çoruh Niçin Çıkıyor?”, C. 1, S. 1, s. 7-8.
- ENGİN, Lütfi, “936 İlkokul Müfredat Programı ve Ünite Plânları”, C. 1, S. 1, s. 8-14; 25.
- BORA, Cemal, “Çoruh’un Güzelliği”, C. 1, S. 1, s. 15.
- İmzasız, “Çoruh’ta Millî Tezahürattan İki İntiba”, C. 1, S. 1, s. 16.
- ALPER, C[emal], “Çoruh’un Millî Duygusu ve Köy Şairleri”, C. 1, S. 1, s. 17-25.
- KOTAN, Fehmi, “Çoruh’un Zararlı Böceklerinden: Danaburnu”, C. 1, S. 1, s. 26-29.
- BORA, Cemal, “Çoruh Gençlik Marşı”, C. 1, S. 1, s. 30-31.
- SUNATA, Hakkı, “Çoruh’ta Adlî İşler”, C. 1, S. 1, s. 32-34.
- BORA, Cemal, “Haydi Gel”, C. 1, S. 1, s. 35-38.
- Gençlik, “EVİMİZ Yeni Halkevi Kurağımız”, C. 1, S. 1, s. 39-40.
- İmzasız, “Halkevi Çalışmaları: Muhtarlar Kursu”, C. 1, S. 1, s. 41.
- İmzasız, “Müzik Kursu”, C. 1, S. 1, s. 42.
- İmzasız, “Müsamereler”, C. 1, S. 1, s. 43.
- İmzasız, “Dil Kursu”, C. 1, S. 1, s. 43.
- İmzasız, “Örnek Tarlamız”, C. 1, S. 1, s. 44.
- İmzasız, “Konferanslar”, C. 1, S. 1, s. 45.
- İmzasız, “Biçki ve Dikiş Kursu”, C. 1, S. 1, s. 45.

2. Sayı

- US, Asım, “Bir Muvaffakiyetin Takdiri”, C. 1, S. 2, s. 4.
- ENGİN, L[ütfi], “Terbiye Mevzuları Cismanî Ceza”, C. 1, S. 2, s. 5-7.
- AKYOL, Vasfi, “Sarı Çiçek”, C. 1, S. 2, s. 8.
- AKYOL, Vasfi, “Deli Horon”, C. 1, S. 2, s. 9.
- BORA, Cemal, “Sahilde Gurup”, C. 1, S. 2, s. 9.
- ALPER, C[emal], “İmece-Emece-Meci”, C. 1, S. 2, s. 10-13.
- GÜNGÖR, Nafiz, “Hayvan Bakımı”, C. 1, S. 2, s. 14-16.
- ATILGAN, Necdet, “İnkılap Erleriyiz”, C. 1, S. 2, s. 17.
- SUNATA, Hakkı, “Suç Sebepleri Hakkında”, C. 1, S. 2, s. 18-22.
- KOTAN, Fehmi, “Pamuklu Elma Biti”, C. 1, S. 2, s. 23-27.

KOCAŞ, Necmeddin, “Ağaç ve Tarihi”, C. 1, S. 2, s. 28-29.

AHMET, Niyazi, “Çoruh ve Çoruhlu”, C. 1, S. 2, s. 30-32.

TUNCAY, Mehmet, “Çoruh”, C. 1, S. 2, s. 33.

BAYAR, Celil, “Aşk”, C. 1, S. 2, s. 33.

ENGİN, L[ütfi], “Halkevleri ve Münevverlerin Vazifesi”, C. 1, S. 2, s. 34-36.

İmzasız, “Evimizden Haberler”, C. 1, S. 2, s. 42.

İmzasız, “Sinemamız”, C. 1, S. 2, s. 43.

İmzasız, “Yıldönümümüz ve Çoruh’un Kurtuluşu”, C. 1, S. 2, s. 44-46.

İmzasız, “Halkevlerimiz”, C. 1, S. 2, s. 47.

İmzasız, “Bu Sene Açılan Halkevleri”, C. 1, S. 2, s. 47.

İmzasız, “Halkevleri Dergileri”, C. 1, S. 2, s. 47.

BORA, Cemal, “Yayla Köyünün Ayşe’si”, C. 1, S. 2, s. 37-41.

3. Sayı

İmzasız, “R. Koraltan’dan Ayrıldık”, C. 1, S. 3, s. 1.

İmzasız, “Yeni Valimiz”, C. 1, S. 3, s. 1-2.

İmzasız, “Umumî Müfettişimiz İş Başında...”, C. 1, S. 3, s. 2.

SUNATA, Hakkı, “Kan Gütme Sebebi ile İşlenen Katil Suçları Karşısında Çoruh”, C. 1, S. 3, s. 3-9.

ALPER, C[emal], “Havva Bacı”, C. 1, S. 3, s. 11-12.

ZİMMER, Ernst, “Murgul Bakır Madeni”, C. 1, S. 3, s. 13-20.

BORA, Cemal, “Öksüzüm”, C. 1, S. 3, s. 21.

BORA, Cemal, “Örnek Muhtar”, C. 1, S. 3, s. 22-24.

ENGİN, L[ütfi], “Tatilde Çocuk Terbiyesi”, C. 1, S. 3, s. 25-28.

İmzasız, “Düz Horon”, C. 1, S. 3, s. 10.

ÖZDER, Adil, “Çoruh’un Halk Şairlerinden Bazı Notlar”, C. 1, S. 3, s. 29-36.

KOTAN, Fehmi, “Elma İç Kurdu Carpocapsa Pomanella”, C. 1, S. 3, s. 37-42.

İmzasız, “Evimiz Haberler”, C. 1, S. 3, s. 43-47.

10. BÖLÜM

GÖÇ, AİLE VE EVLİLİK BAĞLAMINDA GÖÇMEN KADINLARIN TOPLUMA UYUM SÜREÇLERİ: ARTVİN ÖRNEĞİ*

Kerem ÖZBEY**

İlknur BEYAZ ÖZBEY***

Giriş

Günümüz küreselleşme çağının en önemli sosyolojik yansımalarından birini oluşturan göçler, farklı nedenlerle, değişik biçimlerde ve yeni görünümleriyle karşımıza çıkmaktadır. Göçün uluslararası ve küresel boyutlarıyla bugüne ilişkin sonuçları çok boyutlu, dinamik ve karmaşık özellikler taşımaktadır. Geniş hacimli siyasal ve ekonomik dönüşümler, kaçınılmaz bir biçimde, yeni göç akımlarını ortaya çıkarmakta ve yeni toplumsal ilişki ağları ve etkileşim tarzları oluşmaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin çökmesi ve Soğuk Savaş'ın son bulması gibi dönüşümler bahsi geçen gelişmelerin oluşması açısından önemli bir örneği teşkil etmektedir. Nitekim Türkiye'nin son dönem göçmenlerinin profiline bakıldığında, sözü edilen dönüşümlerin belirleyici bir rol ve işleve sahip olduğu görülmektedir.

Türkiye, farklı göç akımlarının kavşak noktası olması hasebiyle, farklı göçmen kimliklerinin iç içe geçtiği bir mekân konumundadır. Avrupa'dan Asya'dan, Afrika'dan, Ortadoğu'dan, Kafkasya'dan ve daha pek çok yerden göçmenlere ev sahipliği yapan Türkiye'yi bir göçler ülkesi olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Türkiye, özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yeni göç dalgalarının hedef bölgesi haline gelmiştir. Özellikle yukarıda bahsi geçen dönüşümlerin sonucunda eski Sovyet coğrafyasından çok sayıda göçmen açısından Türkiye bir koridor halini almıştır. Ağırlıklı olarak ekonomik nedenlerle yola çıkan, yoksulluk, işsizlik, geçimsizlik gibi ağır ekonomik sorunlardan sıyrılmak isteyen ve Türkiye'de serbest piyasa ekonomisi içerisinde çalışmayı amaçlayan bu yeni göçmenler, sosyolojik araştırmalar açısından da önemli bir yer işgal etmektedir.

Türkiye'nin yeni göçmenleri, Türkiye'ye sadece çalışmak için değil, ama aynı zamanda çalışmayla birlikte evlenmek için de göç etmektedir. Bu göç sürecinde

* Bu çalışma, Artvin Çoruh Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü tarafından desteklenen 2017.S21.02.02 no'lu projeden hareketle üretilmiştir.

** Doç. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Artvin/Türkiye, e-mail: ozbey-kerem@hotmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8824-359X>

***Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Artvin/Türkiye, e-posta: ilknurbeyaz087@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9809-9085>

doğrudan evlenerek göç edenler olduğu gibi çalışmak amacıyla göç edip daha sonra evlenenler de yer almaktadır. Bu çalışma, Gürcistan'dan Artvin'e evlilik yoluyla göç eden kadınları konu edinmektedir. Çalışmanın amacı, söz konusu kadınların topluma uyum süreçlerini anlamaktır. Gürcü göçmen kadınların evlendikten sonra toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel değerler sistemiyle nasıl bütünleştikleri ve bu süreçte ne tür sorunlarla karşılaştıkları, bu çalışmanın ana sorunsalına işaret etmektedir. Bu sorunsal doğrultusunda, çalışmada, Gürcü göçmen kadınların göç ve evlilik kararını belirleyen dinamikler ile göç ve evlilik sonrası topluma uyum süreçleri analiz edilmektedir. Bu çalışmada, bir sınır kenti olan Artvin'in merkez, ilçe ve köylerinde, nitel araştırma yöntemi kapsamında 9 Gürcü göçmen kadınla derinlemesine mülakatlar yapılmış ve elde edilen bulgular üzerinden söz konusu kadınların topluma uyum süreçleri çok boyutlu bir şekilde değerlendirilmiştir.

Göç Kavramı, Türkiye'ye Göçler ve Kadın Göçü

Göç, asıl yerinden ulaşılmak istenen yere bir harekettir (Karpat, 2003: 3). İnsan gruplarının birlikte veya ayrı ayrı sınırları belli bir yerleşim yerinden, yakın veya uzak yerleşim yerlerine yönelik coğrafi ve sosyal hareketlilik (Bal, 2011: 93). Yaşanılan yerin, daimi veya yarı-daimi olarak, genellikle bir çeşit idari sınırın dışına doğru değiştirilmesidir (Faist, 2003: 41). Bu bağlamda, göçler birçok biçim almaktadır: İnsanlar kol emeği ile çalışan işçi, yüksek donanımlı uzman, girişimci veya önceki göçmenlerin aile bireyleri olarak göç etmektedirler. Başlangıçtaki niyeti ister geçici ister kalıcı göç olsun, çoğu göçmen yerleşimci olur. Kaynak ve hedef bölgeleri birleştiren ve her ikisinde de belirgin değişimleri beraberinde getiren göç ağları oluşur. Göçler demografik, ekonomik, toplumsal yapıları değiştirebilir ve ulusal kimliğin sıklıkla sorgulanmasına yol açan yeni bir kültürel farklılığı beraberinde getirir (Castles ve Miller, 2008: 7).

Sosyolojik anlamda göç, sadece mekânsal bir hareketlilik değildir, o aynı zamanda toplumsal bir hareketlilik. İnsanlar daha yüksek yaşam standartlarına erişmek için bulundukları yerleri terk ederler ve yeni mekânlarında daha yüksek bir toplumsal konuma ulaşmak için çaba sarf ederler. Göç motifleri değişse de, bu amaç çoğu zaman ortaktır (Canatan, 2013: 318). Göç etmek, sadece yaşanılan yerin değişmesi değildir. Bir kültürden diğerine geçiş, bir süreçtir. Göçen kişi yeni bir kültürde yaşamaya başlar. Bunun yanında, eski kültüre ait olmaktan da vazgeçmez. Bununla birlikte göç kökleri koparır, geleneksel sınırları ortadan kaldırır, toplumsal ilişkileri değiştirir. Göçmen birey daha önce hiç tanımadığı bireylerle yeni ilişkilere girmek zorundadır. Eski ilişkilerin önemi ve içeriği de değişime uğrar (Balcıoğlu, 2007: 82, 84-85). Bu bağlamda, toplumsal değişimin en güçlü unsurlarından biri olarak göç, farklı fiziksel yapıya, dine, kültüre ve dile sahip toplulukları karşı karşıya getirmiş, bu toplulukların bir arada yaşamalarına ve böylelikle etkileşim içinde olmalarına neden olmuştur (Karpat, 2010:9). Göçmenler ve göçün etkisi, yaşamın sosyal ve kültürel alanlarında en hevesli bir biçimde hissedilmektedir. Tüm dünyada, farklı ulusal kökenden insanlar, farklı dilleri konuşanlar ve farklı gelenekler, dinler ve yaşam tarzları insanları birbirleriyle görülmemiş bir düzeyde temas haline

Genel olarak aile tanımları farklı kategorileri içine alacak şekilde tanımlanmaktadır. Söz konusu kategoriler hem ailenin içsel dinamikleri hem de farklı toplumlarda farklı aile yapılarının mevcut olması itibarıyla farklılaşan aileler, aile tanımları ve aile yapıları söz konusudur. Toplumsal bir yapı olan aile, hem bireysel yaşamı hem de toplumsal yaşamı biçimlendiren önemli işlevlere sahiptir. Aile, bireylerin duygusal tatminini sağlarken diğer taraftan da toplumun ihtiyacı olan insan potansiyelini karşılamaktadır. Belirli davranış şeması ya da normlar ile birlikte hem aileyi oluşturan bireylerin toplumsallaşması gerçekleşirken hem de toplumsal düzen sağlanmaktadır. Aile içerisindeki dengenin sağlanması belirli sosyal, kültürel, ekonomik ve ahlaki kurallara bağlanmasından ileri gelmektedir. Bu gerçekleşirken toplumun diğer kurumları ile ilişkili ya da etkileşim halindedir. Dolayısıyla ailenin ekonomik, biyolojik, eğitici gibi temel işlevlerinden bahsetmek mümkün olmaktadır.

Aile ve toplumsal değişme arasındaki ilişkide, ailenin yapısı ve işlevleri, aile üyelerinin ilişki ve etkileşim biçimleri, evlenme ve boşanma tarzları vb. önemli ölçüde değişime uğramaktadır. Bu yönüyle aile, toplumsal değişimden doğrudan etkilenmektedir. Toplumsal değişme öğelerinden biri olan göç, aileyi değiştiren özellikler içermektedir. Bireyler, gruplar, toplumlar göç süreçlerine dahil olmakta, yeni mekanda yeni bir toplumla iç içe geçmekte, yeni ilişki ve etkileşim süreçleri oluşmakta ve bu nedenle de aile kurumu bundan doğrudan etkilenmektedir. Çünkü göçler, toplumsal yapıyı, daha özelde aileyi değiştiren sosyolojik olgulardandır. Bu anlamda, göç ve aile ilişkisi, karşılıklı birbirini değiştirip dönüştüren boyutlar taşımaktadır.

Birçok analizde göç kişilerin yaptığı eylemdir. Bu çıkarım tarihsel göç kadar günümüz göçünün de ana özelliklerinden birini örtbas eder: bireyler ailelerinin içine iştirilmiştir ve aile bireyleri ve akraba bağları önemli biçimde göç sürecini şekillendirir. Aile bağları temelli göç, göç araştırmalarının merkezinde yer alır: bu tarz bir göçü, kararları ekonomik motivasyonlu bireylerin göçüne önemsiz bir eklenti olarak ikinci derecede düşünmek çekici gelebilir, fakat bu bakış açısı birçok bakımdan yanıltıcıdır. Her şeyden önemlisi, aile bağlarıyla mümkün kılınmış göç günümüz göç akışının en büyük göç kategorisini oluşturur (Bartram, Poros ve Monforte, 2017: 144-145).

Aile temelli göç, bir anlamda göç kararının aile fertleri tarafından verildiği, göç süreçlerinin aileyi oluşturan bireyler tarafından yönetildiği ve göç sonrası sürecin bütünüyle aile kurumunu doğrudan etkilediği bir göçtür. Göç kuramları içerisinde yer alan yeni ekonomi kuramının odağın da bu anlayış bulunmaktadır. Nermin Abadan-Unat'ın da belirttiği gibi, göçle ilgili yeni ekonomi kuramına göre, göç etme kararı tek tek bireyler tarafından değil, bir hane halkının tüm fertleri hatta bazen topluluğun tümü gibi birbiri ile ilintili çok sayıda kişi tarafından alınmaktadır (Abadan-Unat, 2006: 24). Ancak aile temelli göçler, sadece göç kararının aile tarafından belirlendiği bir göç anlayışını değil, ama aynı zamanda göçmenler arasındaki evlilikler neticesinde oluşan aileleri içeren bir göçtür. Ulusal ya da uluslararası fark etmeksizin, göç süreci yeni evlilik biçimlerini ve yeni aile yapılarını da

beraberinde getirmektedir. Bu anlamda, Gürcistan'dan Artvin'e yapılan göç hareketi de, ekonomik temelli bir göç olarak ortaya çıkmışsa da, sonuçları itibariyle aile temelli bir göçe dönüşmüş ve ulusötesi evliliklerin gerçekleşmesine koşut olarak aile temelli göçler cereyan etmiştir.

Evlilik, Evlilik Yoluyla Göç ve Göç Yoluyla Evlilik

Evlilik iki yetişkin birey arasındaki toplumsal olarak kabul edilen ve onaylanan bir cinsel birleşim olarak tanımlanabilir. İki insan evlendiğinde, birbirlerinin akrabası olurlar; bununla birlikte, evlilik bağı daha geniş bir hısımlar dizisini birbirine bağlar. Anababalar, erkeğe ve kız kardeşler ve başka kan akrabaları, evlilik yoluyla eşleştiğinde hısımları olurlar (Giddens, 2008: 247). Evlilik eşler arasında meydana gelen çeşitli görev ve sorumluluklarla donatılmış bir çeşit antlaşmadır. Bu antlaşma formel bakımdan yetki, sorumluluk, rol ve statüleri kapsayan toplumsal ve hukuksal bir nitelik taşır. Eş olarak adlandırılan kişiler, bir antlaşma (akit) ile ortak yaşamın gerektirdiği tüm sorumluluklara birlikte sahip oldukları gibi, evlilik kurumunun tanıdığı toplumsal ve hukuksal yetkileri de ortaklaşa kullanmaya karar vermiş sayılırlar (Akyüz, 2008: 103).

Aileyi oluşturan toplumsal ilişkileri belirli kalıplar içine yerleştiren bir sözleşme cinselliğin meşru temsil biçimi ve çocuğun meşru doğumu çok önemli nitelikler olarak öne çıkmaktadır. Bunlarla beraber evlilik kadın ve erkek arasında meydana gelen bir sözleşme ile birlikte bir dizi süreçten oluşan bir sosyal olgudur. Meşru cinsellik, meşru çocuk doğurma, neslin devamını koruma, toplumsal sürekliliği sağlama gibi çeşitli işlevleri bulunmaktadır. Aile yapılarının sağlıklı bir biçimde oluşması, öncelikle sağlıklı değerlerle tanımlanmış ve yapılanmış bir evlilikle mümkün olabilmektedir (Yıldırım, 2016: 66).

Evlilik insan gruplarının yaşantıları boyunca uyguladıkları ve geliştirdikleri sosyal öğelerle yüklü bir kavramdır. Kültürler arası farklılık göstermesi sosyal öğelerin değişik kültürler içinde oluşması ve farklı değer yargılarıyla yüklü olmasıyla açıklanabilir. Toplumlar kimin kimle, kaç eşle ve hangi koşullar altında evlenebileceğine dair bir takım kurallar yaratmışlardır. Çok değişik uygulamalar olmakla beraber evlilik, esas itibariyle toplum tarafından onanan kadın ve erkek, ya da kadınlar ve erkekler arasında yaratılan bir ilişki türünü karakterize etmektedir. İlişkinin belirli kalıplar içinde gerçekleşmesi de evliliğin sosyal bir kurum olarak ele alınıp incelenmesine olanak vermektedir. Aile birliği sürekliliğini evlilik kurumuyla sağlar. Başka bir deyişle evlenme olgusu aileyi oluşturan toplumsal ilişkileri belirli kalıplar içine yerleştiren bir sözleşmedir (Gökçe, 1978: 7).

Evlilik türleri eş sayısına, oturlan yere, eşin seçildiği gruba göre şekillenmekte ve çeşitlenmektedir. Farklı toplumlarda, farklı kültürlerde farklı evlilik çeşitleriyle karşılaşılması mümkündür. Öyle ki, aynı kültürel yapıya sahip olan bir toplumda bile farklı evlilik çeşitleri mevcuttur. Bir toplumda tarihsel süreç içerisinde dahi, çeşitli evlilik türleriyle karşılaşmaktadır. Toplumsal dinamikler değişince aile ve evlilik türleri de değişime uğramaktadır. Toplumların üretim biçimleri, inanışla-

rı, algılayış biçimleri, gelenekleri, kentsel yerleşim yapıları evliliği etkilemektedir. Söz konusu toplumsal dinamiklere ek olarak göç ve hareketlilik de evliliklerin sınırlarını değiştirmiş, yeni evlilik türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Küreselleşme süreciyle yaşanan göç deneyimi, kültürler arası etkileşimi/iletişimi artırmıştır. Yoğun göç ve hareketlilikle birlikte farklı bölgeden, farklı etnik gruptan insanlar arası evlilikler yaşanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla bu evlilik türünün itici gücünü göç oluşturmaktadır.

Göç ve hareketlilikle bağlantılı yaşam değişikliklerinin çoğu; aile döngüsü, özellikle de medeni durum değişikliklerini içermektedir. Bu bağlamda evlenme, boşanma, birlikte veya ayrı yaşama, yeniden evlenme, eşin ölümü gibi değişiklikler göçü etkilemekte ve bunlar göçün nedeni veya en azından tetikleyicisi olabilmektedir. Pek çok toplumdaki ataeril düzen, kadının edilgenliğini ve göç eden kişilere bağımlılığını açıklamada önemli bir unsur kabul edilmektedir. Ataerkillik, belki de olayın esasını oluşturmakta, kadınlar sıklıkla daha iyi ekonomik güvence ve refah için evliliğe ve evlilik göçüne yönelebilmektedirler. Kadınların emek piyasasında marjinalleşmesi durumunda, evlilik yapmak onlara cazip gelebilmekte ve onların ekonomik bakımdan ilerlemeleri için bu bir seçenek olabilmektedir. Bu durumda evlilik, göçün sonucu olmaktan çok aracı durumuna dönüşmektedir (Özgür ve Aydın, 2010: 21).

Evlilik ve göç ilişkisinde iki farklı evlilik biçimi görülmektedir. Birincisi, evlilik yoluyla göçtür. Bu göçte, esas olan bireyin evlenerek bulunduğu yerden başka bir yere gitmesidir. Ailenin kurulmasına koşut olarak ortaya çıkan bu göçte, evlilik göç yönünü ve muhtevasını belirlemektedir. Bu çalışmada evlilik yoluyla yapılan göçler, uluslararası bir niteliğe sahiptir. İkincisi ise, göç yoluyla evliliktir. Bu evlilikte, esas olan göçtür ve göç sonrası süreç evlilikle sonuçlanabilmektedir. Bireyler göç ettikten sonra göç edilen yerde birisiyle evlenebilir ve bunda evlilik göçün bir sonucu olarak yapılmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, göç süreci, hem evlilik yoluyla göç, hem de göç yoluyla evlilik süreçlerini içermektedir.

Yöntem

Çalışmada kullanılan yöntem, *nitel araştırma yöntemidir*. Nitel araştırmacılar örnek olay ve bağlamların dilini kullanır, toplumsal süreçler ve örnek olayları kendi sosyal bağlamında inceler ve belirli ortamlarda anlam yaratımına veya yorumlarına bakarlar. Toplumsal yaşama birçok bakış açısından bakar ve insanların kimlikleri nasıl inşa ettiğini açıklarlar. Nitel araştırmacılar toplumsal yaşamın çoğu alanını özünde nitel olarak görür. Onlar için nitel veriler kesinlikten yoksun veya eksik değildir; son derece anlamlıdır (Neuman, 2012: 232- 233). Çalışmada, nitel araştırma yöntemi kapsamında *derinlemesine mülakat tekniğine* başvurulmuştur. Derinlemesine mülakat ya da görüşme tekniği, nitel araştırmada kullanılan veri toplama tekniklerinden biridir. Nitel araştırmada görüşme, temel veri toplama araçlarındandır. İnsanların gerçekliğe ilişkin algılarına, anlamlarına, tanımlamalarına ve gerçeği inşa edişlerine vakıf olmanın iyi bir yoludur. Aynı zamanda, başkalarını anlamak için kullanılan en güçlü yöntemlerdendir (Punch 2011: 165-166). Çalış-

mada kullanılan veri toplama tekniği, *kartopu örnekleme tekniği*dir. Bu teknik, örneklemin ana kütle içinden seçilebileceğinin belli olmadığı durumlarda ve özellikle nitel araştırmalarda kullanılmaya elverişlidir. Bu tekniğin ulaşılmaması zor ve tanımlanması zor çalışma evrenlerini tanımlamak, onlar hakkında ilk bulguları ortaya koymak amacıyla kullanılması uygundur (Böke, 2011: 129).

Araştırmanın evrenini, Gürcistan'dan Artvin'e göç eden insanlar oluşturmaktadır. Gürcistan'dan genelde Türkiye'ye, özelde ise Artvin'e çok farklı göç akımları yapılmaktadır. Bu göçler, hem ülkenin hem de kentin toplumsal yapısını değiştirdiği gibi, aynı zamanda yeni toplumsal süreçlerin de oluşmasına neden olmaktadır. Ekonomik nedenlerin ağır bastığı söz konusu göç süreçlerinde, bu nedenlerin yanı sıra diğer nedenler de belirli ölçüde karşılık bulmaktadır. Artvin bir sınır kenti olması hasebiyle, bahsi geçen göçlerle ilk karşılaşan ve göçmenlerle münasebetlerin daha sık ve yoğunluk kazan bir kent olması nedeniyle bu çalışmanın evreni olmuştur.

Artvin, Doğu Karadeniz Bölgesinin en doğu kesiminde yer alan bir sınır ilidir. Doğu Karadeniz Dağları üzerinde yer alan Artvin ilinin doğusunda Ardahan, güneyinde Erzurum, batısında Rize, kuzeybatısında Karadeniz, kuzeyinde Gürcistan Cumhuriyeti bulunmaktadır. Yüzölçümü 7.436 km²'dir. Artvin kıyı şeridi 34 km'dir. Arhavi ve Hopa ilçeleri, Karadeniz ile denize paralel uzanan Doğu Karadeniz Dağları arasında kalan dar bir düzlük alan üzerine kuruludur. Hopa ilçesi aynı zamanda, Karadeniz'in en uç limanıdır (Tokdemir, 1993: 27-31'den akt. Akkoyun, 2009: 94). Artvin ili nüfusu, Cumhuriyet tarihi boyunca genel anlamda artış göstermiştir. Ancak sayım devreleri arasında önemli farklılıkların olduğu da dikkat çekmektedir. Bu kapsamda 1980 yılına kadar sürekli artan saha nüfusu, bu tarihten sonra da azalma eğilimine girmiştir. Bu durum üzerinde etkili olan en önemli faktör, göçlerdir. Sahada 1970'li yıllardan sonra yoğunluk kazanan il dışına yaşanan göçler, günümüzde hâlâ devam etmekle beraber; ilin aldığı göç miktarında da önemli oranda artış yaşanmıştır. Ulaşım ve iletişim koşullarında meydana gelen gelişmeler ile eskiden göç etmiş Artvinlilerdeki memleket özleminden kaynaklandığını düşündüğümüz bu durum neticesinde de, aradaki fark azalmış ve ilin toplam nüfusu üzerinde göçlerin etki oranı eskiye nazaran düşmüştür (Doğanay ve Orhan, 2014: 18).

Bu çalışmada, Gürcistan'dan Artvin'e göç eden insanlar içerisinde, evlilik amacıyla göç eden kadınlar ve göç sonrası evlenen kadınlar, araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır. Söz konusu kadınların ana özelliği, Türkiye-Gürcistan sınırının 1988'de açılmasından sonra Türkiye'den, özellikle de Artvin'den birisiyle evlenerek göç etmiş olması ya da Türkiye'ye, özellikle de Artvin'e çeşitli nedenlerle göç ettikten sonra ya kendi rızasıyla ya da kaçırılarak evlenmiş olmalarıdır. Çalışma kapsamında 9 Gürcü göçmen kadın ile derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Bu kadınlar, Artvin'de yaşayan kişilerle evlenmişlerdir. Evlilikleri hem göç etmelerine sebebiyet vermiş, hem de evliliklerini göç sonrası süreçte deneyimlemişlerdir. Çalışma kapsamında söz konusu 9 kişinin evlerine gidilerek, araştırma hakkında gerekli bilgilendirmeler yapılarak ve görüşülen kişilerin rızaları alınarak görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Elde Edilen Bulgular ve Değerlendirme

Bulgular ve değerlendirme kısmında, çalışmanın alan araştırmasından elde edilen bulgulara yer verilmiş, bu bulgular çalışmanın kavramsal ve kuramsal çerçevesi ışığında analiz edilmiştir. Görüşülen kişiler, cinsiyet, yaş, eğitim durumu ve mesleklerine göre kodlanmıştır.

Göç ve Evlilik Kararını Belirleyen Dinamikler

Gürcistan'dan Artvin'e göç edenlerin hem göç kararlarının oluşumunda hem de bu çalışmanın konusunu oluşturan evlilik kararlarının şekillenmesinde çok farklı dinamikler belirleyici olmuştur. Bu dinamikler, göçe katılanların göç öncesi ve sonrası süreçlerdeki tutumlarını etkisi altına almıştır.

Arkadaş, Tanıdık ve Akraba

Göçmen ağları özü itibariyle ilişkiseldir ve bu ilişkisellik sınır aşan bir özellik taşıdığından göç gönderen ve alan bağlamları ve göçmenleri, aileleri, grupları, ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel faaliyetleri, ulus-devletleri ve diğer aktörleri ele almaya olanak sunar (İhlamur-Öner, 2012: 311). Göçmenlerin göç etme kararı almalarında ve daha özelde göç ettikleri ülkelerde evlenme isteklerinde sosyal ilişkiler ağları birinci düzeyde rol ve işleve sahip olmaktadır. Göçe süreklilik kazandıran ve göçmenlerin karşılaştıkları sorunların çözümüne katkı sunan ağlar, göç olgusunun hem kurum hem işleyiş açısından örgütlenmesini sağlamaktadır. Bu çalışmanın alan araştırmasından elde edilen veriler, sosyal ilişki ağlarını oluşturan arkadaş, tanıdık ve akraba ilişkilerinin hem göçe katılmada hem de evlilik kararı almada etkili olduğuna işaret etmektedir:

“Kayınbabamın bir arkadaşı benim teyzemin kocasıydı. Kayınbabam demiş ki, bize uygun bir kız var mı diye, o da demiş ki, var, baldızımın kızı var. Sonra görüştük, anlaştık. Kayınbabam Gürcistan'la iş yapıyordu. Arkadaşı aracı oldu” (32, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

“Ablam Trabzon'da evli, 20 sene oldu evleneli. Ablam sürekli seni evlendirelim diyordu. Ben ilk ayrıldıktan sonra hep diyordum ki, ev alacağım, kızıma bakacağım, kendi ayaklarımın üzerinde duracağım. Öyle de yaptım. Paraları verdikten sonra çok güçsüz kaldım. Geliş gidişte de, gümrükte çok sorunlar vardı. Çok sıra vardı, eziliyordun, yoruluyordun. Sonra dedim ki bi göreyim. Gösterdiler. O da benim çalıştığım yerin kiracısıydı. Gördüğüm zaman beğenmedim, ikinci gün aşık oldum adama” (44, İlkokul Mezunu, Mağazada Satış Elemanı).

“Zaten Artvin, Borçka hep Gürcü. Burada hep akrabalarımız var. Benim babam Hristiyan ama annem Müslüman. Kocamın amcasının çocukları geldi tanıştırdı. Ben 4 ay düşündüm. Şu an iyiyim” (62, Önlisans, Ev Hanımı).

“Bir tane çocuğum var. Eşimin orada öz teyzemin çocukları var. Sürekli görüşüyoruz onlarla. Eşimin akrabaları aracılığıyla tanıştık evlendik” (59, Lise, Ev Hanımı).

Elde edilen bulgular, Gürcistan’dan Artvin’e evliliklerin gerçekleştirilmesinde bir arkadaşın, bir tanıdığın ya da bir akrabanın merkezi bir rolü bulunduğunu göstermektedir. Kuşkusuz arkadaş, tanıdık ya da akrabalık ilişkileri, farklı sosyal ortamlarda ve ilişkilerde de etkili olmaktadır ancak günümüzde göç hareketlerinin merkezi ana temasını sosyal ilişki ağları oluşturmaktadır. Arkadaş, tanıdık ve akraba, ulusötesi evliliklerin temel araçları olarak ön plana çıkmaktadırlar. Özellikle Gürcistan’dan Artvin’e çalışmak amacıyla gelen göçmenlerin evliliğe ikna edilmesinde, adayın belirlenmesinde ve evlenmeyi düşünenleri bir araya getirmede arkadaşlar, tanıdıklar ve akrabalar başat bir konuma sahip oldukları görülmüştür. Evlenmeye ikna edilen Gürcü kadınların bazılarının daha önceden evlenip boşandıkları, bunların kimisinin ise çocuğu/çocukları olduğu alanda elde edilen bulgular dan ve yapılan gözlemlerden anlaşılmaktadır.

Bülent Çiçekli ve Oğuzhan Ömer Demir’e göre, göçmenin kendi ülkesindeki sosyo-ekonomik durumu, ülkesindeki istikrarsızlık ve politik sorunlar, kişiyi ülkesinde zor durumda bırakmakta ve göç kararını etkilemektedir. Ancak bu kararı vermede diğer önemli bir etken ise, göçmenin hedeflediği ülkeye daha önceden gitmiş ve bir şekilde o ülkede yaşayan aile üyeleri, akrabaları ya da arkadaşları ve bu yakınlarının başarılı-başarısız deneyimleridir (Çiçekli ve Demir, 2013: 106). Gürcü göçmen kadınların göç etme ve evlilik kararlarını verme aşamasında da arkadaşların, tanıdıkların ve akrabaların belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Ekonomik Dinamikler

Göçün en önemli sebeplerinden biri de, ekonomik sebeptir. Zira bir insan, doğduğu, büyüdüğü ve çevre edindiği bir muhitten kolay kolay ayrılmak istemez. Zira yaşadığı muhitin kültürüne alışmış, çevre edinmiş, eşi, dostu, akrabası ile ünsiyet etmiştir. Böyle bir konumdan bir insanın göç etmesi kolay bir hadise değildir. Ancak, ekonomik açıdan zorluklar yaşayan birçok insan, daha iyi şartlarda yaşayabilmek ve iyi bir gelir elde ederek, refah içinde mutlu bir hayat sürdürebilmek amacıyla yerini, yurdunu terk etmek isteyebilir (Ören, 2013: 48). Bu bağlamda, göç ve evlilik kararlarını şekillendiren dinamiklerin başında kuşkusuz ekonomi gelmektedir. Ekonominin etkisinin olmadığı neredeyse hiçbir göç akımı bulunmamaktadır. Dolaylı ya da dolaysız bir biçimde ekonomi, göç hareketlerinde merkezi bir yer işgal etmektedir. Ekonominin genelde göçlerin, daha özelde ise göç yoluyla evliliklerin oluşmasına yol açtığı, alan çalışmasından hareketle anlaşılmaktadır:

“Ben evlenmeyi hiç düşünmemiştim. Hep kendi ayaklarımın üzerinde durdum. İlk eşimden ayrıldıktan sonra da hep çalıştım. Gürcistan’da işler azaldığı için buraya çalışmaya geldim. Burada evlenmeden önce çalıştığım paralar içeride kaldı. Verdim alamadığım için zor

durumda kaldım o anda. Tek başıma ayakta kaldığım için kızıma ben baktığım için çok yoruldum. Sıfırdan hayatıma başlamıştım ayrıldıktan sonra. Her şeyi ben yaptım. Son zamanlarda kendime dikkat ettim ki güçsüz kalmışım. Kendim çalıştım, kızıma ev almak için paralarımı dağdığım için güçsüz oldum ben. Sonra da dedim ki evleneyim. İyi ki de evlenmişim. Gürcistan’da doktora gidersin, doğru düzgün doktor yok. Evlendiğim zaman, eşim emeklidir rahat rahat gidebiliyorum. Doktora gidip geliyorum, ilaç var, her şey var. Her şeyi bıraksam, hiç çalışsam emekli maaşıyla geçinebiliyoruz biz. Şimdi niye çalışıyorum ben, burası varken niye çalışmayayım. İyi ki de evlenmişim. Eşim de çok iyi. Hiç pişman değilim. Şimdi daha rahatım. Öncede rahattım, hep çalıştım. Hep vardı. Ama şimdi en azından hiç çalışmadan biri var ki bana bakacak. O umudum var. Ben her zaman da korkardım ki, kızıma ben baktım. Kızım evlendikten sonra bana bakabilir mi. Nasıl geçineceğim, o kadar güçsüz kaldım ki. Ama şimdi hiç korkum yok. Burada kendimi garantili hissettiğim için çok rahatım ve Türkiye’yi çok seviyorum” (44, İlkokul Mezunu, Mağazada Satış Elemanı).

“Ekonomi bozuldu orada, o zaman geldim buraya. Orada iki tane çocuğum var biri savcı biri avukat, buradan kazandıklarımla çocuklarımı okuttum. Buraya gelmeseydim çocuklarımı okutamazdım. Ben bir tane yumurta yerim ama çocukları okula gönderirim. Çocuklar okusun diye elimden geldiğini yaptım. Normalde Türkiye’ye staj görmeye gelmiştim avukat olarak. Kocamla tanıştım, avukat olarak bana bir şeyler sormuştu. Öyle tanıştık ve evlendik. Gürcistan’da benim kocam ölmüştü, öyle gelmiştim buraya. Ailem de normal karşıladılar. Ben de açık bir şekilde söyledim sevdim diye. Ailem de sen genç kadınsın olur dedi” (50, Lisans Mezunu, Cafe-Otel İşletmecisi).

“Tanıştık, görüştük öyle oldu. Aslında önce işle alakalıydı. Sonra evlendik. Eşim Gürcistan’da iş yapıyordu. Mal alıyordu, alış-verişimiz vardı. Arkadaştık orada. Öyle tanıştık. Bir iki sene tanışıyorduk. İkna etti beni. Ailece birbirimizi tanıdığımız için sorun olmadı. Geliyorlardı, kalıyorlardı gidiyorlardı. Ailece tanışıyorduk. Evlendik geldim buraya. Düğün yapmadık, nişan da yapmadık. Ben kendim de istemedim o da istemedi. Evlendik dedik, evlendik” (50, Lise Mezunu, Büfe İşletmecisi).

Göç etmenin ekonomik işlevi, göçmenlerin ekonomik sorunlarda kurtulmak ve daha iyi yaşam şartlarına ulaşmak olduğu, görüşülen kişilerin yaklaşımları üzerinden anlaşılmaktadır. Görüşülen kişiler, kendi ülkelerindeki yoksulluk, işsizlik ve geçimsizlik gibi temel ekonomik sorunlardan kurtulmak amacıyla Gürcistan’dan Artvin’e göç ettikleri, yine Artvin’den biriyle evlenmelerini de söz konusu sorunla-

rı aşmak ve ekonomik açıdan avantajlı bir konum elde etmek için gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Nihan Ciğerci'nin de vurguladığı gibi, ekonomik faaliyetler bireylerin yaşamlarında önemli rol oynamaktadır. Bireylerin çalışma yaşamında gerçekleştirdikleri ekonomik faaliyetler, üyesi olduğu toplumun sınıfsal yapısı içindeki konumlarını belirlemektedir. Bu olgu göçmenler için de geçerlidir. Göçmenlerin işgücü piyasasındaki konumu göç ettiği toplumdaki konumunu açıklayan önemli bir göstergedir (Ciğerci, 2012: 110). Bu bağlamda, göçmen kadınlar için evlilik, söz konusu konumlarını garanti altına almanın kendileri açısından kullanışlı bir yol olduğu görülmektedir. Bu çerçevede, göçlerin evliliklere yol açtığı ya da evliliklerle sonuçlandığı sonucuna ulaşılmıştır.

Dinsel Dinamikler

Başta ekonomi olmak üzere, göçlerin, özellikle de uluslararası göçlerin çok farklı nedenleri ve değişik dinamikleri bulunmaktadır. Çünkü uluslararası göçler, en az iki farklı ülkeyi kapsayan ve göçmenleri toplumsal, ekonomik, siyasal, kültürel, etnik, dinsel, cinsel v.b. boyutlarda etkisi altına alan özellikleri içermektedir. Bu boyutların her biri kendi için farklı etkiler içerse de, birbirleriyle de doğrudan irtibatlı bir şekilde göç sürecini şekillendirmektedirler. Söz konusu boyutlardan biri de, dindir. Toplumsal bir kurum olması hasebiyle din, üyelerine sosyal kimlik kazandırmakta, toplumsal düzeni sağlamakta, toplumsal değer hiyerarşisi üretmek ve toplumsal dayanışmanın ana kaynağını oluşturmaktadır. Hans Freyer'ın da belirttiği gibi, dinsel deneyim üç şekilde gerçekleşmektedir: (a) her dinsel yaşamış belirli bir takım tasavvurlarla bağlantılıdır. Bu tasavvurlar maddi, tasvirî, somut bazı unsurlardan veya birtakım düşüncelerden oluşabilir. (b) her din kutsal inanç ve davranışlar ile ilgili belirli birtakım tasavvurları ve yüksek bir din söz konusu olduğunda, belirli bazı düşünceleri ihtiva eder. (c) her dinin, özellikle her büyük yüksek dinin, yalnızca dinsel olan, yani dinin özüyle ilgili konular dışında, yaşamın bütün önemli sorunları üzerine düşüncelerle, bütün önemli dünyevi olaylara karşı takınılan tavırların bütününe oluşturan zengin bir içeriği vardır (Freyer, 2013: 56-63). Bu özellikleri dikkate alındığında, din kurumunun, göçmenlerin göç etme kararları üzerinde çeşitli etkileri yer almaktadır:

“Müslüman bir ailede doğup büyüdüm, ama İslam'la alakalı bir şey bilmiyordum. Gürcistan'da cami çok yok biliyorsunuz. İslam'ı pek öğrenemedim. Biz Batum'da oturuyorduk. Hulo'da İslam'ı bilmeyen yok, ama ben Batum'da pek bir şey bilmiyordum. Benim akrabalarımın çoğu Hristiyan. Arkadaşlarım da Hristiyandı. Ben Türkiye'ye İslam'ı öğrenmek için geldim. Buraya geldiğimde benim gibi birçok insan vardı ve hepsi Hulo'dandı. Buraya geldiğimde Hem İslam'ı öğrendim hem de Türkçe öğrendim. Buraya okumaya geldikçe Müslüman olanlar da çoğaldı. Biz görücü usulü evlendik. Ben eşimin ekonomik durumuna bakmadım. Benim maksadım günde beş vakit ezan sesi duyayım. Sırf Müslüman bir ülkede yaşamak için evlendim.

Çok şükür iyi bir aileye denk geldim. Ben ilk buraya geldiğim zaman tesettüre girdiğim zaman hep aklımda vardı, burada yaşasam diye. Bir yandan da ailem izin vermez diye de düşünüyordum. Sonra düşündüm ki ben böyle Gürcistan’da zor yaşarım. Benle birlikte okuyan kızlar sonra sonra açılıyorlar, zor oluyor Gürcistan’da. Din değiştiren çok oluyor. Benim akrabalar, kuzenler hep Hristiyan. Anne-baba Müslüman, ama onlar bilmedikleri için Hristiyan oluyorlar. İslam’ı bilmiyorlar. İslam onlara zor geliyor. Gidip Hristiyan oluyorlar. Haç takmayla Hristiyan olduklarını zannediyorlar. Bunu cahilliğe yorum. Benim de birçok arkadaşım var, bana diyorlardı ki, Hristiyan ol sen de. Destek oluruz sana. Benim gelip burada İslam’ı araştırma maksadım bu oldu zaten. Şimdi ben Hristiyan olayım, ama ben Müslüman bir ailede doğdum. Beni Allah Müslüman bir aile yarattı bir sebep vardır diye düşündüm. Tanrı’nın bir olduğuna inanıyordum, ama bu kadar. Önce bi araştırayım, ben kendi dinimi beğenmezsem ondan sonra gidip Hristiyan olayım düşüncesiyle geldim buraya. Türkiye’ye İslam’ı araştırmak için geldim” (32, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

Görüşülen kişinin aktardığı deneyim, göç kararının oluşmasında dinin birincil düzeyde belirleyici olduğunu göstermektedir. Kaynak ve hedef ülkede ortak dinsel kimliğin olması nedeniyle göçmenlerin göç ederken söz konusu kimliklerine dayalı bir biçimde göç ettikleri görülmektedir. Suna Gülfer İhlamur-Öner’in de altını çizdiği gibi, dini ağ, örgüt ve aktörler ulus-ötesi göç sürecinde süreklilik ve değişimi temsil ederler. Dini örgütler, etnik ve kültürel kimliği yeniden üreten ve sürekli kılarak, göç gönderen ülke ile ulus-ötesi bağlar kurarlar. Dini ağlar, göç alan ve gönderen bağlamlar arasında etkileşim ve paylaşımların ve her iki paylaşımda dönüşümlerin yaşanmasına olanak tanır. Dini ağ ve örgütlerin inşası ve sürdürülmesinde göçmenlerin oynadığı rol onların eyleyciliğini çok daha görünür kılar (İhlamur-Öner, 2012: 328). Bu bağlamda, dinsel nedenlerle yapılan bu göç olayında, göçmenler ile ev sahibi toplum arasındaki dinsel bağların belirleyici işlevlere sahip olduğu görülmektedir.

Kız Kaçırma

Kız kaçırma, ister tek tarafın,(aile), isterse iki tarafın da rızası bulunsun ya da bulunmasın, evlenme ve dolayısı ile bir yuva kurmak amacıyla meydana gelen bir toplumsal olaydır. Evlenme çağında bulunan bir kız ve erkeğin iki taraflı olarak aile ya da ailelerine danışmadan yuva kurmasıdır. Kızı evinden dünür gönderip istemeden zorla ya da çeşitli hile yollarına başvurarak, kandırarak götürmektir (Tezcan, 2003: 42). Bu bağlamda, evliliklerde görülen yöntemlerden biri de, kaçırma yöntemidir. Kız kaçırma ya da düğünsüz evlenme olarak da bilinen bu yöntem ulusötesi göç süreçlerinde de başvurulmaktadır. Gürcistan’dan Artvin’e göç eden kadınların kaçırılmaları bu çalışmanın elde edilen bulguları arasında yer almaktadır. Kaçırılan Gürcü göçmen kadınlar, evlilik süreçlerini şu şekilde ifade etmektedirler:

“Evlenme kararı ben vermedim. Burada çalışıyordum. Karşıya geçecektim. Bırakalım dediler. Bitti gitti. Rize’de mi Trabzon’da mı bir yerde çıktım. Karar benim değildi onu da söyleyeyim. Şimdi memnun değilim desem onu diyemem. Eşim çok iyidir. Şansım varmış o konuda. Ama ben Türkiye’de evleneceğim diye bir şey yoktu. Kaçırdılar beni. Karşıdaki dükkânda çalışıyordum. O akşam da eve gidecektim ben. Ama gidemedim. Geldi aldı kaçırıldılar. Gidemeyince ailem aradı. Telefonum eşimdeydi. Eşim konuştu, benim yanımda dedi. Onlar da geldiler ve konuştuk. Ben de geri gitmedim daha. Öylece kaldım Türkiye’de. Evlenmeseydim nasıl olurdu bilmiyorum ama şu an çok mutluyum. İyi ki de evlenmişim. Türkiye’de yaşamak Gürcistan’dan yaşamaktan çok farklı. Gürcistan’da yaşamak daha iyi ama orada da para yok. İşsizlik var, para gelmiyor” (34, Lisans Mezunu, Market Çalışanı).

“Bizimki çok saçma oldu. 4 günde evlendik. Burada çalışıyordum. Ortak arkadaşımız vardı. Arkadaşıma söylüyor. Arkadaşım bana söylemiyor. Bunu kandırıyor ki söyledim diye, peşimi bıraksın diye. O da düşünüyor ki demek ki istiyor. O da beni arıyor, ben de diyorum ki delidir niye arıyor beni. Gece bekliyor beni Gürcistan’da. Ondan sonra ne oldu bilmiyorum, üç günde kaçtım. Benim burada tanıdıklarım var, bayağı sahibim vardı akrabam gibi, Gürcistan’dan buraya çalışmaya gelenlerden. Evlenelim mi dedi, ben de dalga geçiyor sandım. Ne oldu anlamadım. Kaçtım. Kaçtıktan sonra öğrendim ki bu kimdir diye” (34, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

Görüşülen Gürcü kadınların ulusötesi evliliklerinin, göç sonrası süreçte şekillendiği görülmüştür. Diğer bir ifadeyle, evlenmek amacıyla kaçırılan söz konusu kadınlar, Gürcistan’dan kaçırılmayıp, daha ziyade, Artvin’e çalışmak için göç ettikten sonra Artvin’de yaşayan erkekler tarafından kaçırılmışlardır. Görüşülen Gürcü kadınların her ne kadar kaçırılma yöntemine yönelik siteleri bulunsun da, aslında Artvin’den evlenmeyi kendileri açısından memnun edici olarak görmektedirler. Artvin’den birisiyle evlenmeyi memnuniyet verici bulmalarının temel sebebi ise, hiç kuşku yok ki ekonomik sorunlardır. Ekonomik sorunlar içerisinde yaşamak yerine, daha iyi şartlar içerisinde yaşamak her zaman öncelikli olacağından, Gürcü göçmen kadınların, kaçırılmalarına rağmen ekonomik nedenlerin de etkisiyle içinde bulundukları durumlardan çok fazla şikâyet etmedikleri görülmüştür. Öte yandan kaçırma yoluyla yapılan söz konusu evliliklerde, sosyal ilişki ağlarının etkili olduğu gözlemlenmektedir.

Kız kaçırmanın başlıca sebepleri, ailelerin kızlarını vermek istememesi, birbirini seven gençlerin kızın ailesinin kızlarını vermemesinden çekinmesi, başlık parasından kurtulmak istenmesi, düğün masraflarından kurtulmak istenmesi, nişanlı çiftlerin düğünü bekleyememesi, kızın kendiliğinden kaçması, genç kızın kandırılarak kaçırılması, kızın başka birine verilmesi üzerine ya da oğlanın başka biriyle

evlendirilmek istenmesi üzerine kızın kaçması, öç almak için kızın kaçırılması, gençlerin evlenmek zorunda kalmaları, kıza ait bir eşyanın kaçırılması şeklindedir (Gönen, 2011). Gürcistan'dan Artvin'e göç eden kadınların kaçırılmalarında söz konusu sebeplerden bazılarının kısmen etkili olduğu görülmektedir. Özellikle ekonomik sebeplerle kızın kaçırılması, ailelerin rızaları olmamasına rağmen kaçırma gibi sebepler belirgin bir biçimde ön plana çıkmaktadır. Ancak bu göç olayında meydana gelen kız kaçırmanın yukarıdaki sebeplerden farklı boyutları bulunmaktadır. Bu kız kaçırma olayı, yukarıdaki sebeplerden farklı olarak uluslararası göçlerin sonucunda gerçekleşmiştir. Bir başka ifadeyle, kız kaçırma uluslararası bir boyutta vuku bulmuştur. Bununla birlikte, göçmen kadınların savunmasız konumda olmalarının kız kaçırma olayında etkili olduğu görülmektedir. Bu sebepler, söz konusu kız kaçırma olayını farklı kılan özelliklerdir.

Göç ve Evlilik Sonrası Topluma Uyum Süreçleri

Göç öncesi göç kararının nasıl alınacağı/verileceği sorusunu/sorununu, göç sonrası ise göçmenlerin göç ettikleri topluma uyum süreçlerini içermektedir. Göçmenlerin bu ikinci evrede yaşamış oldukları süreç, bir tür yeniden toplumsallaşma süreci olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçmenler ile ev sahibi toplumun değerlerinin karşı karşıya geldiği, iç içe geçtiği ve çatışma ve uzlaşmaya dönük görünüm ortaya koyduğu bu süreç, göçmenlerin göç ettikleri toplumun kültürüne uyum sağlamaya çalıştığı, ev sahibi toplumun değerlerini, normlarını ve kurallarını doğrudan deneyimlediği özellikleri taşımaktadır. Bu açıdan bu yeni dönemde ilişki ve etkileşim biçimleri göç öncesiyle karşılaştırıldığında, daha farklı özellikleri ortaya koymaktadır.

Aile Yapısı ve Toplumsal Cinsiyete Dayalı Farklılaşma

Aile, toplumun en küçük birimi olmakla birlikte siyaset, ekonomi, din ve eğitim ile birlikte toplumsal yapıyı oluşturan en önemli kurumlar arasında yer alır (Kurt, 2011: 399). Aile kavramının her zaman, her yerde ve aynı şekilde kabul görmüş bir tanımı yoktur. Çünkü aile kavramı, yapısı zamanla değişen, kapsamı daralan veya genişleyen ve farklı görüşler tarafından farklı algılanan veya öyle zannedilen yahut da o dönemde öyle kabul gören bir kurumu ifade etmektedir. Gerçekten de farklı zaman ve toplumlarda aile terimiyle denmek istenen şey hep birbirinden farklı olmuştur (Gökçe, 2004: 187).

Aile yapısı toplumsal cinsiyet ilişkilerini içeren bir boyuta sahiptir. Sosyal bilimlerde cinsiyet meselesi genel olarak ikili bir tasnifle ele alınmaktadır: cinsiyet ve toplumsal cinsiyet. Cinsiyet, en basit tanımıyla, bireylerin biyolojik olarak kadın ya da erkek olma durumlarına göndermede bulunmaktadır. Toplumsal cinsiyet ise kadınlık ve erkeklik toplumsal konumlarının sosyal, kültürel ve psikolojik etkenler çerçevesinde belirlenmiş olduğunu ifade eder. Buna göre, kadınlık ve erkeklik arasındaki farklılık sadece doğuştan getirilen ya da biyolojik özellikler bakımından cinsel olgular olmadığı, aksine söz konusu durumların öğrenilmiş davranışlar çerçevesinde gerçekleşmektedir (Newman, 2013: 70). Göç sonrası uyum süreçleri, doğrusal bir

çizgi şeklinde olup bütünüyle uyumu değil, ama aynı zamanda aile yapısı ve toplumsal cinsiyet farklılaşmaları bağlamında çatışmayı da içermektedir. Göçmenlerin sahip olduğu değerler ile ev sahibi toplumun değerleri birbiriyle çatışması bu süreçte ön plana çıkan temel eğilimlerin başında gelmektedir. Nitekim görüşülen kadınların ortaya koydukları deneyimler bahsi geçen konuya ışık tutmaktadır:

“Aileler çok farklı. Bizim yaşamak çok farklı. Bizde yok kadındır da ayıp olur, yanaşmayayım diye bir şey yok. Kadın daha özgür. Burada biraz farklı. Kadınsın diye çekineceksin, ama ben öyle değilim. Çekingen olmalı kadın burada. Kadınlar çok geride. Yok ben erkekmişim de yok sen kadınmışsın da, işte o konu yok bizde. Burada erkek her zaman yüksekte kadın her zaman ezilmiş gibi görünüyor. Eşime ben başta söyledim. Ben kendi bildiğimi yaparım diye. Yok, sen erkekmişsin de yok senin sözün geçecekmiş de, onu ben yapmam dedim” (34, Lisans Mezunu, Market Çalışanı).

“Oradaki yaşamak çok farklı. Burada kadın evde olacakmış, çocuğa bakacakmış, yemek yapacakmış başka işi yok. Kadın dışarıda gezmeyecekmiş. Kadın dışarı çıktığında çok büyük ayıpmış. Neymiş, oradaki millet bakarmış. Biz de öyle bir şey yok. Kadın evde durur, çocuğuna da bakar, dışarı çıkar gezer de. Her şeyi yapar kadın. Burada öyle bir şey yok. Burası ile oradaki fark deniz ile dağ gibi. Çok farklı” (34, Lisans Mezunu, Market Çalışanı).

Görüşülen kişilerin deneyimleri, göçmenler ile ev sahibi toplumun aile yapılarının birbirinden farklı olduğunu, toplumsal cinsiyet kimliklerine dayalı farklılaşmanın gün yüzüne çıktığını ve bunun da göçmenlerin topluma uyum süreçlerinin çatışma ekseninde gerçekleştiğini göstermektedir. Göçmen kadınların aileleri bireyci özellikler gösterirken, ev sahibi toplumun aile yapısı ise daha cemaatçi özellikler göstermektedir. Özellikle ev sahibi toplumda, kadının ev içi toplumsal rollerinin ataerkil kodlar içermesi, bunun karşısında göçmen kadınların geldikleri ülkede daha özgürlükçü olmaları, göç ve evlilik sonrası sürecin değerler merkezli bir çatışmayı içerdiğine işaret etmektedir. Kadının toplumsal rollerine yüklenen farklı anlamlar, farklı toplumsal reflekslerin oluşmasına, bunun da hem göçmen kadınları hem de ev sahibi toplumu çatışmaya dayalı ilişki ağı inşa etmeye yönlendirdiği gözlemlenmektedir. Bu çatışma merkezli ilişki ağlarına yakından baktığımızda, göçmen kadınların ev sahibi toplumun aile değerlerini hiçe sayar bir biçimde reddettiğini, söz konusu değerleri bir kendilerine dönük birer dayatma olarak algılamaları sebebiyle bütünüyle yok saydıkları görülmektedir. Bu yaklaşım biçimi, ev sahibi toplumun erkek üyelerinin evlilik konusunda göçmen kadınların isteklerini kendi değerlerini yok sayarcasına kabul etmek durumunda olduklarına işaret etmektedir.

Birsen Ersel'in de belirttiği gibi, göçmen işçiler, göç ettikleri ülkelerde, birçok sosyal sorunla karşılaşmışlardır. Bunlar; göç edilen ülkenin kültürel, sosyal ve ekonomik yapılarına uyum güçlüklerinden kaynaklanmaktadır. Göç edilen ülkenin dilini bilememe, sosyal güvenlik haklarından yeterince yararlanamama, konut sorunları, yabancı çevreye uyum sağlayamama bunların başında gelmektedir. Ayrıca göç veren ülkelerin karşılaşmış oldukları pek çok sorun bulunmaktadır. Göç veren ülkelerde yetişmiş, nitelikli işgücü çok azdır. Bunların yetişmeleri için söz konusu ülkelerde birtakım yatırımlar yapılmaktadır. Büyük masraf ve emekle yetiştirilen nitelikli işçiler yurt dışına giderek, gelişmekte olan ülkelerde esasen var olan nitelikli işgücü açığını daha da arttırmaktadır (Ersel, 2002: 56). Artvin'deki Gürcü göçmen işçilerin aile yapılarının ve toplumsal cinsiyet kimliklerinin farklılaşmanın toplumsal uyum süreçlerinde karşılaşılan sorunlardandır. Bu farklılıklar göçmenlerin çatışmaya dayalı bir şekilde birlikte yaşadıklarını işaret etmektedir.

Eğitim Düzeyindeki Farklılaşmalar

Eğitim, toplumsallaşmanın en önemli ve belirleyici kurumlarından. Kültürün kuşaktan kuşağa aktarılmasında çok önemli rol oynar. Birbirinden çok farklı ailelerden gelen, birbirinden çok farklı kişiliklere sahip olan çocuklara o toplumun temel değer ve önceliklerini öğreten kurumdur. Bu yönüyle okul, çocuklarda farklılıkları törpüleyen ve çocukları benzer kalıplara sokan bir özellik gösterir. Makro anlamda toplumda yetiştirilmek istenen kişilik tipinin yaratılmasında öncü rol oynar. Toplumsallaşma sürecinde tek tip birey yaratılmasında okulların önemli rolü vardır (Zencirkıran, 2017: 101). Bu bağlamda, toplumsallaşmanın temel araçlarından biri olan eğitim, göçmenlerin topluma uyum süreçlerini sağlamayı amaçlamakta ve hem göçmenlerin hem de ev sahibi toplumun birlikte yaşamasının temellerini oluşturmaktadır. Göç ve evlilik sonrası yeni dönemde göçmen kadınların topluma uyum süreçlerine bakıldığında, eğitim konusunda bir farklılaşmanın olduğu göze çarpmaktadır:

“Burada eğitim çok düşük. Ben gelince daha düşüktü, şimdi şimdi ev hanımları arasında da artmaya başladı ama yine düşük. Benim annem, anneannem hepsi okumuş insanlar. Devletin zorunluluğundan dolayı okumuşlar. Okumak isteyen okuyacak. Benim eltim var, okumak istiyormuş ama kardeşleri karışmış okutmamışlar. Bi amcalardan, bi babalardan izin vermemişler. Birisine yardımcı oldum dışarıdan bitirmesine. Bizim orada adım attığında doktor görürsünüz. Evde mobilya almaz çocuğunu okutur” (50, Lise Mezunu, Büfe İşletmecisi).

Geleneksel ve ataerkil değerler sisteminin ev sahibi toplumun üyelerince paylaşılan bir değer olması, eğitim konusundaki farklılaşmanın temel fay hattını oluşturmaktadır. Sözü edilen sistemin baskın olması, kadınların eğitim konusunda yetersiz kalmalarına neden olmakta ve onları ev içi alana hapsedmektedir. Ev sahibi toplumun kadın üyeleriyle karşılaştırıldığında göçmen kadınların daha eğitilmiş oldukları

ve daha nitelikli mesleklerde yer aldıkları için evlendikleri ailenin kadın üyelerinin eğitimden mahrum bırakıldıklarını ve kadının eğitime yeterince önem verilmediğini belirttikleri görülmektedir. Bunun da topluma uyum sürecinde önemli bir farklılaşma olarak ön plana çıktığı gözlemlenmektedir.

Gülay Toksöz'e göre, sınıf pozisyonunun belirlendiği alan olan işgücü piyasasında göçmen işçiler düşük ücretli, düşük güvenceli, en olumsuz koşullara sahip az sayıda işkolu ve meslekte yoğunlaşmakta, çoğunlukla vasıfsız ve yarı vasıflı beden işçileri olarak çalışmaktadır (Toksöz, 2006: 59). Ancak Artvin'deki Gürcü göçmen kadınlar, vasıflı kişilerden oluşmaktadır. Çoğunlukla üniversite mezunu olan söz konusu kadınların vasıf düzeyleri oldukça yüksektir. Bu kadınların Artvin'de evlendikten sonra karşılaştıkları sorunların nedenlerden biri de, kendilerinin vasıflı olmaları karşısında, evlendiği kişinin ve ailesinin eğitim düzeylerinin düşük ve bu nedenle de vasıfsız olmasıdır. Eğitim düzeylerindeki farklılaşma, göçmen kadınların çatışma temelinde topluma uyum sağlamaya çalıştıklarını göstermektedir.

Dinsel Kimlik ve Kültürel Yakınlık

İnsanlığın her döneminde toplumların hayatını etkileyen aşkın bir güç ve sosyal bir fenomen olan din, geçmişte olduğu gibi, bugün de bir yaşam biçimi olarak toplumdaki sosyal davranışların oluşmasında önemli bir unsur olmaya devam etmekte ve toplumun; sosyal, kültürel, iktisadi, siyasi vb. alanlarında varlığını hissettirmektedir. Tarihi akış içerisinde toplumların geçirdiği değişim süreçlerinde din; sosyal bir karaktere sahip olmasından ve inananlarına belirli bir takım değerler ve semboller sistemi vererek bir zihniyet kazandırmasından dolayı merkezi bir yer işgal etmiştir (Taş, 2012: 37). Bu bağlamda, göçmenlerin göç ettikleri topluma uyum sağlamalarında dinsel kimliğin ve kültürel yakınlığın benzer olması önemli bir yer işgal etmektedir. Ortak dinsel kimliğin gölgesinde olmak, dolayısıyla ortak inanç sisteminin üyeleri olmak uyumu kaçınılmaz kılmaktadır. Bununla birlikte, bireylerin, grupların ve toplulukların uyum içinde yaşamalarında benzer kültürel iklimde yaşamaları ve ortak kültürün birer parçası olmaları gerekmektedir. Görüşülen kişilerin konuyla ilgili belirttikleri bu durumu göstermesi açısından önemlidir:

“Evlendikten sonra sıkıntı yaşamadım. Hristiyanım, evlendim Müslüman olmak zorundaymışım. Müslüman oldum. Rüya gördüm, kaynanamla ıslıklı bir yere gidiyorduk. O zaman ki düşüncem bir erkek için din değiştirilmez, insan olmazsın o zaman. Ama rüya gördüm kendini suçlama giden yol aynı yoldur. İçinden insan ol dedi. Ben de Müslüman oldum. O yüzden fazla sıkıntım olmadı. Hatta burada cahil insanlar bilmiyorlar. Çayda çalıştığımda bana diyorlardı ki, “yoruldun mu Tanrı’dan yardım iste”. Bilmiyorlar ki Tanrı Allah’tır diye. Biz sizden önce keşfetmiştik, 400 sene önce biz Allah’ı keşfettik sonra Müslümanlar keşfetti. Şimdi daha uğraşmıyorum yeter ki kalbiniz temiz olsun. İyi insan ol, doğru ol, senin mantık hangisini onaylıyorsa ona inan. Yeter ki Allah’a inan da. Ama burada yok sütü-

mü helal etmem, yok ne yapmam diye baskı var. Orada öyle bir baskı yok, insanlar din seçiminde özgürler. Bizde özgürlük var” (34, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

“Biz de Müslüman’ız, babam hocaymış, ben o kadar bilmiyorum ama. Ben kalpten hocayım. Elhamdülillah Müslüman’ım, ama çok iyi bilmiyorum. Bizim gelenekler o kadar farklı değil ama. Ben Maraditliyim. Borçka sınırının öbür tarafı var ya, oralıyım ben. Bizim orayla hep aynı, farklı bir yanımız yok. Çoruh’un bir ucu bizdik bir ucu onlardı” (44, İlkokul Mezunu, Mağazada Satış Elemanı).

Topluma uyum sağlama sürecinde ev sahibi toplum ile göçmenlerin ortak dinsel kimliğe sahip olmalarının söz konusu sürece olumlu katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Birsan Gökçe’nin de vurguladığı gibi, din kurumu insanların belirli bir yönde hareket etmelerini sağlayan sosyal denetim kurumlarından bindir. Her toplumda, toplum bireylerinin davranışlarını yönlendirici ve biçimlendirici bazı kurallar koyan din, söz konusu kuralları doğa-üstü nitelikte olan manevi yaptırım türleriyle desteklemektedir (Gökçe, 2004: 226). Bu süreç aynı zamanda göç yoluyla yapılan evliliklerin beraberinde din değiştirme olayını meydana getirdiği görülmektedir. Göçmenlerin göç ettikleri toplumun din kurumuna göre yaşamaları, diğer bir ifadeyle, din değiştirmeleri, dini sosyalizasyonun göçle birlikte farklılaştığına işaret etmektedir. Topluma uyum konusunda dinsel kimliğin yanı sıra kültürel yakınlık da önemli etkiler oluşturmaktadır. Gürcistan’dan gelen göçmenler ile Artvin’de yaşayanların benzer kültürel değerleri paylaşımları, onların birbirlerine uyum sağlamalarına katkı sunduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar her iki toplumsal kesim arasında sınır yer alsın da, sınır salt fiziksel mesafe oluşturduğu, buna karşın kültürel yakınlığın devam ettiğini, bunun da her iki kesimin birlikte yaşamasında belirleyici olduğu görülmektedir.

Dil Bilmenin Avantajları ve Dilsel Yakınlık

Göçmen işçilerin gittikleri yabancı ülkelerin dilini yeterince öğrenememeleri, onların toplumsal ve ekonomik uyum süreçlerinde başlıca sorun olarak görülmektedir (Güven, 1996: 111). Göçmenler açısından göçle ilgili en temel sorunların başında dil gelmektedir. Özellikle uluslararası göçler dikkate alındığında dilin rolü ve işlevi daha fazla artmaktadır. Hedef ülkede yaşamının, çalışmanın, eğitim görmenin, evlenmenin v.b. en öncelikli yolu, o ülkenin diline hâkim olmaktır. Nitekim İçduygu’ya göre, iş ararken Türkçe konuşabilmek göçmenler için bir avantaj oluşturmaktadır (İçduygu, 2004: 49). Bu sebeple, göçmenler, göç ettikleri topluma uyum sağlayabilmek için o toplumun dilini öğrenme çabası içerisinde olmaktadır. Göçün ilk evresi bu bakımdan büyük zorluklar içermektedir. Ancak sözü edilen dile hâkim olduğunda uyum sağlamak daha hızlı ve kolay bir biçimde gerçekleşmektedir. Gürcü göçmen kadınların hem çalışmak hem de evlenmek amacıyla göç ettikleri Artvin’de dil nasıl bir rol ve işleve sahip olduğunu söz konusu kadınların deneyimleri üzerinden anlamak mümkündür:

“Dil bilmiyordum, en büyük problem. Üç ayda öğrendim. Hastaneye gittiğim zaman arkamdan beş kişi gelirdiler. Benim hastalığımı onlara anlatırdım onlar da doktora. Doktor az bir şey konuşsa onlar çok konuşuyorlardı bana. Dedim, sizle uğraşacağıma öğrenirim daha iyi. Onun için çok yakın sürede öğrendim Türkçeyi. Gramer olarak çok bilmiyorum ama çocuklar okula gittiğinde her şeyi anlıyorum. İlk zamanlar çok zorlandım. Çocuk doğruyu söylüyordu ben yanlış bildiğim halde yok doğrudur yok yanlıştır diye öğretmeni arıyordum” (34, Lisans Mezunu, Market Çalışanı).

“Burada hep Gürcüce konuştukları için rahatça konuşabiliyoruz. Hepsini de çok severim.” (66, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

“Burada herkes Gürcüce konuştukları için dil konusunda zorluk yaşamadım. Anlaştık. Gürcüce bilmeseydi anlaşılamazdık eşimle” (59, Lise, Ev Hanımı).

Ev sahibi toplumun dilini bilmemenin topluma uyum sağlamada ciddi sorunlara neden olduğu, özellikle de çocuğun eğitimi konusunda dilin kilit bir role sahip olduğu görülmüştür. Gürcü göçmen kadınlar, göçün ilk dönemlerinde dil konusunda büyük sosyal sorunlar yaşasalar da, oldukça kısa sürede ev sahibi toplumun dilini öğrenerek sorunların üstesinden gelmişlerdir. Saniye Dedeoğlu ve Çisel Ekiz-Gökmen’e göre, göçmen kadınlar topluma uyum sağlamak için Türkçelerini geliştirme gayreti içinde olsalar da, Türkiye’ye ilk geldikleri zaman Türkçeyi tam olarak bilemedikleri ve konuşamadıkları için yerli vatandaşlarla, kurumlarla ve hatta eşleriyle ilişkilerinde zorluklar yaşamışlardır (Dedeoğlu ve Ekiz-Gökmen, 2011: 186). Bu bakımdan dil, göçmen kadınlar açısından dilden kaynaklanan sorunları çözmeden merkezi bir işleve sahip olduğu anlaşılmıştır. Gürcücenin hem kaynak hem de hedef ülkede konuşuluyor olması göçmen kadınlar açısından topluma uyum sağlamayı kolaylaştırırken, ev sahibi toplumun dili olan Türkçe’nin göçmen kadınlar tarafından bilinmemesi topluma uyumu zorlaştırmıştır. Bu nedenle, göçmen kadınlar kısa sürede ev sahibi toplumun dilini öğrenerek uyum sağlamışlardır.

Burada ya da Orada Olmak: Aidiyetin Mekânsal İzdüşümleri

Aidiyet kavramı bireyin kendini nasıl konumlandığına ve anlamlandığına bağlı olarak insana, nesneye, mekâna, komşuluk ilişkilerine, kültüre, siyasete, çeşitli sosyal tabakalara, etnik kökene dayalı olarak da inşa edilebilen akışkan bir kavram olarak nitelendirilmelidir. Bu kapsamda aidiyet bireylere kimi zaman benzer çatılar altında buluşmayı sağlarken, kimi zamanda neredeyse bir turnusol kâğıdı görevi yaparak bizi ötekilerden ayırabilmektedir (Sözer, 2019: 419-420). Bu çerçevede, göçmenlerin topluma uyum süreçlerini daha iyi anlamının yolu, onların gelinen noktada kendilerini nereye ait hissettikleri üzerine odaklanmaktır. Çünkü göç ettikleri toplumda uzun yıllar yaşayan ve yaşamaya devam eden göç-

menlerin ev sahibi toplumla bütünleşip bütünleşemedikleri ya da ev sahibi topluma uyum sağlayıp sağlayamadıkları ev sahibi toplum açısından cevaplanması gereken temel bir sorudur. Bu soru, göçmenlerle birlikte yaşama ve göçmenlere yönelik politika üretme konusunda önemli veriler sunmaktadır. Bu nedenle, bu sorunun cevabını göçmen kadınların deneyimlerinde aramak daha doğru bir yaklaşım olacaktır:

“Ben kendimi buraya ait hissediyorum. Bayramdan bayrama gidiyorum. Orada ruhum daralıyor. Burada ezan olunca sıkıntı yok, ama orada namaz için sürekli saate bakmak zorundasın. Orada çok daha zor oluyor. Orada evlenseydim daha zor olurdu benim için. Orada Müslüman olup içki içenler de var. Ben burada doğmuş gibiyim. Burayı bayrağını o kadar benimsedim ki, burayı çok seviyorum” (32, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

“Başka bir ülkeden evlenmek çok acı bir duygu. Ben bir yere ait değilim şu anda. Oraya gidiyorum burası eksik, buraya geliyorum orası eksik. Orada daha özgürsün ama burası eksik oluyor. Hiçbir yere ait hissedemiyorum. İki ülke arasındayım. İki ülke eskiden beri düşmanlık gibi bakıyorlar birbirlerine. Şimdi daha azaldı bu bakış. Eskiden annem burada çalıştığını saklardı oradan bir şey demesinler diye. Ben Hiçbir Türk birinden zarar görmedim. Ama orada Türkiye’ye geldin mi sana saygı göstermiyorlar. Gürcistan’da saygı gösteriyorlar ama gümrük kapısında seni gördüler mi saymıyorlar seni, takmıyorlar seni. Türkiye’de çalışıyor bak, diyorlar.” (34, Lisans Mezunu, Ev Hanımı).

“Sanki burası ikinci memleketim, hiç ayrılamıyorum. Çok rahatım, sanki burada doğdum büyüdüm. Sanki benim akrabalarım, hiç yabancı hissetmiyorum burada. İyi ki evlenmişim, iyi ki de buradayım. Evlenmeseydim, buraya gelmeseydim çocuklarımı okutamazdım. Ben okudum ama çocuklarımı okutamazdım. Çocuklarıma yardım ediyorum ben” (50, Lisans Mezunu, Cafe-Otel İşletmecisi).

“Ben kendimi buralı hissediyorum. Gidiyorum sabahına geri dönüyorum. Burada kocam var, kızım var, ineklerim var nereye gidiyorsun. Artık ben buralıyım. Orada nüfusum da silinmiş” (59, Lise, Ev Hanımı).

“Olmak istediğim yerde değilim. Çocuklara sorsam Gürcistan’da yaşama istiyorlar. Demek ki fark var ki orayı istiyorlar. Ben de diyorum ki orada iş bulmak zordur. Kızım da diyor ki ben hallederim” (50, Lise Mezunu, Büfe İşletmecisi).

Görüşülen kişilerin verdikleri cevaplar, göçmen kadınların kendilerini göç ettikleri topluma ait hissettiklerini göstermektedir. Hatice Turut ve E. Murat Özgür'e göre, aidiyet duygusu geliştirme, yaşamın akışı içinde farklı gruplardan oluşan geniş bir yelpaze içinde üyeliğe alınmayı ve dışlanmayı içeren devamlı bir süreçtir. İnsanlar, farklı gruplara ve ağlara bağlanırken veya bu gruplardan ayrılırken, devam eden sosyal etkileşim ve bütünleşme sürecinde yeni bağlantılar kurarak veya eskilerinden kurtularak diğerlerine göre kendini yeniden konumlandırmaktadır. Göçmenler de bir sosyal gruptan ve mekândan çıkma ve başka bir gruba ve mekâna girişi deneyimlediklerinden aidiyet duygusu, toplumsal ve mekânsal olarak yeniden üretilmektedir (Turut ve Özgür, 2018: 159). Bu bağlamda, göçmenlerin aidiyetinin oluşmasında evliliğin birincil düzeyde belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Evliliğin yanı sıra dinin, kültürün, ekonominin, toplumsal cinsiyetin vb. belirleyici olduğu görülmektedir. Öte yandan göçmen kadınlar burada (şuan yaşadıkları ülke, hedef yer) ya da orada (gelinek ülke, kaynak yer) olma konusunda bir "arada olma/kalma" halini beraberinde taşımaktadırlar. Bir başka ifadeyle, göçmen kadınların kendilerini hangi mekâna ait hissettiklerinin yanısı, bir geçişlilik halini, hem burada hem orada olmayı içeren, bu anlamda her iki mekânı kesen bir bağlamda oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, göçmen kadınların topluma uyum süreçleri, esasında aidiyetlerinin mekânsal izdüşümlerini göstermektedir.

Sonuç

Göç, aile ve evlilik üçgeninde göçmen kadınların göç ettikleri topluma uyum süreçlerini ele alan bu çalışmada, evlilik yoluyla göç ve göç yoluyla evlilik olguları incelenmiştir. Gürcistan'dan Artvin'e evlilik yoluyla göç eden ve Artvin'e göç ettikten sonra evlenen Gürcü göçmen kadınların evlendiği kişinin ailesine, akrabalarına, kültürlerine, toplumsal cinsiyet rollerine, kısacası göç ettiği topluma uyum süreci üzerine yapılan nitel araştırma kapsamında elde edilen sonuçları şu şekilde toplamak mümkündür.

1. Gürcistan'dan Artvin'e göç eden kadınların göç ve evlilik kararlarını arkadaşların, tanıdıkların ve akrabaların etkisi altında aldıkları görülmüştür. Arkadaşlar, tanıdıklar ve akrabalarından oluşan sosyal ilişki ağlarının göçmenlerin göç etme kararlarında, göç ettikleri toplumdan birisiyle evlenmelerinde ve göç edilen topluma uyum sağlamada belirleyici olduğu anlaşılmıştır.
2. Göçmen kadınların göç etmelerinde ve göç ettikleri toplumdan birisiyle evlenmelerinde ekonominin başat bir işleve sahip olduğu tespit edilmiştir. Ekonominin diğer göç türlerinin yanı sıra bu göç türünde de belirleyici olduğu ve göçmenlerin içinde bulundukları ekonomik sorunlardan kurtulmak amacıyla göç ettikleri, bu göç hareketinin de evliliklerle sonuçlandığı gözlemlenmiştir. Göçmen kadınların ev sahibi toplumdan birisiyle evlenerek ekonomik sorunlardan kurtulmaya çalıştıkları sonucuna ulaşılmıştır.
3. Din kurumunun, göçmen kadınların göç etmesinde ve göç ettiği toplumdan birisiyle evlilik yapmasında belirleyici olduğu anlaşılmıştır. Özellikle hem

kaynak hem de hedef ülkede benzer inanç sistemlerinin olması, göçmen kadınların göç etmek istemesinde etkili olmuştur. Göç kararının yanı sıra evliliğin de dinsel gerekçelerle gerçekleştiği anlaşılmıştır.

4. Göçmen kadınların göç etme kararı her ne kadar ekonomik nedenlere dayan- sa da, evlilik kararının bireyin iradesinin dışında gerçekleştiği görülmüştür. Kız kaçırma yöntemiyle evlilikler yapan göçmen kadınlar, her ne kadar baş- langıçta bu evlilik şeklini onaylamasalar da, daha sonra ekonomik şartların etkisiyle bu evlilik şeklini kabullendikleri gözlenmiştir.
5. Göç ve evlilik kararının yanı sıra göçmen kadınların göç ve evlilik sonrasın- da topluma uyum süreçlerinin de çok yönlü bir biçimde gerçekleştiği ortaya çıkmıştır.
6. Göçmen kadınlar ile ev sahibi toplumun aile yapısının birbirinden farklı ol- ması ve özellikle ailede kadının toplumsal cinsiyet rollerine yüklenen an- lamların birbirinden farklılıklar göstermesi, söz konusu kadınların topluma uyum süreçlerinin değerler çatışması üzerinden şekillendiğini göstermiştir. Göçmen kadınların ailelerinin daha bireyci, buna karşın ev sahibi toplumun aile yapısının ise daha cemaatçi bir yapılanmaya sahip oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Aile yapılarında ve toplumsal cinsiyet kimliklerindeki farklı- laşmalar, göçmen kadınların topluma uyum süreçlerinin çatışma temelinde gerçekleştiğini göstermiştir.
7. Ev sahibi toplumun üyelerindeki eğitim seviyesinin düşük olması ve mesle- ki hiyerarşide en alt basamaklarda yer alması karşısında, göçmen kadınların eğitim seviyelerinin hayli yüksek olduğu ve mesleki hiyerarşinin üst sırala- rında yer aldıkları sonucuna ulaşılmıştır. Hem eğitim hem de mesleki açıdan ortaya çıkan farklılıklar, göçmen kadınların topluma uyum süreçlerini çatış- ma merkezli olarak sürdürdüklerini göstermiştir.
8. Göçmen kadınlar ile ev sahibi toplumun üyelerinin benzer dinsel kimliğe sa- hip olmaları ve yine benzer kültürel değerleri taşımaları, göçmen kadınların topluma uyum süreçlerini çatışma yerine uzlaşma temelinde sürdürdüklerini göstermiştir.
9. Göçmen kadınların topluma uyumunu sağlayan en önemli araçlardan birini oluşturan dilin, bu çalışmada hem uzlaşmayı hem de çatışmayı içerdiği gö- rülmüştür. Özellikle göçün ilk evresinde göçmenlerin ev sahibi toplumun diline yabancı olmaları dil üzerinden uyumu zorlaştırırken, daha sonraki süreçte dile hâkim olunmaya başlamış, bu da göçmenlerin topluma uyumu- nu kolaylaştırmıştır. Kuşkusuz bu süreç, uluslararası göçlerin ana özelliğine işaret etmektedir. Öte yandan hem kaynak hem de hedef ülkede ortak bir dilin (Gürcüce'nin) konuşulması topluma uyum süreçlerine olumlu katkı su- narken, göçmenler açısından hedef ülkede farklı bir dilin (Türkçe'nin) konu- şulması toplum süreçlerine başlangıç aşamasında olumsuz bir sonuç olarak yansımaktadır.

10. Göçmen kadınların göç ve evlilik sonrası aidiyetlerinin mekânsal izdüşümleri, ağırlıklı olarak göç ettikleri topluma dayansa da, kendilerini genellikle arada kalmış olarak tanımladıkları sonucuna ulaşılmıştır. Diğer bir ifadeyle, göçmen kadınların kendilerini ait hissettikleri yerin burada (hedef ülke) ve orada (kaynak ülke) olma halini içerdiği gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, göç yoluyla evlilik ve evlilik yoluyla yapılan göçler, toplumsal yapı, kültür, toplumsal cinsiyet, dil, eğitim gibi alanlardaki farklılıkları içermekte, bu farklılıklar da göçmenlerin uyumunu zorlaştırmaktadır. Ancak göçlerin ekonomik nedenlerle yapılması, söz konusu zorluğu aşmada önemli bir misyona sahiptir. Ekonomiyle birlikte, söz konusu zorlukları aşmada kız kaçırma olayları da ulusötesi evliliklerin yapılmasında bir çıkış yolu olarak görülmüştür. Bununla birlikte, dinsel kimlik, kültürel yakınlık, arkadaş, tanıdık ve akrabalar, evliliklerin oluşmasında etkili olan sosyolojik dinamiklerdir. Bu bağlamda, Gürcistan'dan Artvin'e yapılan göç süreci, aile ve evliliklerin inşası bağlamında hem gerilimlerin, çatışmaların ve uyumsuzlukların olduğu bir süreç olmakla birlikte aynı zamanda toplumsal bütünleşmenin, dayanışmanın ve uyumun olduğu bir süreç olarak gerçekleşmiştir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2006). *Bitmeyen Göç: Konuk İşçilikten Ulus-ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Aktaş, G. (2015). “Türkiye’de Aile Sosyolojisi Çalışmalarına Genel Bakış”, *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, 2, ss. 419-441.
- Akkoyun, T. (2009). *Artvin İli Şavşat İlçesi Yavuzköy Köyü Özelinde Ahıska Türkleri Üzerine Sosyal Antropolojik Bir Araştırma*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Akyüz, H. (2008). *Kurumlar Sosyolojisi: Tanımlar, Kuramlar ve Uygulamalar*, Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.
- Bal, H. (2011), *Kent Sosyolojisi*, Isparta: Fakülte Kitabevi Yayınları.
- Balcıoğlu, İ. (2007). *Sosyal ve Psikolojik Açından Göç*, İstanbul: Elit Kültür Yayınları.
- Bartram, D., Poros, M. V. ve Monforte, P. (2017). *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, Çev. İtir Ağabeyoğlu Tuncay, Ankara: Hece Yayınları.
- Canatan, K. (2013). “Avrupa Topluluklarının Göç Algıları ve Tutumları: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Sosyoloji Dergisi*, 3(27), ss.317-332.
- Castles, S. ve Miller, M. J. (2008). *Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri*, Çev. Bülent Uğur Bal ve İbrahim Akbulut, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çağan, K. (2016). “Aile ve İşlevleri”, *Aile Sosyolojisi*, Edt. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım, İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- Ciğerci, N. (2012). “Bursa-Kırcaali Hattı: 1989’da Gelen Bulgaristan Göçmenleri Örneği”, *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar*, Der. S. Gülfer İhlamur-Öner ve N. Aslı Şirin-Öner, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çiçekli, B. ve Demir, O. Ö. (2013). *Türkiye Koridorunda Yasadışı Göçmenler*, Ankara: Karınca Yayınları.
- Dedeoğlu, S. ve Ekiz-Gökmen, Ç. (2011). *Göç ve Sosyal Dışlanma: Türkiye’de Yabancı Göçmen Kadınlar*, Ankara: Efil Yayınları.
- Demirdizen, D. (2013). “Türkiye’de Ev Hizmetlerinde Çalışan Göçmen Kadınlar: Yeni Düzenlemelerle Yarı Köle Emegine Doğru mu?”, *Çalışma ve Toplum*, (3), ss. 325-346.
- Ersel, B. (2002). “Türkiye’den Yurt Dışına İşçi Göçü Akımı ve Ortaya Çıkardığı Sosyal Politika Sorunları”, *Kentleşme, Göç ve Yoksulluk*, 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Edt. Ahmet Alpay Dikmen, Ankara: İmaj Yayınları.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası Göç ve Ulusaşırı Toplumsal Alanlar*, Çev. Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Freyer, H. (2013). *Din Sosyolojisi*, Çev. Turgut Kalpsüz, Yay. Haz. M. Rami Ayas, Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*, Çev. Cemal Güzel, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gökçe, B. (1978). “Evlilik Kurumuna İlişkin Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, ss. 7-21.

- Gökçe, B. (2004). *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Ankara: Savaş Yayınevi Yayınları.
- Gönen, S. (2011). "Türk Kültüründe Kız Kaçırarak Evliliğin Köy Seyirlik Oyundaki İzleri", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, ss. 45-55.
- Güven, S. (1996). *Uluslararası İşçi Göçünün Sosyal Politika Sorunları*, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları.
- Ihlamur-Öner, S. G. (2012). "Ulus-Ötesi Göç Sürecinde Dini Ağlar ve Örgütler", *Küreselleşme Çağında Göç: Kavramlar, Tartışmalar*, Der. S. Gülfer Ihlamur-Öner ve N. Aslı Şirin-Öner, İstanbul: İletişim Yayınları.
- İçduygu, A. (2004). *Türkiye'de Kaçak Göç*, İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- Karpat, K. H., (2003), *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm: Kırsal Göç, Gecekondu ve Kentleşme*, Çev. Abdülkerim Sönmez, Ankara: İmge Kitabevi.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Koser, K. (2007). *International Migration: A Very Short Introduction*, New York: Oxford University Press.
- Kurt, A. (2011). "Dünden Bugüne Türkiye Ailesi", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Edt. Mehmet Zencirkıran, Bursa: Dora Yayınları.
- Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I-II*, Çev. Sedef Özge, İstanbul: Yayınodası Yayınları.
- Newman, D. M. (2013). *Sosyoloji*, Çev. Ali Arslan, Ankara: Nobel Yayınları.
- Ören, K. (2013). *Çalışma Sosyolojisi*, Ankara: Nobel Akademi Yayınları.
- Özgür, M. ve Aydın, O. (2010). "Türkiye'de Kadın Evlilik Göçü", *Journal of New World Sciences Academy*, 5(1), ss.19-31.
- Punch, K. F. (2011). *Sosyal Araştırmalara Giriş: Nicel ve Nitel Yaklaşımlar*, Çev. Dursum Bayrak, H. Bader Arslan ve Zeynep Akyüz, Ankara: Siyasal Kitabevi Yayınları.
- Sözer, M. A. (2019). "Göç, Toplumsal Uyum ve Aidiyet", *Bayburt Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14 (28), ss. 418-431.
- Taş, K. (2012). "Sosyolojik Din Tanımları", *Din Sosyolojisi: El Kitabı*, Edt. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Tezcan, M. (2003). "Türkiye'de Kız Kaçırma Geleneklerinin Antropolojik Çözümlemesi", *Aile ve Toplum*, 2 (6), s. 41-49.
- Tokdemir, H. (1993). *Artvin Yöresi Folkloru*, Ankara: Şahsi Yayın Yayınları.
- Toksöz, G. (2006). *Uluslararası Emek Göçü*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Turut, H. ve Özgür, E. M. (2018). "Bir Kente Göçün Hikayesi: Süreçler, Bütünleşme ve Aidiyet", *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 16 (1), ss. 153-180.
- Yıldırım, E. (2016). "Aile ve Evlilik Türleri", *Aile Sosyolojisi*, Edt. Kadir Canatan ve Ergün Yıldırım, İstanbul: Açılım Kitap Yayınları.
- Ünlütürk-Ulutaş, Ç. ve Kalfa, A. (2009). "Göçün Kadınlaşması ve Göçmen Kadınların Örgütlenme Deneyimleri", *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 2, ss. 13-28.
- Zencirkıran, M. (2017). *Sosyoloji*, Bursa: Dora Yayınları.

11. BÖLÜM

INVESTIGATION OF MORAL IDENTITY AMONG PRIMARY SCHOOL CHILDREN STUDYING IN ARTVIN ACCORDING TO SES FACTORS

Kerem COŞKUN*

Cihan KARA**

Yücel ÖKSÜZ***

Meral COŞKUN****

Introduction

Moral identity is defined as self-regulation that motivates humans to moral action (Aquino & Reed, 2002; Blasi, 1984; Damon & Hart, 1992). According to Aquino & Reed (2002), moral identity is a kind of social identification that humans use to build up their self-definition. In accordance with this definition, the more children behave in accordance with parental expectations and rules, the more they perceive themselves as being a good person, are more likely to apologise for their wrongdoings and are concerned with others' disobedience (Kochanska, 2002).

Moral identity is also viewed as self-commitment which is consistent with the sense of self in lines of action. Consistency between self-commitment and action both contribute to the welfare of others and protect individuals from others. As a result, moral identity entails coherency between self-goals and actions (Atkins, Hart, & Donnelly, 2004). In other words, moral identity is the unity between self-systems and morality (Colby & Damon, 1992).

Moral identity is an important source of moral motivation (Hardy & Carlo, 2011). Damon & Hart (1992) argue that moral identity is the best predictor of moral actions and commitments. Blasi (1984) argued that moral judgement can reliably predict moral behaviour when moral judgements are filtered through responsibility

* Assoc.Prof. Dr. Artvin Coruh University, Faculty of Education, Department of Primary Education, Artvin/Turkey keremcoskun@artvin.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3343-2112>

** Assist. Prof. Dr. Artvin Coruh University, Faculty of Education, Department of Social Studies, Artvin/Turkey cihankara@artvin.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8230-810X>

*** Prof. Dr. 19 Mayıs University, Faculty of Education, Psychological Counselling and Guidance, Samsun/Turkey yoksuz@omu.edu.tr ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9310-7506>

**** Lecturer, Artvin Coruh University, Vocational Higher School, Interior Design Program, Artvin / Turkey meralcoskun@artvin.edu.tr

judgements and lead to action via the inclination for self-consistency. As result, less difference between sense of morality and personal goals distinguishes highly moral people from others (Colby & Damon, 1992).

There is an ongoing debate among researchers what SES includes. However, definition of SES by Duncan, Featherman, & Duncan (1972) is widely accepted because definition of SES by Duncan et al (1972) is a composite measure. Definition of SES by Duncan et al. (1972) consists of three indicators as parental income, parental education, and parental occupation. Parental income indicates social and economic resources that children benefit from. More parental income provides economic and social opportunities for children.

Purpose of the research: Purpose of the research is investigate moral identity of primary school children who study in Artvin in terms of SES variables. Therefore, it is possible to reveal whether SES factors influence degree of moral identity among primary school children.

Method

Design of the Research: it was sought to reveal such a relation between SES background of primary school children and their moral identity that the present study was designed in correlational research (Cohen, Manion, & Morrison, 2007).

Sampling: Convenience sampling was used. As a result of the convenience sampling 400 children were included into the research sample. Sampling characteristics were displayed in Table 1.

Variable		N	M	Sd
Parental Education (PE)	Illiterate	20	22.12	3.12
	Primary School	47	24.45	2.44
	Secondary School	79	25.47	3.78
	High School	121	25.36	3.49
	University	133	26.94	3.56
Parental Occupation (PO)	Unemployed	75	23.56	3.59
	Labourer	136	23.69	2.15
	Clerical	125	24.45	3.08
	Sales	62	26.19	3.29

Instrument: Instrument: A moral identity scale was developed by Coskun & Kara (In review) The scale consists of 10 items and has three graded options. Its' internal consistency coefficient is .93.

Findings

Data were analyzed through regression analysis and a model was built along with the regression. Results related to the regression analysis were indicated.

Table 1. *Regression Results*

Variables	Std. β	t	Adjusted R ²
PE	.05	2.43	.12
PO	.03	3.89	

Note: PE= Parental Education; PP= Parental Occupation.

Findings of the research indicate that SES factors are not associated with moral identity among the primary school children and regression model does not fit to the data. Therefore, the regression model does not explain the variance.

Discussion And Conclusion

Results of the research SES are not correlated with moral identity of the primary school children. Moral identity does not change with parental occupation and parental education. It can be argued that moral values are shared by all SES sections in Artvin city. Therefore, moral identity does not vary in terms of SES factors. On the other hand, it can't be claimed that higher SES does lead to higher moral identity among the primary school children studying in Artvin. On the other hand, Artvin is so small city that it does not have any variation in cultural and social living. Cultural and social coherency among the dwellers may have led to stability in moral identity of the primary school children.

There are large body of the research highlighting that the higher SES leads to higher academic achievement and there is significant and high correlation between the SES and academic achievement (Fergusson, Horwood, & Boden, 2008; Lam, 2014; Lareau, 2011, Marks, Creswell, & Ainsey, 2006; McDowell, Lonigan, & Goldstein, 2007; McLoyd, 1998; Sirin, 2005; McLoyd, 1998). In the present study it was found that the SES is not correlated with moral identity which can be considered as a learning outcome among the primary school children living in Artvin.

References

- AQUINO, K., & REED, I. I. (2002). The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83(6), 1423-1440.
- ATKINS, R., HART, D., & DONNELLY, T.T. (2004). Moral identity development and school attachment. In D.K. Lapsley & D. Narvaez (Eds.), *Moral development, self, and identity*, (pp. 65-82). New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- BLASI, A. (1984). Moral identity: Its role in moral functioning. In W. M. Kurtines & J. L. Gewirtz (Eds.), *Morality, moral behavior, and moral development*, (pp.128-139). New York: John Wiley & Sons.
- COHEN, L, MANION,L., & MORRISON, K. (2007). Research methods in education. *New York: Routledge*.
- COLBY, A., & DAMON, W. (1992). *Some do care: Contemporary lives of moral commitment*. New York: Free Press.
- COSKUN, K. & KARA, C. (In review) Moral identity test (MIT): Its reliability and validity. *Inter Change*.
- DAMON, W., & HART, D. (1992). Self-understanding and its role in social and moral development. In M. H. Bornstein & M. E. Lamb (Eds.), *Developmental psychology: An advanced textbook* (3rd ed., pp. 421-464). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- DUNCAN, O. D., FEATHERMAN, D. L., & DUNCAN, B. (1972). *Socio-economic background and achievement*. NY: Seminar Press.
- FERGUSON, D. M., HORWOOD, L. J., & BODEN, J. M. (2008). The transmission of social inequality: Examination of the linkages between family socioeconomic status in childhood and educational achievement in young adulthood. *Research in Social Stratification and Mobility*, 26, 277-295.
- HARDY, S. A., & CARLO, G. (2011). Moral identity: What is it, how does it develop, and is it linked to moral action?. *Child Development Perspectives*, 5(3), 212- 218.
- LAM, G. (2014). A theoretical framework of the relation between socioeconomic status and academic achievement of students. *Education*, 134(3), 326- 331.
- KOCHANSKA, G. (2002). Committed compliance, moral self, and internalization: A mediational model. *Developmental Psychology*, 38(3), 339-351.
- LAREAU, A. (2011). *Unequal childhoods: Class race, and family life*. Berkeley: University of California Press.
- MARKS, G. N., CRESSWELL, J., & AINLEY, J. (2006). Explaining socioeconomic inequalities in student achievement: The role of home and school factors. *Educational Research and Evaluation*, 12, 105-128.
- MCDOWELL, K., LONIGAN, C., & GOLDSTEIN, H. (2007). Relations among SES, age, gender, phonological distinctness, vocabulary, and phonological sensitivity. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 50, 1079-1092.
- MCLOYD, V. C. (1998). Socioeconomic disadvantage and child development. *American Psychologist*, 53, 185-204.

12. BÖLÜM

ARTVİN DOĞASINDA FİBONACCİ VE
LUCAS SAYILARIİbrahim GÖKCAN*
Melahat ÖZCAN**

Giriş

Her türlü bilimin doğrudan ya da dolaylı olarak bağlantılı olduğu matematik gün geçtikçe insanlığın ilerlemesi ve teknolojik kazanımların elde edilmesinde artan bir öneme sahip olmaktadır. Matematik alanında yapılan çalışmalar günden güne artmakta ve matematiğin alt anabilim dallarında yapılan çalışmalar dikkate alındığında matematik bilimi adeta kendi içerisinde de multidisipliner bir hale gelmiş durumdadır.

Her türlü ilerlemenin temel aldığı ve dayanak olarak kullandığı bazı temel doğrular vardır. Fibonacci ve Lucas sayıları ise bu temel doğrulardan biridir. Fibonacci ve Lucas sayıları geçmişte olduğu gibi günümüzde de matematikçiler ve alana ilgi duyanlar tarafından yoğun bir şekilde çalışılmakta ve matematiğin diğer alanları ile ilişkilendirilmektedir.

Leonarda Fibonacci, babası vesilesi ile gittiği Kuzey Afrika’da öğrenmiş olduğu 1,1,2,3,5,... sayı dizisi ve gizemini 1202 yılında “Liber Abaci” adlı çalışmasında yayınlayarak bu gizemin Avrupa’ya ve dünyaya yayılmasına katkı sağlamıştır. Sonraları ise 1,1,2,3,5,... sayı dizisi Fibonacci sayı dizisi olarak anıla gelmiştir. Bu dizide ardışık iki terimin toplamı sonraki terimi verir ve $F_n = F_{n-1} + F_{n-2}$ özdeşliği ile bilinir. "Benzer şekilde Lucas 1, 3, 4, 7, 11,... sayı dizisini tanımlamıştır.

Fibonacci sayısı dizisi, ardışık iki Fibonacci sayısının büyüğünün küçüğüne oranının sonsuzda aldığı değer (altın oran), ardışık iki Fibonacci sayısının çarpımı vb. hesaplamalar günlük hayatta karşılaştığımız birçok olayda, bilimsel gerçeklerde karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın ekvator çevresinin çapının hesaplanması, çiçekler, yaprakların büyümesi ve yapıları, ağaçlar, arıların üremesi, ayçiçeği, müzik, örümcek ağı ve ideal insan vücudu gibi birçok olayın meydana gelmesinde bu özel sayı dizisinden bahsedilmektedir. Örnek olarak Zerger, ekvator üzerinde alınan iki nokta arasındaki en uzun mesafenin 12.816 km olduğunu ve bunun da iki Fibonacci sayısının çarpımı ($89 \cdot 144 = 12.816$ km) olduğunu gösterdi ($F_{11} = 89, F_{12} = 144$) (Koshy, 2001).

* Doktorant, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Matematik Anabilim Dalı, Trabzon, Türkiye, gokcan4385@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6933-8494>

** Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, Orman Fakültesi, Orman Botaniği Anabilim Dalı, Artvin, Türkiye, melahat.ozcan@artvin.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2638-3914>

Fibonacci ve Lucas sayılarıyla belirlenen bir nesnenin özellikleri tüm evrende ortaktır. Diğer bir deyişle olguların sınıflandırılmasında kullanılan Fibonacci ve Lucas sayı karşılıkları aynı türlerde dünyanın her yerinde benzerdir. Fibonacci ve Lucas sayı dizileri Bicknell M., Hoggatt V.E., A Primer for the Fibonacci Numbers, (1974); Alfred B.U., An Introduction to Fibonacci Discovery, (1965); Koshy T., Fibonacci and Lucas Numbers with Applications, (2001) çalışmalarında ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

Bu çalışmada ise yukarıda adı geçen eserlerde yer alan Fibonacci ve Lucas sayı dizileri ile ilgili çalışmaları Artvin’de yer alan bazı bitki ve ağaç türlerinde incelemek istedik.

Artvin ili, fitocoğrafik bölge açısından, Holarktik bölgenin, Avrupa-Sibirya flora alanının Kolşik alt kesiminde yer almaktadır. İlin yüz ölçümünün %54’ü ormanlık alanlarla kaplıdır. Artvin ili, sahip olduğu farklı vejetasyon alanları, 100 ile 3925 m arasında değişen yükselti farkı, 3 farklı iklimin (Akdeniz, Karasal ve Osienik) etkisi altında olması zengin su kaynakları, jeolojik ve jeomorfolojik farklılıklar nedeniyle çok sayıda farklı bitkinin yetişebilmesine olanak sağlamıştır. Son bulguların ışığı altında Artvin’de 198’i endemik tür olmak üzere toplam endemik ve nadir bitki sayısı 500 olarak tespit edilmiştir (Eminağaoğlu, Akyıldırım Beğen vd., 2015). İlimizde özellikle, Anadolu Diyagonalı (Davis, 1971) olarak bahsedilen ve güneydeki bazı bitki türlerinin kuzeye, aynı şekilde kuzeydeki türlerin güneye taşınmış olması sonucu Akdeniz elemanlarının görülmesi, bitki tür çeşitliliğine önemli katkı yapmıştır. Bu türlerden bir kısmı tıbbi-aromatik amaçlı yaygın oranda kullanılmaktadır.

Materyal ve Metot

Bitki Örnekleri

İncelenen bitkiler Artvin Merkez ilçesi, Ardanuç, Borçka ve Şavşat’a bağlı doğal ortamlardan, türlerin vejetasyon dönemlerinde alınmıştır. Bitkilerin geçerli ve güncel Latince ve Türkçe adlarının yazımında Güner vd. (2012)’den yararlanılmıştır. Çalışmada 14 otsu ve 4 çalı/odunsu takson ve açıktohumlu bir Ladin ağacı kozalağı değerlendirilmiştir. Otsu taksonlardan 12 tanesi Asteraceae familyasının Cardueae tribusunda, 2 tanesi ise Anthemideae tribusunda yer almaktadır. Çalı/Odunsu taksonlar ise Cistaceae, Ericaceae, Lythraceae ve Rhamnaceae familyalarını temsil eden örneklerdir. Otsu türlerden “*Cyanus woronowii*”, “*Psephellus pecho*” ve “*P. taochius*” Artvin endemiği, *Cirsium kosmelii* ve *Rhaponticum repens* ise Artvin’de yayılış gösteren nadir türlerdir. İncelenen türlerden *Silybum marianum*, *Cistus creticus* ve *Punica granatum* ise Artvin’de doğal yayılış gösteren Akdeniz elementi türlerindendir.

Fibonacci Sayı Dizisi

Herhangi pozitif reel k sayısı için, $\{F_{k,n}\}_{n \geq 0}$ k -Fibonacci dizisi $F_{k,0} = 0, F_{k,1} = 1$ başlangıç şartlarıyla $n \geq 1$ için $F_{k,n+1} = kF_{k,n} + F_{k,n-1}$ olarak yeniden tanımlanabilir.

$F_{k,n+1} = kF_{k,n} + F_{k,n-1}$ özdeşliği ile birden fazla Fibonacci sayı dizisi elde edilebilir. Tanımda yer alan n pozitif tamsayısı Fibonacci sayı dizisi içinde terimin sırasını göstermektedir. $k = 1$ için *klasik Fibonacci dizisi* ve $k = 2$ için *Pell dizisi* elde edilir. Fakat biz bu çalışmada sadece $k = 1$ için klasik Fibonacci dizileri ile ilgileneceğiz.

Fibonacci sayı dizisinin genel terimi F_n ile gösterilir ve dizi $F_1 = 1, F_2 = 1, F_3 = 2, F_4 = 3, F_5 = 5, F_6 = 8, F_7 = 13, F_8 = 21, F_9 = 34, F_{10} = 55, \dots$ şeklinde yazılabilir (Falcon, 2014).

Altın Oran

Evrinde var olan ve mükemmele yaklaşan birçok nesnenin ölçümlerinde altın oran vardır. Altın oran $\frac{1+\sqrt{5}}{2}$ olarak bilinir. İlginç bir şekilde Fibonacci'den en az 16 asır önce biliniyordu ve Antik Yunanlılar tarafından kullanılmıştır. Antik Yunan uygarlığından yüzyıllar önce yazılan Ahmes Papirüsü, M.Ö. 3070 yıllarında Giza'nın Büyük Piramiti'nin yapımında bu sayının kullanıldığına işaret eder (Koshy, 2001).

Matematiksel olarak altın oranın elde edilişi ile ilgili farklı yöntemler vardır. Bunlardan bir kaçışunlardır:

1.Yöntem:

$F_1 = 1, F_2 = 1, F_3 = 2, F_4 = 3, F_5 = 5, F_6 = 8, F_7 = 13, F_8 = 21, F_9 = 34, F_{10} = 55, \dots$ ile verilen Fibonacci sayı dizisini düşünelim. Ardışık terimlerden büyüğünün küçüğüne oranının sonsuzda aldığı değer altın oranı verir.

$$\frac{F_2}{F_1} = \frac{1}{1} = 1, \frac{F_3}{F_2} = \frac{2}{1} = 2, \frac{F_4}{F_3} = \frac{3}{2} = 1,5, \frac{F_5}{F_4} = \frac{5}{3} \cong 1,666 \dots,$$

$$\frac{F_8}{F_7} = \frac{21}{13} \cong 1,618 \dots$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{F_{n+1}}{F_n} = \frac{1+\sqrt{5}}{2} \cong 1,618 \text{ (Koshy, 2001).}$$

2.Yöntem:

Düz bir uzunluk parçası düşünelim ve eşit olmayacak şekilde ikiye bölelim. Bütün parçayı uzun parçaya ve uzun parçayı kısa parçaya oranladığımızda oranların eşit olduğunu düşünelim. x parçanın tamamı, y büyük parça ve z küçük parça olmak üzere;

$$\frac{x}{y} = \frac{y}{z} \text{ olur. } x = y + z \text{ için}$$

$$\frac{y+z}{y} = \frac{y}{z} \Rightarrow \frac{y}{y} + \frac{z}{y} = \frac{y}{z}$$

$$1 + \frac{1}{z} = \frac{y}{z}$$

Eğer $\frac{y}{z} = a$ olarak alınırsa $1 + \frac{1}{a} = a$ için $a^2 - a - 1 = 0$ kuadratik denklemini bulunur.

Diskriminant yöntemiyle kökler bulunursa

$$a_{1,2} = \frac{-b \mp \sqrt{\Delta}}{2a} = \frac{-(-1) \mp \sqrt{1 - 4(-1)}}{2} = \frac{1 \mp \sqrt{5}}{2}$$

$$a_1 = \frac{1+\sqrt{5}}{2} \cong 1,618 \text{ (Koshy, 2001).}$$

3.Yöntem:

$x^2 - kx - 1 = 0$ kuadratik denkleminin karakteristik kökleri

$$x_{1,2} = \frac{-b \mp \sqrt{\Delta}}{2a} = \frac{-(-k) \mp \sqrt{k^2 + 4}}{2} = \frac{k \mp \sqrt{k^2 + 4}}{2}$$

$$x_1 = \frac{k + \sqrt{k^2 + 4}}{2} \text{ ve } x_2 = \frac{k - \sqrt{k^2 + 4}}{2} \text{ olur.}$$

Özel olarak x_1 de k için 3 durum:

$$k = 1 \text{ ise } x_1 = \frac{1 + \sqrt{1+4}}{2} = \frac{1 + \sqrt{5}}{2} \text{ altın oran,}$$

$$k = 2 \text{ ise } x_2 = \frac{2 + \sqrt{4+4}}{2} = \frac{2 + 2\sqrt{2}}{2} = 1 + \sqrt{2} \text{ gümüş oran,}$$

$$k = 3 \text{ ise } x_3 = \frac{3 + \sqrt{9+4}}{2} = \frac{3 + \sqrt{13}}{2} \text{ bronz oran olarak bilinir (Falcon, 2014).}$$

Bazı Altın Oran Örnekleri

1. Bir ayçiçeğinde merkezden dış köşeye doğru iki spiral döngü vardır. Sol el yönünde olan döngüde 55 çekirdek, sağ el yönünde olan döngüde ise 89

çekirdek vardır. Bu oran $\frac{F_{11}}{F_{10}} = \frac{89}{55} \cong 1,618$.

2. Bir kovandaki arıların cinsiyete göre oranı 1,618 dir.

3. Keops Piramidinde olduğu gibi Süleymaniye, Selimiye ve Davutpaşa Camilerinde de altın oran mevcuttur.

4. Yumuşakçaların kabuklarında ve antilop gibi hayvanların sarmal boynuzlarında da altın oran mevcuttur.
5. Aşağı yönlü iki sarmaldan oluşan her bir DNA sarmalının uzunluğunun genişliğine oranı $\frac{F_9}{F_8} = \frac{34}{21} \cong 1,618$.
6. Bir çam kozalağı dışa doğru spiral olarak büyür. Bazı çam kozalaklarında sola doğru 13, sağa doğru 8 spiral vardır. Oran $\frac{F_7}{F_6} = \frac{13}{8} \cong 1,618$.

Fibonacci ve Lucas Sayıları ile Çiçekler ve Ağaçlar

Yaprak Sayıları

Bir bitki üzerindeki çiçeklerin yapısı, yaprakların sayısı ve sıralanması her ne kadar gözümüzden kaçsa da mükemmel bir uyumu yansıtır. Çiçeklerin yaprak sayıları genellikle Fibonacci sayılarıdır. Tablo 1’de sadece F_1 ’den F_9 ’a kadar olan yaprak sayılı bazı çiçekler listelenmiştir. Bunların yanı sıra çok daha fazla yaprak sayısına sahip, Fibonacci ve Lucas sayıları ile ilgili bitkiler mevcuttur.

Tablo 1: Bitki Adı-Yaprak Sayısı Tablosu

Bitki Adı	Yaprak Sayısı
White Calla Lily	$F_1 = 1$
Lilly	$F_4 = 3$
Buttercup	$F_5 = 5$
Delphinium	$F_6 = 8$
Globe Flower	$F_7 = 13$
Chicory	$F_8 = 21$
Pyrethrum	$F_9 = 34$

Tablo 2: Bitki Adı-Yaprak Sayısı Tablosu

Otsu bitki		Yaprak Sayısı
Latince adı	Türkçe adı	
<i>Arctium minus</i> (Hill) Bernh.	Löşlek	$F_4 = 3$, $F_5 = 5$
<i>Anthemis marschalliana</i> (Willd.) Lo Presti & Oberpr. subsp. <i>pectinata</i> (Boiss.) Grierson	Sarı sığırgözü	$F_5 = 5$
<i>Centaurea helenioides</i> Boiss.	Döknel sarıbaş	$F_4 = 3$
<i>Centaurea urvillei</i> DC. subsp. <i>stepposa</i> Wagenitz	Yer kötürümü	$F_3 = 2$, $F_4 = 3$

Otsu bitki		Yaprak Sayısı
Latince adı	Türkçe adı	
<i>Cirsium caucasicum</i> (Adams) Petr.	Kobuk	$F_3 = 2$, $F_4 = 3$
<i>Cirsium kosmelii</i> (Adams) Fisch. ex Hohen.	Sarı kangal	$F_3 = 2$
<i>Cyanus woronowii</i> (Bornm. ex Sosn.) Soják	Mor kapele	$F_3 = 2$, $F_5 = 5$
<i>Echinops ossicus</i> K. Koch	Orman topuzu	$F_4 = 3$
<i>Psephellus taochius</i> Sosn.	Tülübaş	$F_3 = 2$, $F_4 = 3$
<i>Psephellus pecho</i> (Albov) Wagenitz	Yar tülübaşı	$F_3 = 2$, $F_4 = 3$
<i>Rhaponticum repens</i> (L.) Hidalgo	Kekre dikenli	$F_3 = 2$, $F_4 = 3$
<i>Silybum marianum</i> (L.) Gaerthner	Deve dikenli	$F_4 = 3$
<i>Tanacetum parthenium</i> (L.) Sch. Bip.	Beyaz papatya	$F_5 = 5$
<i>Xeranthemum cylindraceum</i> Sm.	Deli kağıt çiçeği	$F_3 = 2$, $F_4 = 3$, $F_5 = 5$

Phyllotaxis Oranı

Bir dal üzerindeki yaprakların sıralanmasına *phyllotaxis* denir. Bir dalın en altındaki yaprağı 1 sayarak 1 saydığımız yaprak ile aynı konumdaki dalın bir sonraki yaprağını saymılır daldaki döngülerin sayısının yaprakların sayısına oranına *phyllotaxis oranı* denir.

Phyllotaxis Oranı = Bir Daldaki Döngü Sayısı / Bir Daldaki Yaprak Sayısı

Tablo 3: Phyllotaxis Oranı Tablosu

Ağaç Adı	Yaprak Sayısı	Döngü Sayısı	Döngü Sayısı/ Yaprak Sayısı
Basswood	$F_3 = 2$	1	$F_2 / F_3 = 1/2$
Beech	$F_4 = 3$	1	$F_2 / F_4 = 1/3$
Oak	$F_5 = 5$	2	$F_3 / F_5 = 2/5$
Poplar	$F_6 = 8$	3	$F_4 / F_6 = 3/8$
Almond	$F_7 = 13$	5	$F_5 / F_7 = 5/13$

Phyllotaxis oranı Tablo 3' te görüldüğü üzere ardışık Fibonacci sayılarıdır.

Bir dal üzerinde dört yapraktan ilk iki yaprak birbirine 180° lik açı yapacak şekilde çıkar ve diğer iki yaprak ise ilk iki yaprağın sağından çıkar ve her bir yaprak diğeriyle 90° lik açı yapacak şekilde sıralanır. Bu keyfi değildir. Amaç bir dal üzerinde çıkan her dört yaprağın güneş ışığından maksimum derece faydalanması ve hiç bir yaprağın diğerinin gelişimini engellememesidir.

Sonuçlar

Artvin Doğasında Otsu, Çalı ve Ağaçlar ile Fibonacci ve Lucas Sayıları

Çalışmamızın bu kısmında yukarıda özetlenen Fibonacci ve Lucas sayılarıyla ilgili Artvin’de bulunan bazı örneklerle yer verilecektir (Şekil 1-9).

Şekil 1: Phyllotaxis oranı $1/2$ olan bir bitki

Tablo 4: Artvin’de Bulunan Bazı Bitkiler için Bitki Adı-Yaprak Sayısı Tablosu

Bitki Adı	Yaprak Sayısı
<i>Galanthus woronowii</i>	$L_2 = 3$
<i>Tchihatchewia isatidea</i> , <i>Lactuca viminea</i> , <i>Aethionema armenum</i> , <i>Aethionema diastrophis</i> , <i>Alliaria petiolata</i> , <i>Arabis brachycarpa</i> , <i>Veronica liwanensis</i> ,	$L_3 = 4$
<i>Geranium ibericum</i> , <i>Cistus</i> sp., <i>Crataegus monogya</i> , <i>Crataegus microphylla</i> , <i>Rosa canina</i> , <i>Rubus canescens</i> , <i>Rhodothamnus sessilifolius</i> , <i>Odaxaceae (Sambucus)</i> ,	$F_5 = 5$
<i>Astrantia maxima</i> , <i>Xeranthenum annuum</i> ,	$L_5 = 11$
<i>Blackstonia perfoliata</i> , <i>Ficaria verna</i> ,	$F_6 = 8$

Tablo 5: Artvin’de Bulunan Bazı Bitkilerde Phyllotaxis Oranı Tablosu

Otsu-Çalı-Ağaç Adı Latince adı	Türkçe Adı	Yaprak Sayısı		Döngü Sayısı		Döngü Sayısı/ Yaprak Sayısı	
<i>Arctium minus</i> (Hill) Bemh.	Löşlek	$F_5 = 5$	$F_4 = 3$	$F_4 = 3$	$F_3 = 2$	$F_4 / F_5 = 3/5$	$F_3 / F_4 = 2/3$
<i>Anthemis marschalliana</i> (Willd.) Lo Presti & Oberpr. subsp. <i>pectinata</i> (Boiss.) Grierson	Sarı sırgözü	$F_5 = 5$		$F_4 = 3$		$F_4 / F_5 = 3/5$	
<i>Centaurea helenioides</i> Boiss.	Döknel sarıbaş	$F_4 = 3$		$F_3 = 2$		$F_3 / F_4 = 2/3$	
<i>Centaurea urvillei</i> DC. subsp. <i>stepposa</i> Wagenitz	Yer kötürümü	$F_3 = 2$	$F_4 = 3$	$F_2 = 1$	$F_3 = 2$	$F_2 / F_3 = 1/2$	$F_3 / F_4 = 2/3$
<i>Cirsium caucasicum</i> (Adams) Petr.	Kobuk	$F_3 = 2$	$F_4 = 3$	$F_2 = 1$		$F_2 / F_3 = 1/2$	$F_2 / F_4 = 1/3$
<i>Cirsium kosmेलii</i> (Adams) Fisch. ex Hohen.	Sarı kangal	$F_3 = 2$		$F_2 = 1$		$F_2 / F_3 = 1/2$	

Tablo 5'in devamı.

Otsu-Çalı-Ağaç Adı Latince adı	Türkçe Adı	Yaprak Sayısı		Döngü Sayısı		Döngü Sayısı/ Yaprak Sayısı		
<i>Cyanus woronowii</i> (Bomm. ex Sosn.) Soják	Mor kapele	$F_3 = 2$	$F_5 = 5$	$F_2 = 1$	$F_4 = 3$	$F_2 / F_3 = 1/2$	$F_4 / F_5 = 3/5$	
<i>Echinops ossicus</i> K. Koch	Orman topuzu	$F_4 = 3$		$F_3 = 2$		$F_3 / F_4 = 2/3$		
<i>Psephellus taochius</i> Sosn.	Tütlübaş	$F_3 = 2$	$F_4 = 3$	$F_2 = 1$	$F_3 = 2$	$F_2 / F_3 = 1/2$	$F_3 / F_4 = 2/3$	
<i>Psephellus pecho</i> (Albov) Wagenitz	Yar tütlübaşı	$F_3 = 2$	$F_4 = 3$	$F_2 = 1$	$F_3 = 2$	$F_2 / F_3 = 1/2$	$F_3 / F_4 = 2/3$	
<i>Rhaponticum repens</i> (L.) Hidalgo	Kekre dikenli	$F_4 = 3$	$F_3 = 2$	$F_3 = 2$	$F_2 = 1$	$F_3 / F_4 = 2/3$	$F_2 / F_3 = 1/2$	
<i>Silybum marianum</i> (L.) Gaertner	Deve dikenli	$F_4 = 3$		$F_3 = 2$		$F_3 / F_4 = 2/3$		
<i>Tanacetum parthenium</i> (L.) Sch. Bip.	Beyaz papatya	$F_5 = 5$		$F_4 = 3$		$F_4 / F_5 = 3/5$		
<i>Xeranthemum cylindraceum</i> Sm.	Deli kağıt çiçeği	$F_3 = 2$	$F_4 = 3$	$F_5 = 5$	$F_2 = 1$	$F_3 = 2$	$F_2 / F_3 = 1/2$	$F_3 / F_5 = 2/5$
<i>Arbutus andrachne</i> L.	Kocayemiş- sandal ağacı	$F_5 = 5$		$F_3 = 2$		$F_3 / F_5 = 2/5$		
<i>Cistus creticus</i> L.	Laden	$L_2 = 4$		$F_3 = 2$		$F_2 / F_3 = 1/2$		
<i>Paliurus spina-christi</i> P. Mil.	Karaçalı	$F_3 = 2$		$F_2 = 1$		$F_2 / F_3 = 1/2$		
<i>Punica granatum</i> L.	Nar	$F_4 = 3$		$F_3 = 2$		$F_3 / F_4 = 2/3$		
		$L_2 = 4$		$F_3 = 2$		$F_2 / F_3 = 1/2$		
		6		$F_4 = 3$		$F_2 / F_3 = 1/2$		

Şekil 2: Artvin’de yayılış gösteren otsu taksonlar. a: *Arctium minus*-löşlek, b: *Anthemis marschalliana* subsp. *pectinata*-sarı sığır-gözü, c: *Centaurea helenioides*-döknel sarıbaş.

Şekil 3: Artvin’de yayılış gösteren otsu taksonlar. a: *Centaurea urvillei* subsp. *stepposa*-yer kötürümü, b: *Cirsium caucasicum*-kobuk, c: *Cirsium kosmelii*-sarı kangal.

Şekil 4: Artvin’de yayılış gösteren otsu taksonlar. a: *Cyanus woronowii*-mor kapele, b: *Echinops ossicus*-orman topuzu, c: *Psephellus pecho-yar* tülübaşı.

Şekil 5: Artvin’de yayılış gösteren otsu taksonlar. a: *Psephellus taochius*-tülübaş, b: *Rhaponticum repens*-kekrek diken, c: *Silybum marianum*-deve diken.

Şekil 6: Artvin’de yayılış gösteren otsu taksonlar. a: *Tanacetum parthenium*- beyaz papatya, b: *Xeranthemum cylindraceum*- deli kağıt çiçeği.

Şekil 7: Artvin’de yayılış gösteren çalı/odunsu taksonlar. a: *Arbutus andrachne*- sandal ağacı, b: *Cistus creticus*- laden.

Şekil 8: Artvin’de yayılış gösteren çalı/odunsu taksonlar. a: *Paliurus spina-christi*- karaçalı, b: *Punica granatum*-nar.

Şekil 9: *Picea orientalis*- Ladin'in doğal popülasyonu ve kozalak şekli.

Sonuç olarak;

Artvin bitki zenginliği açısından oldukça önemli bir konuma sahiptir. Bu çalışmada incelenen 19 takson için elde edilen bulgular diğer bitkiler üzerinde daha önceki çalışmalardan elde edilen Fibonacci ve Lucas sonuçlarıyla benzerlikler göstermektedir. Çalışmamız, incelenilen taksonlar dikkate alındığında, alanda yürütülen ilk niteliği taşımakta olup Artvin yayıllı bitki taksonları üzerinde yürütülecek benzer çalışmalar için altlık oluşturma potansiyeli taşımaktadır.

Kaynakça

- ALFRED, Brother U. (1965), *An Introduction to Fibonacci Discovery*.
- BICKNELL, Marjorie, HOGGATT, Verner .E. (1974), *A Primer for the Fibonacci Numbers*.
- DAVIS, Peter. H., HARPER, Peter C., HEDGE, Lan C. (1971), "Plant Life of South West Asia", *The Botanical Society of Edinburgh, Edinburgh*, s. 15-27.
- EMİNAĞAOĞLU, Özgür., AKYILDIRIM BEĞEN, Hayal, AKSU Güven (2015), *Artvin'in Flora ve Vejetasyon Yapısı*, 30p. In: EMİNAĞAOĞLU, Ö. (Ed.), *Artvin'in Doğal Bitkileri* (Native Plants of Artvin), Promat Press, İstanbul, 456 s.
- FALCON, Sergio (2014), "Relationships Between Some k-Fibonacci Sequences", *Applied Mathematics*, 5, s. 2226-2234.
- GÜNER, Adil., ASLAN, Serdar., EKİM, Tuna, VURAL, Mecit., BABAÇ, M. Tekin (2012), "Türkiye Bitkileri Listesi (Damarlı Bitkiler)", *Nezahat Gökyiğit Botanik Bahçesi ve Flora Araştırmaları Derneği Yayını*, İstanbul.
- HOGGATT, Verner E., Jr. (1969), "Fibonacci and Lucas Numbers", Santa Clara, CA: *The Fibonacci Association*, University of Santa Clara.
- KOSHY, T. (2001), *Fibonacci and Lucas Numbers with Applications*, John Wiley and Sons, New York, Toronto.